

ЧАСОПИС КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА

Український науково-теоретичний часопис

Заснований
у жовтні 2001 року

2006/4

Виходить
4 рази на рік

Київський університет права НАН України
Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

Головний редактор

Шемшученко Ю.С.

Редакційна колегія

Андрійко О.Ф.,
Батанов О.В.,
Безугла Я.І.,
Бобровник С.В.
(відповідальний секретар),
Бошицький Ю.Л.,
Горбатенко В.П.,
Копиленко О.Л.,
Костенко О.М.,
Кучеренко І.М.,
Оніщук М.В.,
Семчик В.І.,
Шевченко Я.М.,
Усенко І.Б.,
Ходаківська Т.В. (редактор)

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького
НАН України
(протокол № 10 від 23.11.06);
Вченою радою
Київського університету
права НАН України
(протокол № 2 від 22.11.06)

ЗМІСТ

Андрійко О.Ф., Авер'янов В.Б. Сучасний стан та основні напрями розвитку законодавства про державну службу в Україні 3

Теорія та історія держави і права. Філософія права

Ладиченко В.В. Правова автономія особи – неодмінна умова самореалізації індивіда в громадянському суспільстві 10
Пархоменко Н.М. Джерела та форми права як категорії права: до постановки проблеми 16
Захарченко П.П. Право власності на землю в проектах представників західного крила громадсько-політичної думки Росії (сер. XIX ст.) 20
Легуша С.М. Реалізація та дія права: проблеми співвідношення та взаємозв'язку 24
Скригонюк М.М. Окремі аспекти предмету плебсології як філософсько-правового вчення 28
Глуцак Ю.М. Податковий апарат монархії Габсбургів 33
Задорожний Ю.А. Вплив римського права на формування романо-германської правової сім'ї 37
Плавич С.В. Правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права 42
Сушко С.Р. Дослідження принципів права (деякі загальнотеоретичні аспекти) 47

Конституційне право та конституційний процес в Україні

Гасва Н.П. Закони в системі законодавства про об'єднання громадян: теоретичний аспект 53
Дробуш І.В. Актуальні проблеми юридичної відповідальності в сфері реалізації виборчих прав громадян України 58
Костецька Т.А. Актуальні проблеми державно-правового регулювання інформаційних відносин 63
Бабенко К.А. Конституційне закріплення демократичних основ організації державної влади (теорія і практика реалізації) 68
Заворотченко Т.М. Поняття і види організаційно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні 75
Прієшкіна О.В. Конституційний лад і політична система України: теоретико-правові аспекти 79
Трачук П.А. Суб'єкт федерації як інститут публічної влади 83

Редактор *Т.В.Ходаківська*
Художник *Н.М.Косяк*
Коректор *П.Л.Пироженко*
Комп'ютерне макетування:
Г.П.Конрашин

Адреса редакції:
01001, м. Київ–1,
вул. Трьохсвятительська, 4.

Головний редактор:
(044) 278-51-55.

Відповідальний секретар:
(044) 452-28-64,
424-33-35.

Редактор:
(044) 278-48-97.

E-mail: kul@kul.kiev.ua
www.kul.kiev.ua

Підписний індекс: **23994**

Постановою
Президії ВАК України № 1-05/6
від 12.06.02 часопис внесено
до списку фахових видань
(юридичні науки).

Нагадуємо:

відповідальність за достовірність інформації, що міститься в статтях і повідомленнях часопису, лежить на їхніх авторах;
у статтях і повідомленнях часопису висловлені погляди їхніх авторів, які не завжди збігаються з поглядами редакції;
листування з читачами тільки на сторінках часопису;
рукописи і рецензії авторам не повертаємо

<i>Федоренко В.Л.</i> Інститут функцій конституційного права як елемент системи конституційного права України	86
<i>Фрицький Ю.О.</i> Значення Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» для подальшого розвитку організації і функціонування державної влади в Основному Законі України	91
<i>Суржиський М.І.</i> Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект	96

Проблеми державного управління та адміністративне право

<i>Бугера С.І.</i> Державне регулювання в галузі бджільництва: Україна і зарубіжний досвід	102
<i>Марченко В.Б.</i> Концептуальне розуміння державного управління як методологічна основа правового регулювання управлінських функцій державних органів	106

Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні

<i>Бошицький Ю.Л.</i> Особливості та проблеми правової охорони торговельних марок в Україні в умовах поглиблення ринкових відносин	112
<i>Меркушева Н.В.</i> Види відносин з управління майном у цивільному праві України	97

Кримінальне право та кримінологія

<i>Головкін Б.М.</i> Кримінологічна оцінка насильства при характеристиці тяжкої корисливо-насильницької злочинності ...	130
<i>Наден О.В.</i> Стадії застосування норм кримінального права	134
<i>Озерський І.В.</i> Кваліфікована прокурорська діяльність потребує психологічних знань	140
<i>Львіна О.В.</i> Юридична конструкція «розкрадання чужого майна» в сучасному кримінальному праві України	146
<i>Котляр Г.О.</i> Теоретико-правовий аналіз юридичної природи кримінальної відповідальності	154

Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство

<i>Денисов В.Н., Гребенюк М.С.</i> Правосуб'єктність ЮНКТАД	161
<i>Харчук О.О.</i> Дія принципів міжнародного економічного права в правовій системі Європейського Союзу	164

Рецензії

<i>Котиленко О.Л.</i> Нове видання про правову охорону інтелектуальної власності за кордоном (Рец. на кн.: <i>Чечі Дьордь</i> . Охорона інтелектуальної власності в угорському праві: Монографія / За заг. ред. і в перекл. Ю. Бошицького. – К.: Логос, 2006. – 184 с.)	171
---	-----

Наукова хроніка

Поздоровляємо лауреатів!	176
<i>Семчик О.О.</i> Поглиблення співпраці університетів відповідно до європейських стандартів	179
Перша міжнародна науково-практична студентська конференція «Європейська юридична освіта і наука: студентський вимір»	181

Список статей, опублікованих у 2006 р. в щоквартальнику «Часопис Київського університету права»

.....	181
-------	-----

Редакційні повідомлення	183
--------------------------------------	-----

Зареєстровано Держкомінформом України. Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 5153 від 24.05. 2001 р.

Підп. до друку 5.12.06. Формат 70×108 ¹/₁₆.

Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,4. Обл.-вид. арк. 16,45. Наклад 200 прим.

Видання та друк:

Київський університет права НАН України. 01601, м. Київ – 1, вул. Трьохсвятительська, 4. Тел. 278-73-11.

В.Б. АВЕР'ЯНОВ, О.Ф. АНДРІЙКО

Вадим Борисович Авер'янов, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Ольга Федорівна Андрійко, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В УКРАЇНІ

Законодавче регулювання державної служби в Україні, в основі якого лежить прийнятий у 1993 р. Закон України «Про державну службу», на сьогоднішньому етапі розвитку суспільства потребує кардинальних змін і нових підходів до подальшого розвитку з метою відповідності завданням і функціям держави, формування ефективного, професійного та компетентного управління державними справами й налагодження гармонійних взаємовідносин між публічною адміністрацією – суб'єктами (органами і посадовими особами) виконавчої влади й місцевого самоврядування – та громадянами.

Зміни, які, хоч і повільно, та все ж відбуваються в механізмі державної влади, зокрема в системі державного управління, структурі органів виконавчої влади, їхній функціональній діяльності, не завжди забезпечені належним кадровим потенціалом. У реальності кадровий потенціал має виконувати оновлені функції держави й бути готовим до того, що в адміністративно-правових відносинах державний орган (посадова особа) є не лише владним суб'єктом, де людина сприймається як «підвладний об'єкт», чиї інтереси підпорядковані інтересам держави, потребам успішнішого функціонування державного управління, але й відносини, в яких інша сторона – фізична чи юридична особа – має право вимагати виконання конкретно визначених обов'язків державного органу, тобто його належної поведінки.

Проблема подальшого розвитку й необхідність удосконалення правового регулювання організації та здійснення державної служби була чітко окреслена в Концепції адміністративної реформи від 22 липня 1998 р. Відповідні положення Концепції набули розвитку в затвердженій Указом Президента України від 14 квітня 2000 р. «Стратегії реформування системи державної служби в Україні». В ній, зокрема, підкреслювалася спрямованість реформування системи державної служби на вдосконалення кадрового потенціалу, створення оновленого, потужного й дієздатного державного апарату, встановлення професійної та авторитетної державної служби. Такий принцип формування державної служби за нових умов демократичного розвитку державних механізмів відповідає її основним завданням, здійснення яких має забезпечити результативність і стабільність діяльності органів влади та створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини й громадянина.

© В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, 2006

Щодо шляхів подальшого вдосконалення законодавства про державну службу, то в Концепції реформи адміністративного права були виокремлені джерела правового регулювання, які істотно зміцнили б і сприяли розвитку інституту державної служби.

Сьогодні законодавство з цих питань складається із Закону України «Про державну службу», а також багатьох підзаконних актів – указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України. Систематизація чинного законодавства, як і приведення його змісту у відповідність із сучасними вимогами, й досі не здійснені. Тому законодавство з питань державної служби не відповідає багатьом нормам (приписам) Конституції України, й здебільшого складається з підзаконних нормативно-правових актів, які багато в чому не узгоджені між собою, є громіздким і застарілим.

Система законодавства, що має комплексно врегулювати інститут державної служби в Україні, на наш погляд, має ґрунтуватися на науково визначеному *понятті «державна служба»*, яке й має бути покладене в основу її формування. Сьогодні це поняття має декілька тлумачень. Тому, пропонуючи формування системи законодавства про державну службу, вважаємо за необхідне виходити з чинних реалій, які дають можливість запропонувати два основні доктринальні підходи щодо зазначеного поняття.

Перший з цих підходів більше відповідає вітчизняним традиціям тлумачення державної служби. Згідно з ним найширшим за обсягом визнається *поняття «служба в державі»*. Воно включає:

- службу в державних органах, що наділені державно-владними повноваженнями (всі органи державної влади та інші суб'єкти з делегованими повноваженнями державної влади);

- службу в державних установах (підприємствах) та інших організаціях, що не пов'язана з реалізацією повноважень державної влади (освіти, охорони здоров'я, культури тощо);

- мілітаризовану службу, яка охоплює службу в усіх видах Збройних Сил, воєнізовану службу в Службі безпеки України, службу в озброєних формуваннях органів внутрішніх справ тощо.

Служба в державних органах, наділених державно-владними повноваженнями, визначається *поняттям «державна служба»*. Тобто це завжди служба в державних органах (та їхньому апараті), які *виконують повноваження державної влади*.

За цього підходу ключовою об'єднувальною ознакою інституту державної служби виступає наявність у відповідних органів державно-владних повноважень, а у визначенні поняття державної служби наголошується на службі в державних органах та їхньому апараті.

Однак у цьому значенні *державна служба не є цілком однорідною*, оскільки охоплює дві основні сфери.

Перша сфера – служба в органах виконавчої влади та їхньому апараті, а також в апараті інших державних органів. Сюди мають бути причислені державні службовці, котрі не мають спеціальних звань і здійснюють звичайну виконавську (адміністративну) роботу. Це фактично – діяльність так званих "чиновників".

Використовуючи практику ряду європейських країн, цей вид державної служби можна було б визначити як *«цивільну службу»*. Це, зокрема, служба в секретаріатах комітетів Верховної Ради, у Секретаріаті Кабінету Міністрів України та в апараті урядових органів, служба на патронатних посадах в органах державної влади, центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів прокуратури, неатестованих працівників апарату органів внутрішніх справ, неатестованих працівників апарату (штабу) військових формувань, в апараті судів та деяких інших категорій службовців, визначених законом.

Такий вид державної служби, на наш погляд, мав би бути предметом регулювання окремого закону, який би фактично виконував функції чинного нині Закону «Про державну службу», що і зараз, власне кажучи, поширюється саме тільки на службу в органах виконавчої влади, апараті цих та інших державних органів.

Друга сфера державної служби – це служба в решті державних органів (суд, прокуратура і т. ін.) – окрім їхнього апарату, – а також у тих органах виконавчої влади, повно-

важенням яких властива суттєва специфіка і в яких службовці мають спеціальні звання й виконують специфічні функції (дипломатичні, пожежні, податкові, природоохоронні, митні тощо).

Таку службу слід вважати *спеціалізованою* державною службою, до якої входять такі самостійні види, як:

- дипломатична;
- пожежна;
- правоохоронна служба в органах внутрішніх справ (у тому числі міліції);
- служба прокурорів;
- служба суддів;
- митна;
- податкова;
- державна виконавча та деякі інші спеціалізовані види державної служби.

Головне, що кожний із цих видів потребує врегулювання *окремими законами*, що відбивали б особливості саме спеціалізованих видів служби.

Другий підхід до побудови системи державної служби виходить із поняття «державна служба», яке тлумачиться як складова частина інституту «публічної служби». У свою чергу, поняття публічної служби є похідним насамперед від поняття «публічна адміністрація», головними структурними елементами якої виступають органи виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Виходячи з того, що публічно-владний статус мають не всі працівники зазначених органів, поняття публічної служби слід обмежити службою тільки тих працівників, які безпосередньо виконують повноваження публічної влади. Таким чином, не охоплюється поняттям публічної служби робота найманих працівників у державних органах і недержавних суб'єктах публічної влади, які виконують функції, аналогічні функціям, що виконуються відповідними працівниками в приватному секторі.

При цьому слід урахувати, що пов'язані з реалізацією інтересів держави й суспільства публічні функції виконуються *не лише органами публічної адміністрації, але й іншими суб'єктами* – зокрема, державними та комунальними (муніципальними) закладами, організаціями, підприємствами. Такі суб'єкти, що інституційно належать до так званого «публічного сектора» і виконують функції публічного, тобто спрямованого на суспільні потреби, характеру (наприклад, служба невідкладної медичної допомоги, рятувальні служби і т. ін.), вимагають особливого режиму праці, відмінного від праці у приватному секторі. Тому, залежно від обсягу публічних функцій (якщо за певних умов приватний сектор не повинен або не може виконувати певні функції, хоча вони є необхідними для держави та суспільства) зміст поняття публічної служби може розширюватися.

За умов законодавчого врегулювання, в основу якого буде покладено одне з понять «державна служба», є підстави передбачити, що довгострокова тенденція розвитку інституту державної служби в Україні полягатиме в тому, що він мав би поширюватися не тільки на діяльність посадових осіб власне державних органів (органів державної влади) та їхнього апарату, а й на діяльність працівників усіх інших державних організацій бюджетної системи – установ (закладів), підприємств, що виконують як власне управлінські функції, так і профільні – за професійним призначенням відповідної організації. У ряді зарубіжних країн, як відомо, є позитивний досвід поширення статусу державних службовців на всіх працівників, зокрема в державних установах культури, освіти, науки, зв'язку тощо.

Разом з тим сьогодні і на найближчу перспективу необхідним є чітке визначення й нормативне врегулювання інституту державної служби в межах першого з наведених підходів, тобто як служби в державних органах та їхньому апараті, із виокремленням служби саме в органах виконавчої влади, апараті цих та інших державних органів.

Тому вважаємо, що запропонований вище поділ видів державної служби має бути покладено в основу формування нової системи законодавства про державну службу. При цьому можливі *дві моделі* структурної побудови цієї системи законодавства. Причому обидві передбачають необхідність підготовки базового (або генерального) законодавчого акта, хоча й із різним його змістом.

Перша модель передбачає створення базового законодавчого акта у формі узагальнюючого Закону України «Про загальні засади державної служби», котрий мав би стати основою системи законодавства про державну службу.

В цьому базовому (генеральному) Законі на основі конституційних положень мають бути визначені ключові поняття – державна служба, державний службовець, посадова особа, службова особа, політична посада, адміністративна посада, патронатна служба та інші. Крім того, в ньому слід закріпити основні принципи державної служби, її побудови та функціонування, загальні риси статусу державних службовців, його набуття і втрати, гарантії його дотримання, забезпечення громадського контролю за службовцями, вимоги щодо недопущення порушення прав громадян тощо.

На розвиток положень базового законодавчого акту мають бути прийняті конкретні закони, які врегулюють державно-службові відносини в межах діяльності окремих державних органів, що належать до спеціалізованих видів державної служби. Такий підхід дає змогу, зокрема, детально врегулювати державно-службові відносини в органах виконавчої влади, що мають особливий правовий статус, – правоохоронних, воєнізованих, митних, дипломатичних тощо. Реалізацією такого підходу можна вважати встановлення дипломатичних рангів та порядок їх присвоєння та позбавлення, визначені Законом України «Про дипломатичні ранги».

Враховуючи, що система законодавства про державну службу має охопити всі різновиди державно-службових відносин, доцільно виходити з реального поділу інституту державної служби України на дві основні сфери: загальну (або цивільну) й спеціалізовану службу.

Як цивільна (тобто служба «чиновників»), так і спеціалізовані види державної служби є предметом регулювання *окремих законів – спеціальних (або галузевих)*, а саме : а) Закону України «Про державну службу в органах виконавчої влади, апараті цих та інших державних органів» (або «Про цивільну службу»); б) спеціальних законів – про державну службу у відповідних видах органів виконавчої влади та інших державних органах (крім їхнього апарату).

Більше того, для окремих видів державної служби буде потрібне додатковий законодавчий супровід у частині вирішення питань, які не знайдуть відбиття у змісті спеціальних законів про відповідні види державної служби. Зокрема це стосується згадуваної вище цивільної служби, яка вимагатиме додаткового врегулювання багатьох питань, пов'язаних із функціонуванням службово-трудова відносин, відносин дисциплінарної відповідальності державних службовців, визначенням етичних та інших правил їхньої поведінки тощо.

Відповідно до цього, структура системи законодавства про державну службу матиме такі три рівні:

– *базовий (генеральний)* Закон України «Про загальні засади державної служби»;

– *спеціальні (галузеві)* закони, присвячені окремим видам служби (цивільній, а також спеціалізованій), серед яких ключовим слід визнати Закон, який фактично є аналогом чинного Закону України "Про державну службу" (цей Закон міг би мати назву «Про державну службу в органах виконавчої влади, апараті цих та інших державних органів», або «Про цивільну службу»);

– *супровідні* закони, які покликані доповнити дію спеціальних (галузевих) законів з питань, котрі залишатимуться поза межами предметів їхнього регулювання, але при цьому належать до «основ державної служби», які, згідно з Конституцією України, потребують визначення «виключно законами України» (п. 12 частини першої ст. 92).

Друга модель структурної побудови системи українського законодавства про державну службу базується на визнанні того, що засадничим законом виступатиме *базовий (генеральний) Закон України "Про основи публічної служби"*, в якому мають бути визначені наявні види публічної служби та окреслено загальні засади правового статусу кожного з видів.

Цей закон має також передбачити особливості служби в державних та муніципальних (комунальних) установах, організаціях і підприємствах порівняно з подібною роботою в приватному секторі (наприклад обмеження на створення і діяльність ор-

ганізаційних структур політичних партій – відповідно до частини третьої ст. 37 Конституції України, обмеження або особливості реалізації права на страйк і т. ін.), особливості оплати праці, соціального та пенсійного забезпечення тощо.

Спеціальними законами у цьому випадку вважатимуться ті, предметом регулювання яких буде: державна служба в органах державної влади та їхньому апараті; служба в органах місцевого самоврядування та їхньому апараті (муніципальна служба).

Спеціальний Закон України «Про службу в органах державної влади та їх апараті» має регулювати й службові відносини осіб, які обіймають суто адміністративні (тобто так звані "чиновницькі") посади в органах виконавчої влади, що складають "державну частину" публічної адміністрації.

Зважаючи на правову традицію, що вже склалася, більшість положень цього спеціального закону мала б поширюватися також на адміністративних працівників: судів; органів прокуратури; органів, утворюваних Верховною Радою (наприклад апарати Рахункової палати, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини) та Президентом України (наприклад апарат РНБО) і т. ін.

Низка положень запропонованого закону може також поширюватися на працівників апаратів Президента України та Верховної Ради України - з винятками щодо окремо призначуваних працівників патронатних служб.

Спільним для цих адміністративних працівників з особами, які обіймають адміністративні посади в органах державної влади, є наявність повноважень публічної влади, професійність, аполітичність тощо.

Незалежно від вибору того чи іншого шляху формування системи законодавства про державну службу, *базовий (генеральний) закон* мав би класифікувати посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування на:

- а) *політичні* (що обіймаються державними політичними діями);
- б) *спеціалізовані* (суддівські, прокурорські тощо);
- в) *адміністративні* (або власне «чиновницькі»);
- г) *патронатні* (коло яких суворо обмежено);
- д) *допоміжні* (або обслуговуючі, технічні та інші посади найманих за трудовим законодавством працівників).

На рівні базового закону якнайповніше мають бути врегульовані загальні засади проходження державної (чи публічної) служби.

Особливості соціально-трудова умов проходження служби мають бути передбачені в рамках окремих нормативно-правових актів. Це диктується достатньою своєрідністю зазначених умов і відсутністю їх регулювання в єдиному кодифікованому акті про працю (як у чинному, так і в офіційному проекті нового Трудового кодексу).

На нашу думку, врегулювання соціально-трудова умов проходження державної служби може здійснюватися:

- в рамках базового Закону;
- окремими «супровідними» до базового закону законодавчими актами;
- у поєднанні попередніх варіантів, тобто соціально-трудова умови проходження служби окремих видів, відмінні від положень базового Закону, мали б відображатися безпосередньо у спеціальних (галузевих) законах про окремі види державної служби.

Закріплення на рівні базового закону спільних для всіх державних службовців соціально-трудова умов проходження державної служби допоможе уніфікувати регулювання умов здійснення професійної діяльності, які не мають істотних відмінностей в окремих видах державної служби.

Разом з тим, винесення регламентації основних соціально-трудова умов проходження державної служби у повному обсязі за межі базового закону може призвести до штучного роз'єднання цілісної сукупності всіх елементів статусу державних службовців, необхідності визначати в процесі правозастосування юридичну силу норм цих законів стосовно базового або інших чинних законів, вирішувати питання щодо їх узгодження тощо.

Найкраще, вважаємо, забезпечується взаємозв'язок норм базового, спеціальних і так званих «супровідних» законів у поєднанні попередніх варіантів.

Поведінка державних службовців і сприйняття її громадянами вкрай важливі для зміцнення авторитету державної служби й довіри в цілому до державних інститутів. Тому в ході законодавчого регулювання державної служби належна увага має бути приділена питанням поведінки державних службовців та засобам її правового забезпечення.

Вимоги, що ставляться до державних службовців, їх поведінки мають загальний характер і стосуються всіх, хто перебуває на державній службі. До них, зокрема, відносять: відданість народу України; пріоритет інтересів держави, прав і свобод людини і громадянина перед особистими або корпоративними; професіоналізм; досвід та навички, необхідні для успішного виконання службових завдань і функцій; вміння на практиці застосовувати досягнення сучасної науки управління; добросовісність; ввічливість, коректність, шанобливе ставлення до громадян, підлеглих і керівників; висока загальна, правова культура та культура спілкування; високі моральні якості; знання справи; вміння оцінювати працю інших працівників, заохочувати до себе людей своїми знаннями і поведінкою; утримуватися від політичної діяльності у формі політичних заяв і акцій та ін.

Залежно від сфери і характеру виконуваної діяльності до державного службовця можуть ставитися додаткові вимоги щодо його поведінки. Разом з тим як основні, так і додаткові вимоги до поведінки державного службовця мають бути визначені й закріплені в законі. Регулювання поведінки державного службовця на рівні закону має важливе значення для утримання високого авторитету державної служби, зміцнення репутації кожного службовця та посилення вимог до його діяльності.

Гарантією виконання зазначених вимог державним службовцем, дотримання ним етичних правил є внутрішні, морально-психологічні фактори визнання власного обов'язку збереження честі й гідності, зміцнення власної репутації, авторитету в цілому державної служби та органу, в якому проходить службу державний службовець.

Поведінка державного службовця мала б бути врегульована через його різноманітні відносини: з керівниками й колегами, тобто у внутрішніх стосунках; з громадянами – при виконанні своїх обов'язків та наданні послуг; з іншими державними й недержавними органами, організаціями, установами. До того ж потребують правового врегулювання й деякі аспекти поведінки державного службовця після припинення державної служби.

Ключові положення щодо поведінки державних службовців мають знайти відображення на рівні принципів у Законі України «Про державну службу», а не (як тепер) у затверджених наказом Голодержслужби України від 23.11.2000 р. «Загальних правилах поведінки державного службовця». На наш погляд, основні правила поведінки державного службовця мають бути узагальненими стандартами поведінки та доброчесності державного службовця й мають визначатися на рівні законодавчого акту. Адже питання, які ним урегулюватимуться, належать, на наше переконання, до основ державної служби, відповідно до п. 12 частини першої ст. 92 Конституції України, мають визначатися тільки законами України.

Таким актом міг би бути Кодекс основних правил поведінки державних службовців (або Кодекс честі державних службовців), яким і визначатимуться вимоги до поведінки державного службовця та його участі у стосунках, що складаються в процесі реалізації таких вимог. У системі законодавства про державну службу даний акт має належати до «супровідних» законів. Закріплення на рівні закону певних вимог до поведінки державних службовців сприятиме значному підвищенню авторитету державної служби, посиленню дисциплінованості, доброчесності, дотриманню державними службовцями етичних стандартів поведінки.

Аналіз сучасного стану правового регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців дає підстави говорити про недостатню ефективність цього інституту в забезпеченні законності й правопорядку в діяльності органів виконавчої влади.

Норми, якими встановлюється дисциплінарна відповідальність державних службовців, позначаються недостатньою чіткістю, відсутністю належно сформульованих принципів і підстав відповідальності, диференціації стягнень згідно з видами підстав дисциплінарної відповідальності тощо.

Крім цього, в чинному законодавстві про державну службу мають місце:

- відсутність чіткого визначення поняття та меж дисциплінарної юрисдикції посадових осіб;
- відсутність чіткої прив'язки конкретних видів дисциплінарних стягнень до різних підстав дисциплінарної відповідальності;
- неврегульованість спеціальної процедури застосування до державних службовців дисциплінарних стягнень (дисциплінарних впроваджень).

На цей час регулювання дисциплінарних стягнень здійснюється одночасно двома нормативно-правовими актами: КЗпП України та Законом України «Про державну службу».

Розміщення правових норм з питань дисциплінарної відповідальності державних службовців одночасно у двох актах є неефективним, оскільки несповна враховує потреби розвитку інституту державної служби та особливості правового статусу державних службовців. З огляду на це, потребує вирішення питання про форму і зміст єдиного законодавчого акту, в якому були б сконцентровані положення про дисциплінарну відповідальність державних службовців.

Як один із варіантів – можуть бути Кодекс основних правил поведінки державних службовців, у якому слід передбачити окремий розділ, присвячений поняттям «дисциплінарна відповідальність державного службовця» та «дисциплінарний проступок державного службовця», особливостям та порядку застосування заходів дисциплінарної відповідальності.

Інший варіант – це Дисциплінарний статут державної служби. Ця форма правового акту має сьогодні поширення при визначенні дисциплінарної відповідальності працівників митних органів, міліції тощо. Даний варіант видається більш виправданим і перспективним.

Згідно з наведеним, потрібно передбачити в загальному законодавчому акті з питань державної служби бланкетну норму, яка має вказувати, що «дисциплінарна відповідальність державних службовців настає у випадках, у строки та в порядку, визначених відповідним законом».

Належить чітко визначити підстави для притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності та порядок застосування відповідних стягнень:

- по-перше, законом, а не іншим актом законодавства;
- по-друге, такий законодавчий акт має бути складовою частиною системи законодавства про державну службу, а не частиною трудового законодавства.

Що ж стосується тих державних службовців, на яких нині поширюється дія статутів чи положень про дисципліну, то слід застосовувати ті з них, котрі відповідають вимогам пропонованого законодавчого акта (йдеться про статuti та положення про дисципліну в Збройних Силах, органах внутрішніх справ, прокуратури тощо).

Тобто шляхом прийняття нового законодавчого акту у формі Дисциплінарного статуту державної служби мають бути вичерпно врегульовані питання дисциплінарної відповідальності державних службовців, що сприятиме забезпеченню законності й правопорядку в діяльності органів виконавчої влади.

Проведений аналіз сучасного стану та напрямів розвитку законодавчого регулювання державної служби підтверджує необхідність подальшого дослідження шляхів і методів формування системи законодавства у сфері державно-службових відносин.

Пропоноване розв'язання аналізованих дискусійних питань сучасного етапу законодавчого врегулювання інституту державної служби в Україні спрямоване на чіткіше визначення шляхів формування відповідної системи національного законодавства в інтересах його наближення до стандартів функціонування даного інституту в розвинених демократичних країнах.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

В.В. ЛАДИЧЕНКО

Віктор Валерійович Ладиченко, кандидат юридичних наук, доцент, докторант Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

ПРАВОВА АВТОНОМІЯ ОСОБИ – НЕОДМІННА УМОВА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДА В ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Каталог прав людини, зафіксований у сучасних міжнародно-правових документах, є результатом довгого історичного формування еталонів і стандартів, що стали нормою сучасного демократичного суспільства. Тисячоліттями тривав пошук способів взаємовідносин індивіда і влади. З розвитком людства шляхом до свободи все чіткіше виявлялося прагнення обмежити всевладдя держави, захистити людину від сваволі державних органів і посадових осіб, надати індивідові якомога ширше поле самовизначення. «Всесвітня історія, – писав Гегель, – це процес усвідомлення свободи, прогрес як у сенсі пізнання об'єктивної істини, так і зовнішньої об'єктивації досягнутих ступенів пізнання свободи в державно-правових формах»¹.

Метою даного дослідження є розкриття загальних закономірностей формування правової автономії особи у функціональному аспекті її взаємовідносин із суспільством і державою. Для досягнення мети дослідження необхідно поставити й вирішити такі завдання: знайти основні підходи до поняття правової автономії особи в контексті природно-правової концепції прав людини, встановити місце особистості у взаємодії суспільства й держави, розглянути гарантії відповідальності держави перед громадянським суспільством, з'ясувати роль свободи в соціально-правовому механізмі самореалізації особи.

Аналізуючи процес становлення правової автономії особи, не можна не підкреслити, що вона з'являється на достатньо високому ступені розвитку суспільства. Як слушно вказує О. Лукашева, суть «первісної рівності», характерної для архаїчних суспільств, полягала в поглинанні людини співтовариством, у жорсткій регламентації всієї її діяльності, в консервативності й застійності форм, що закріплюють усталені зв'язки та відносини. З цієї причини ідеалізація первісної рівності зумовлена ігноруванням цілкового поглинання людини общиною, відсутністю свободи вибору, застійності традицій і звичаїв, суть яких полягала в недопущенні яких-небудь змін².

Як стверджував свого часу І. Кант, людина – це автономний громадянин із високим рівнем правосвідомості³. Автономія (грец. *autonomia* – самоуправління, незалежність) у вузькому розумінні означає надання деяким частинам держави прав на самоврядування в адміністративній сфері; у широкому ж розумінні – це широке внутрішнє самоврядування політико-національного або національно-територіального утворення в рамках єдиної держави й стосується не лише адміністративної, а й інших сфер життя та діяльності, а також деяких питань законодавства⁴. Використання цього слова в дефініції «правова автономія особи» тягне за собою, очевидно, гармонію внутрішньої свободи й само-

врядування особи (її внутрішнього праворозуміння) із зовнішньо-правовими чинниками, пов'язаними з взаємовідносинами особи й права, держави й особи, суспільства й індивіда. Йдеться і про відносну самостійність внутрішнього світосприйняття та світовідчуття, самореалізацію індивіда в його світорозумінні й правовому самовираженні. Є й інша грань розгляду правової автономії особи – через взаємини особи й права за допомогою з'ясування меж втручання зовнішнього права та його норм у суто інтимні (потаєні) сфери життя індивіда, його інтровертивний світ.

Звичайно, правову автономію особи не слід асоціювати зі способом життя самотника, людини, що живе самото, уникає суспільства. Відлюдництво не потребує права, воно є антиподом соціальної модальності особистості, обумовленої нормами соціуму (правовими, етичними, ідеологічними і ін.). Своєю чергою, протилежністю є людина-«хамелеон», особистість, що мімікрує, індивід, що розчиняється в спільноті.

Ідея правової автономії особи опиняється цілком і повністю в руслі природно-правової концепції прав і свобод людини й громадянина. Виокремлюючи принаймні три рівні прояву свободи особи (свобода волі, свобода як становище людини в суспільстві, свобода як діяльнісна характеристика особи), дослідники стверджують, що поєднання відповідних рівнів прояву свободи особи і їх подальше правове закріплення дає змогу відобразити, з одного боку, автономію особи, її самостійне значення як вищої цінності і, з іншого, піднести свободу людської особи до основи всіх сфер життєдіяльності суспільства. При цьому вказується на важливість урахування того, що свобода особи, надаючи широкі можливості для творчої діяльності людини, в той же час містить у собі й внутрішні обмеження і що наукове розуміння свободи особи розкривається передусім через її характеристику як усвідомленої необхідності⁵. Вважаємо, що з цим слід погодитися. В сучасних концепціях прав людини виявляється тенденція віднесення до нового покоління таких прав, які впливають із квінтесенції автономії особи (наприклад право на зміну статі, право на сон, право на тишу і спокій та ін.). Постає закономірним, що права людини й надалі розвиватимуться, супроводжуючися зростанням намагань індивіда збагачувати свої інтереси й потреби, а це може спонукати до ухвалення нових міжнародних документів, що розширюють перелік індивідуальних прав і свобод.

Разом із тим не можна випускати з уваги й те, що правова автономія є тією самоціллю, втілити яку в життя ніхто не може сам собою, в приватному обстоюванні власних інтересів; бо реалізувати її можна лише спільними зусиллями за допомогою практики, здійснюваної на основах інтерсуб'єктивності. Вона зумовлена чинником конституювання правового статусу людини і громадянина в мережі егалітарних відносин взаємного визнання, що вимагає активного залучення особи в суспільно-державні відносини як їх безпосереднього співучасника, а не тільки як зорієнтованого на власний успіх спостерігача або актора. Але й тут має бути витримана міра (баланс) внутрішнього та зовнішнього (по відношенню до індивіда) правового статусу, оскільки правовий обов'язок активного використання демократичних прав віддає духом тоталітаризму й тому статус громадянина, конституційований правом, залежить від того, наскільки співзвучне йому тло тих мотивів і переконань орієнтоване на загальне благо громадянина, до яких не можна примусити через право⁶.

Важливим чинником формування уявлення про державу як відповідального партнера для громадян є зміна свідомості населення, його бачення взаємодії людини й апарату управління. Свідомість громадянина, що прямує до демократії, має стати правовою, звільнитися від патерналістських настанов. У новій, демократичній державі корегується також уявлення людини про гуманізм. На зміну патріархальному співчуттю, що ґрунтується на презумпції турботи про інертний, неосвічений народ, приходять людяність вихідної довіри⁷.

Як специфічні способи забезпечення правової автономії особи можна розглядати певні гарантії, передбачені галузевим законодавством і актами поточного нормативно-правового регулювання. Отже, в тому, що стосується фундаментальних прав людини недопустимо поділяти людей на поганих і добрих, своїх і чужих тощо. Правовий підхід якраз і вирізняється рівним ставленням, єдиною міркою, вживаною в юридичних відносинах, що складаються між державою і особою. Саме з цієї причини, як слушно вказував

Б. Кистяківський: «Соціальна дисципліна створюється лише правом: дисципліноване суспільство й суспільство з розвиненим правовим ладом – тотожні поняття». І далі: «Головним і найістотнішим змістом права є свобода. Щоправда, це свобода зовнішня, відносна, зумовлена громадським середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої, й остання є найкращою школою для першої»⁸. Ось ця сама внутрішня духовна свобода в її нерозривному зв'язку із зовнішніми гарантіями прав і свобод, а також обов'язками людини й громадянина, на наш погляд, і складає квінтесенцію (саму суть) правової автономії особи в контексті вказаного підходу.

Основою реалізації правової автономії особи, на наш погляд, слід визначити загальноправовий принцип: «Здійснення прав і свобод людини і громадянина не повинне порушувати права і свободи інших осіб». Тим самим затверджується неприпустимість співіснування поваги й забезпечення правової автономії однієї особи разом із нехтуванням, посяганням, приниженням і вчиненням шкоди такою для іншої особи. Автономна особистість із розвинутою правосвідомістю є суб'єктивною, неінституціональною умовою формування правового суспільства, що виступає альтернативною до стану як жорсткої впорядкованості, домінування політичного панування, так і дезорганізації та вседозволеності⁹.

За логікою нашого дослідження неможливо комплексно проаналізувати політико-правові й моральні підвалини демократичної організації державної влади без такої категорії, як «правове суспільство», що поєднує в собі елементи громадського самоврядування й нормативні приписи, що діють у суспільстві. На нашу думку, визначення правового суспільства найбільш вдало формулює дослідник С. Максимов, підкреслюючи, що правове суспільство може бути представлене як ідеальний тип, який розкриває певний аспект громадянського суспільства, спосіб його буття¹⁰. Розкриваючи основні риси цього поняття, вчений розмірковує в межах кантівської парадигми, а саме громадянський стан розглядається ним тільки як стан правовий, заснований на таких принципах: свобода кожного члена суспільства як людини; рівність її з кожним іншим як підданим; самостійність кожного члена суспільства як громадянина¹¹.

Правовий характер суспільства відкидає як домінування громадянського суспільства над державою, так і держави над суспільством і передбачає їх «рівновагу» через розподіл функціональних сфер. Таким чином, під громадянським суспільством необхідно розуміти таке суспільство, що саморегулюється і в якому свобода одного суб'єкта обмежена лише рівною свободою іншого суб'єкта або таке суспільство, в якому утвердився принцип домінування права.

Вважаємо, що громадянське суспільство в Україні буде розвиватися лише тоді коли активніше запрацюють горизонтальні зв'язки між людьми, коли населення зрозуміє, що обстоювати свої права й захищати свої інтереси ефективніше не поодиночі, а гуртом. Тобто, фактично перейти від тоталітарної моделі колективізму до демократичної. В цьому випадку самоорганізація громадян відбувається не з ініціативи держави, а є внутрішньою потребою самих людей. Таким чином, для громадянина самоорганізація стає вкрай необхідною, оскільки є формою реалізації його прав і свобод.

Взаємодія та співпраця між людьми зумовлена самими характеристиками громадянського суспільства, до яких можна віднести: 1) громадянське залучення; 2) політичну рівність; 3) солідарність, довіру й терпимість; 4) асоціації – соціальні структури кооперації – наукові, релігійні, культурні, у сфері мистецтва, спорту, інших цінностей, що об'єднують людей¹². Перелічені характеристики громадянського суспільства допомагають визначити його як багаторівневе полісекторне поле самоорганізації індивідів. З іншого боку, громадянське суспільство можна розглядати як поле боротьби особистості за свої права. Тобто, самоорганізація громадян виступає засобом захисту індивідуальних і колективних прав.

У контексті вивчення процесів самоорганізації в українському суспільстві зростає роль самоменеджменту особистості, оскільки в тоталітарних умовах людина майже цілком покладалася на державу. Громадянське суспільство динамічно розвивається в тому випадку, коли особа бере на себе всю відповідальність за своє майбутнє, планує своє

життя й намагається досягти успіху, покладаючися передусім за все на власні сили, а вже потім – на державу.

Нині в Україні сформовано політико-правові умови для демократичної самореалізації особи, але вони не реалізуються належним чином з кількох причин: через слабкість демократичних традицій в українському суспільстві; підвищену «атомізованість» соціального простору; відсутність потужного середнього класу; намагання держави контролювати ЗМІ; недостатню впливовість політичних партій та громадських організацій на суспільно-політичне життя країни¹³.

Виходячи з інтерпретації права як міри свободи й необхідності у взаєминах людини і суспільства (особи й держави), ми можемо впевнено констатувати, що особистість є лише там, де є свобода, без якої правова самореалізація особи в соціумі немислима. Йдеться про свободу дійсної реалізації людини в реальних справах, у соціально-правових відносинах з іншими людьми, а не в зарозумілості, не в «нарцисизмі».

Як слушно зазначала О. Лукашева: «Справжня цінність прав, свобод та обов'язків особи розкривається в її практичній правомірній поведінці, здійснюваній на основі вільного вибору»¹⁴. Тому справжня самореалізація особи виявляє себе там і тоді, де й коли індивід своїми діями та їх результатом справляє загальне враження впливу на інших. Неповторність справжньої особистості багато в чому зумовлюється тим, що вона по своєму відкриває щось нове для всіх, доповнюючи розкриття суті й інших людей, розширюючи своїми вчинками й справами їхні наявні можливості. Своєрідність її індивідуальності полягає не в самовипинанні й самозакоханості, хизуванні своєю несхожістю на інших, а головним чином у тому, що вона виступає як індивідуально-особовий вираз загального.

Разом із тим можливості правової самореалізації особи залежить від загального рівня її культурного розвитку, що вбирає в себе її основні психо-соціальні, етичні, світоглядні та інші позиції. В даному випадку ми розглядаємо культуру особи крізь призму її системного розуміння, що синкретично охоплює взаємодію компонентів економічної, політичної, правової, етичної, художньої, психологічної і буденної (побутової) свідомості й поведінки. Це своєрідна «вільна гра», вільний прояв творчих сил особи, яка, звичайно ж, не може не бути обмеженою рамками зовнішнього (об'єктивного) права, що спирається на суспільну необхідність і силу держави.

Досліджуючи структуру соціально-правового механізму самореалізації особи і його зміст, ми вважаємо, що ключовим тут є питання не стільки про функціональні складові, скільки про виявлення особливостей їхньої взаємозалежності та взаємодії в своєрідній ієрархії. У складі механізму соціально-правової самореалізації особи можна виокремити: правосвідомість і правову установку, правову культуру, правомірну поведінку, правову активність і правовий самозахист особи.

Причому слід, звичайно, відмітити, що правомірна поведінка, правова активність і правовий самозахист втілюються в правовій дії, які й виступають найважливішим фундаментом правової самореалізації особи в соціумі. Під правовими діями ми в даному випадку розуміємо юридичні дії, а це засвідчує, насамперед, що в механізмі соціально правової самореалізації особи вчинок оцінюється не лише з позицій об'єктивного результату дії, а також і з позицій правового значення наміру особи, що вчинила цю дію.

Ще Гегель зауважував, що обов'язок стає дійсністю індивіда і що у дії він «досягає спостереження себе самого в предметності буття або відчуття себе в своєму наявному бутті»¹⁵. Дія містить у собі сплав внутрішньої етично-психологічної, правової самосвідомості й соціально-правової зорієнтованості особи, тому в процесі її самореалізації не має бути місця для абсолютного свавілля. На думку Л. Сева «всякий акт є, з одного боку, актом індивіда, аспектом його біографії, його самовираження, а з іншого боку він є актом детермінованого соціального світу, аспектом суспільних відносин, вираженням об'єктивних історичних умов»¹⁶.

У суб'єктивному вимірі юридична дія є вчинком і значною подією в процесі правової самореалізації особи. Як писав І. Донцов: «Все, що було «до» і що буде «потім», наповнюється сенсом, закладеним у вчинку»¹⁷. Юридичний вчинок виступає й як результат великої внутрішньої (духовно-правової) роботи особи, яка вимагає безперервної діяльності

правосвідомості, наявності правової настановленості. «Своїми діями, – пише С. Рубінштейн, – я безперервно змінюю ситуацію, в якій перебуваю, а разом з тим безперервно виходжу за межі самого себе. Моя дія заперечує мене самого в аспекті, а в якомуся мене перетворює, виявляє й реалізує¹⁸». Таким чином, у своїх діях, вчинках юридично вагомого характеру особа творить себе й у соціально-правовому сенсі відтворює своє правове становище в державі й тим самим здійснює процес правової самореалізації. При цьому вона самореалізується не інакше, як діючи правомірно, обстоючи й захищаючи свою людську гідність і свій правовий статус, свої права та свободи.

Стаючи ж на шлях пасивності, байдужості, соціальних відхилень, юридичної бездіяльності й непротивлення злу, особа так чи інакше скочується до правової й, загалом, духовної деградації, «втраті» себе.

Перманентна готовність людини до юридично значущого вчинку здійснюється відповідно до її активної правової настановленості, високого рівня правосвідомості, розуміння своєї відповідальності перед суспільством і державою.

Тому, можна ствержувати, що юридичний вчинок є і засобом правової самореалізації особи й імпульсом її внутрішнього саморозвитку. В ньому концентруються елементи праворозуміння, правосвідомості, правової орієнтації й правової культури. Через нього виявляються правова активність і правовий самозахист особи в їхніх різноманітних формах.

Дослідження проблеми соціально-правової самореалізації особи не може відбуватися без урахування особливого місця в механізмі її здійснення вольового чинника. Як резонно указує О. Лукашова: «Воля – активна, дієва сторона свідомості, яка переводить права та обов'язки в реальну діяльність людей». Вона ж пише, що для вивчення поведінки людини у сфері реалізації прав і свобод громадян першорядний інтерес має питання про вольовий характер цієї поведінки, про можливість вільного вибору різних варіантів поведінки¹⁹.

Правова автономія індивіда немислима без інституту взаємної відповідальності держави й особи. Розглядаючи право як міру свободи й необхідності в поведінці особи, не можна не сказати й про відповідальність, яка логічно зв'язує їх у системну єдність. Відповідальність – така сама об'єктивна необхідність, як і свобода. Більш того, відповідальність – це умова свободи. Суб'єктами відповідальності виступають усі, зокрема й владні структури. Тому питання про взаємну відповідальність держави та особи не знімається, а набуває нової особливості²⁰. Взаємна відповідальність особи й держави – це своєрідний спосіб обмеження політичної влади держави, що виявляється: у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на збереження інтересів громадян; наявності реальної відповідальності посадових осіб за виконання їхніх обов'язків перед суспільством і особистістю.

Відповідальність держави перед суспільством забезпечується системою гарантій, до яких належать: відповідальність уряду перед представницькими органами влади; дисциплінарна, цивільно-правова й кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення прав і свобод громадян; процедура імпичменту, тобто притягнення до відповідальності й судового розгляду справ вищих посадових осіб держави.

Підсумовуючи дослідження, слід зробити певні висновки.

1. Під правовою автономією особи розуміється відносна самостійність внутрішнього світосприйняття й світовідчуття, самореалізація індивіда в його світорозумінні і правовому самовираженні. Таким чином може бути забезпечено гармонію внутрішньої свободи й самоврядування особи – її внутрішнього праворозуміння із зовнішньо-правовими чинниками, пов'язаними з взаємовідносинами особи й права, держави й особи, суспільства й індивіда.

2. Важливим чинником формування уявлення про державу як відповідального партнера для громадян, є зміна свідомості населення, його бачення взаємодії особи й апарату управління. Правова автономія індивіда немислима без інституту взаємної відповідальності держави й особи. Суб'єктами відповідальності виступають усі, в тому числі й владні структури. Взаємна відповідальність особи й держави – це своєрідний спосіб об-

меження політичної влади держави, що виявляється: у встановленні державою законодавчих обмежень своєї активності стосовно особистості; прийнятті державою конкретних зобов'язань, спрямованих на збереження інтересів громадян; реальної відповідальності посадових осіб за виконання їхніх обов'язків перед суспільством і особистістю.

3. Можливості правової самореалізації особи зумовлюються загальним рівнем її культурного розвитку, що вибирає в себе її основні психолого-соціальні, етичні, світоглядні та інші позиції. В своїх юридично значущих діях особа творить себе в соціально-правовому змісті, відтворює своє правове становище в державі й тим самим здійснює процес правової самореалізації в громадянському суспільстві. При цьому, громадянське суспільство саморегулюється і в ньому свобода одного суб'єкта обмежена лише рівною свободою іншого суб'єкта. Або це таке суспільство, в якому утвердився принцип домінування права. Готовність людини до юридично значущої дії, вчинку здійснюється відповідно до її активної правової налаштованості, високого рівня правосвідомості, розуміння своєї відповідальності перед суспільством і державою.

¹ Гегель Г. Сочинения. В 14 т. – М.; Л., 1934. – Т. 8. – С. 98-99.

² Общая теория прав человека. – М., 1996. – С. 5.

³ Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості // Філософсько-антрополог. студії 2004: Спецвипуск. – К., 2004. – С. 276-277.

⁴ Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К., 1997. – С. 7.

⁵ Бондарь Н.С. Права человека и Конституция России: трудный путь к свободе. – Ростов-на-Дону: Ростовский госуниверситет, 1996. – С. 8.

⁶ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. – М., 1995. – С. 221.

⁷ Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002. – С.262-263.

⁸ Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 144-147.

⁹ Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Моногр. – К., 2000. – С. 157.

¹⁰ Максимов С.И. Философия права И. Канта: проект правового общества // Філософсько-антрополог. студії 2004: Спецвипуск. – К., 2004. – С. 218.

¹¹ Кант И. О поговорке «Может быть, это и верно в теории, но не годится для практики» // Сочинения: В 6 т. – Т.4, Ч.2. – М., 1964. – С. 79.

¹² Яковлев А.М. Социальная структура общества. – М., 2003. – С. 91-93.

¹³ Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К., 2005. – С. 274.

¹⁴ Лукашева Е.А. Социалистическое право и личность. – М.: Наука, 1987. – С. 72.

¹⁵ Гегель Г. Вказані твори. – Т. 4. – С. 357.

¹⁶ Сэв Л. Марксизм и теория личности. – М., 1972. – С. 441.

¹⁷ Донцов И.А. Самовоспитание личности: философско-этические проблемы. – М., 1984. – С. 269-270.

¹⁸ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М., 1976. – С. 341.

¹⁹ Лукашева Е.А. Вказана праця. – С. 77.

²⁰ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997. – С. 242.

Отримано 30.06.2006

Резюме

Правовая автономия личности обусловливается относительной самостоятельностью внутреннего мировосприятия и мироощущения личности, обеспечивает самореализацию индивида в его миропонимании и правовом самовыражении. Посредством правовой автономии обеспечивается грань взаимоотношений личности и права, определяются пределы внешнего воздействия права и его норм на интимные (скрытые) сферы жизни индивида.

Н.М. ПАРХОМЕНКО

Наталія Миколаївна Пархоменко, кандидат юридичних наук, доцент, вчений секретар Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ДЖЕРЕЛА ТА ФОРМИ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЇ ПРАВА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Сьогодні можна констатувати той факт, що здобуття Україною незалежності стало поштовхом до нового етапу в розвитку вітчизняної правової науки, в тому числі й теорії права. Одним із проявів цього процесу стало звернення науковців до ретельного дослідження фундаментальних категорій теорії права, а серед них і таких, як «джерело права» та «форма права». Важливість і складність цієї проблематики передбачає всебічний аналіз даних категорій. Метою нашого дослідження є визначення основних аспектів (напрямок) вивчення поняття «категорія права» та особливостей сутності джерел та форм права як його категорій.

Правові категорії поряд із законами правової дійсності визначають систему загальної теорії держави і права, будучи основними елементами її правової теорії.

Правові категорії – це основні поняття максимального узагальнення, посередництвом яких виражається зміст того, що було розкрито при вивченні певних об'єктивних закономірностей правової сфери суспільного життя. При цьому закони правової дійсності розкриваються в правових категоріях. Тому зміст теорії права й виражається в правових категоріях – основних, найзагальніших поняттях, якими оперує юридична наука¹.

Основні правові категорії – це такі загальні поняття, в яких виражені головні правові зв'язки та закономірності, сутність, особливості, структура, форма права, бо без них неможливо нічого сказати про право і його розвиток, оскільки лише в поняттях і судженнях можна відтворити, відобразити у свідомості уявлення про правову дійсність. Правові категорії дають відповідь на питання, що таке право, хто, коли, як, та в чіх інтересах його використовують².

Питання про правові категорії та поняття, якими оперує загальна теорія держави і права, тією чи іншою мірою вже зачіпалося в ряді робіт. Зокрема, серед них можна назвати праці А.М. Васильєва, С.Л. Явича, Д.А. Керімова, П.О. Недбайла, С.С. Алексєєва, В.О. Таненбаума, А.І. Екімова та інших³.

На думку більшості названих дослідників, розкрити зміст тієї чи іншої правової категорії – це, перш за все, встановити її співвідношення з іншими поняттями й категоріями, тобто виразити її зміст через стосунки до цих понять і категорій⁴.

Розвиток понятійного апарату теорії права під впливом інтеграції та диференціації знань констатує збільшення кількісної сторони наших знань про право. Це проявляється, відповідно, в розширенні числа нових ознак і характеристик, віднесених до обсягу правових категорій, фіксує відкриття нових властивостей правової дійсності, поглиблює й конкретизує наші уявлення про право. Це означає зміну змісту правових категорій, відображену у встановленні якісно нових ознак і характеристик даного поняття⁵.

Нові деталі не лише уточнюють, доповнюють і поглиблюють зміст даної категорії, а з ряду принципів положень можуть бути ними суміщені. В результаті виникає необхідність перегляду змісту певних правових категорій, формування на цій основі нових понять. Крім того, розвиток понять і категорій теорії права відбувається безперервно, що має своїм наслідком зміну співвідношення між різними правовими категоріями, уточнення їхньої структури в загальній будові теорії права. Розуміння джерел і форм права, досягнуте в результаті дослідження додаткових даних, може вийти за межі наявної кате-

горії, а змінені знання про них можуть стати неузгодженими з вихідними теоретичними положеннями. Крім того, потреба в аналізі форм і джерел права як самостійних категорій сучасної загальної теорії держави і права зумовлена необхідністю постійного пошуку зовнішнього вираження права як соціального явища.

Практичне значення дослідження даної проблеми полягає в тому, що від ступеня розробки основних категорій і понять права, від рівня і вміння оперувати ними при вирішенні фундаментальних завдань юридичної науки, залежить ступінь і характер віддачі правових знань.

Розробка вчення про юридичні категорії та поняття за своєю суттю – це проблема розвитку форм наукового мислення в галузі юриспруденції. Вихідними при її вирішенні є принципіві положення про те, що будь-яке, а не лише філософське пізнання формулює поняття, категорії, в яких розкриваються внутрішні, суттєві сторони та контакти досліджуваних предметів. Поняття, закони, принципи являють собою ключові пункти будь-якої наукової системи⁶.

Суттєвим аспектом досліджуваної проблеми є з'ясування співвідношення між поняттями «правова категорія» та «категорія права». Порівняно з поняттями інших суспільних наук юридичні визначення або суттєві ознаки явища, як правило, знаходять своє формальне закріплення в законі. Тобто, об'єктивуючись у праві, відповідні поняття виходять за межі уявлень і набувають суспільно-юридичного значення. Така об'єктивація виступає як момент переходу правових категорій у категорії права і є підставою для виявлення різниці між ними. Ця різниця закріплюється в юридичній науці чітким поділом понять на правові категорії й категорії права. Різне поєднання двох слів передає певний понятійний зміст. Правові категорії – це наукові поняття, що виступають інструментом наукового мислення й слугують для відображення об'єктивної сутності правових явищ. Категорії права є компонентами правової нормативної структури, інструментом правового регулювання.

Коли правові категорії формалізуються в нормативному акті й стають категоріями права, вони, по-перше, перетворюються на загальнообов'язкові державні приписи, по-друге, проявляються як атрибути абстрактного мислення й виступають як засіб регулювання суспільних відносин, як державний масштаб оцінки поведінки людей, по-третє, набувають здатності переводити загальні абстрактні вимоги на рівень практичних дій учасників правового спілкування⁷. Так формуються нормативні правові визначення нормативно-правових актів, правових звичаїв тощо. Тому, для теорії держави і права дослідження понятійного апарату – це не лише методологічна, логічна, наукознавча проблема, а й завдання розробки основ змісту законодавства, тобто вихід у сферу правотворчої та правореалізаційної практики.

Всебічний підхід до пізнання та осягнення змісту даних категорій передбачає визначення їхніх основних аспектів. Це стосується поняття «правова форма» та його співвідношення з такими загальнотеоретичними категоріями як «форма права» та «джерело права».

В теорії права дослідженню проблем правової форми, форми права та джерел права приділяли увагу С.С. Алексєєв, В.М. Горшенєв, І.Я. Дюрягін, С.Л. Зівс, О.С. Іоффе, Д.А. Керімов, А.І. Косарєв, М.К. Маліков, П.О. Недбайло, В.Н. Протасов, Р.О. Халфіна та інші. Як правило, правова форма розглядалася в контексті змісту права та форм його прояву.

Категорія форма застосовується для позначення різних явищ правової дійсності, пов'язаних із зовнішнім проявом права, в філософію була введена Аристотелем для виконання гносеологічної ролі. Це, на його думку, спосіб існування матерії. Таким чином, форма – філософська категорія, тісно пов'язана зі змістом: зміст являє собою єдність усіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, суперечностей, тенденцій, а форма є засобом існування та прояву змісту... Форма вживається також для внутрішньої організації змісту і пов'язана з поняттям структури⁸.

Філософське розуміння форми й виділення її внутрішнього і зовнішнього змісту було перенесене на право. Відповідно, право, як особливий феномен суспільного життя, в юриспруденції аналізується посередництвом виокремлення його сутності (свобода, ідея

справедливості, державна воля тощо), змісту (норми, права та обов'язки, юридична діяльність тощо) та особливості форми.

Правова форма – це, перш за все, юридична комплексна категорія, що опосередковує правом різні суспільні явища, які потребують регламентації, а також слугує каркасом усередині права, впорядковує та поєднує всі правові явища та право як таке.

Коли йдеться про правові форми, то при цьому мають на увазі право як певне соціальне явище, що відрізняється від інших (політика, релігія, мораль), які разом із правом визначаються матеріальними умовами життя суспільства, його економічними умовами й слугують засобом відображення та закріплення. Іншими словами, поняття «правова форма» є загальним відображенням об'єктивного зв'язку права та явищ, на які воно впливає. Аналіз чинного законодавства приводить до висновку про непослідовність використання поняття «форма» та «правова форма» в нормативному масиві. В одному випадку законодавець говорить про форму як про організаційно-правову картину діяльності, в іншому – як про зразок або модель, процедуру, як про джерело права. Іноді використовує слово «форма», коли необхідно вжити слово «вид».

Поняття «правова форма» орієнтується на право в цілому, визначення його місця серед інших форм. Поняття «форма права» розглядається як самостійне явище, що виражається зовні за допомогою певних конкретних засобів. Таким чином, форма, разом зі змістом, робить право тим, чим воно є в дійсності, тобто саме правом, а не будь-яким іншим явищем⁹. Відповідно, поняття форми права є складовою поняття правова форма.

Що стосується дослідження сутності правової категорії – «форма права», то, виходячи з об'єктивної потреби форми як засобу існування і виразу права, як внутрішньої структури та організації права, необхідно зазначити, що проблема розуміння форми права в теорії права вирішується по-різному.

Про багатозначність категорії «форма права» йшла мова в дослідженнях С.С. Алексєєва, С.В. Боботова, І.Ю. Жигачова, А.М. Міцкевича, Б.В. Шейндліна та інших¹⁰. Указуючи на різницю між правовою формою та формою права, першою називають правові засоби загалом. А форма права – це засіб фіксації, встановлення юридичних норм, закріплених ззовні. Їх форми називають також джерелами права, але цей термін неоднозначний¹¹.

Досліджуючи джерела та форми як категорії права необхідно виходити з того, що вони взаємно перехрещуються і в певних пунктах збігаються, виступають як підсистеми понять, що характеризують їхні різні сторони. Тому створюється понятійна сітка, що має вузли переходів, збігів та різниці, яка відбиває теоретичну сутність і структуру, закономірне в розвитку та функціонуванні правової форми¹². Кожна категорія основного структурного ряду, своєю чергою, створює самостійний структурний ряд. До нього входять поняття, що характеризують структуру, зміст і форму явища, процесу, відбитого відповідною правовою категорією. Наприклад, структурний ряд «правова форма» створює «форму права», «джерело права», «систему права», «систему законодавства»¹³.

Дослідження форм і джерел права як правових категорій охоплює низку розумових процесів: пізнання, оцінку, ставлення як до цілісного явища тощо.

Пізнання – це суспільно-історичний процес здобуття, нагромадження й систематизації знань про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ. Внутрішніми складовими процесу пізнання виступають: суб'єкт із його пізнавальними здібностями; пізнавальна діяльність, що зрушує засоби пізнання й реалізує пізнавальні цілі суб'єкта; об'єкт, що є першоджерелом знання; саме знання, що є результатом та безпосередньою метою пізнавального процесу¹⁴. Метою даного дослідження є отримання об'єктивних, обґрунтованих знань про джерела та форми права або іншими словами об'єктивної істини про них. З погляду гносеології основою пізнання джерел права є спостереження, коли відбувається збирання первинної інформації про об'єкт. Результатом процесів мислення є осмислення цієї інформації. За допомогою такого механізму відбувається генерування знань про джерела та форми права. Першим етапом у процесі пізнання джерел і форм права як правових категорій є отримання різноманітних знань про джерела права, що мають форму фактів та їхніх систем – це так зване емпіричне знання. Шлях теоретичного пізнання у правовій дійсності пов'язаний із відновленням у системі правових

категорій і понять усіх необхідних сторін та основних законів її розвитку в їхньому історичному й логічному взаємозв'язку. Він проходить ряд етапів від вивчення окремих сторін правової дійсності й пов'язаних із цим явищ до пізнання її як цілого, до пізнання сутності права загалом.

Дослідження в галузі загальної теорії права щодо джерел і форм права вже пройшли етап накопичення емпіричних знань, та їх систематизації. Це достатньо велика кількість знань, що пов'язані з їх узагальненням та поясненням.

Наступним етапом процесу пізнання є теоретичне узагальнення отриманих емпіричних знань і формування певної концепції. Основною рушійною силою пізнання джерел права та форм права є суспільно-історична практика, де формуються проблеми й відповідно здійснюється пошук необхідних знань. Аналізуючи джерела права як поняття та категорії, необхідно зауважити, що, об'єктивно відображаючи державно-правову дійсність на рівні теорії, воно дає змогу зафіксувати ці процеси як у розвитку, змінюваності, так і щодо стійкості. Вони є відображенням та узагальненням реальної державно-правової дійсності, їхнього історичного розвитку, допомагають правильно підійти до їх вивчення.

На думку А.М. Васильєва, одного з основних дослідників правових категорій, у науці не може бути «чистих» понять і категорій, що не мають ніякого зв'язку з дійсністю, ніяк не відображають складних процесів її реального розвитку. Право, з його нормативного боку, відображається категоріями «норма права», «система права», «форма (джерело) права», виступає як своєрідна форма духовного освоєння соціальної дійсності, як державна воля, що концентрує «теоретичну енергію», яка проявляється в тому, що законодавець, спираючись на пізнані закономірності соціальних процесів, прагне свідомо на них впливати, ідеально (в законі) моделюючи доцільну поведінку людей у регульованих суспільних відносинах. Використовуючи у назві даної категорії (структурний понятійний ряд категорії «форма (джерело) права») слово «джерело», ми не маємо на увазі сутність питання, а віддаємо данину юридичній традиції, що зберігається в галузевих юридичних науках, які використовуються для назви того, що сучасна теорія права називає поняттям «форма права»¹⁵. Таким чином, дослідник здійснює спробу компромісно вирішити проблему – «форма» та «джерело» права).

Правова категорія «джерело права» використовується для того, щоб відобразити істинне знання про правову сферу суспільного життя. А категорія «форма права» виступає як вірець, державний масштаб поведінки людей та оцінки їхніх учинків. Оскільки знання про правову сферу суспільного життя лежать в основі цього масштабу, остільки однойменні правові категорії й категорії права збігаються за своїм змістом. Об'єктивуючись у категоріях права, знання фіксуються, тобто, включаючись в закон, вони перестають розвиватися як знання. Таким чином, у формах права відбувається своєрідна об'єктивація правового знання та відмирання його як знання наукового, яке слугує отриманню нових знань.

Стосовно визначення правових категорій як найзагальніших, фундаментальних і глибоких юридичних понять, які є межею узагальнення і в певній галузі юридичних знань, і в правознавстві загалом, наукове поняття «джерело права» та «форма права» як думка, яка відбиває явище або відносини між декількома явищами, в основних, суттєвих ознаках, є підсумком отриманих об'єктивних, наукових знань про нього.

Категоріями права галузевого характеру та ті, які можна назвати основними, оперує загальна теорія держави і права. «Джерело права» та «форма права» є основними категоріями права, оскільки є предметом дослідження всього правознавства загалом. З іншого боку, окремі види джерел права входять у понятійний апарат окремих галузей права.

¹ Васильєв А.М. Правовые категории и их место среди категорий обществоведения // Труды. Всесоюзный юридический заочный институт. Т. XXXII. Роль научных категорий в правоведении. – М., 1973. – С. 144, 156.

² Там само. – С.142.

³ Васильєв А.М. Категории теории права. Автореф. докт. дисс. – М., 1975. – 40 с.; Керимов Д.А. Методология и вопросы юридической науки. 1963; Явич Л.С. К вопросу методологии юридической науки

// Советское государство и право. – 1963. – №5.; *Алексеев С.С., Керимов Д.А., Недабайло П.Е.* Методологические проблемы правоведения // Правоведение. – 1964. – №4; *Экимова А.И.* Категория цели в науке права; *Керимов Д.А.* Процесс познания сущности права. – *Явич Л.С.* Диалектика формы и содержания в праве // Философские проблемы государства и права. – Ленинград. – 1970.

⁴ *Васильев А.М.* Правовые категории и их место среди категорий обществоведения // Труды Всесоюзный юридический заочный институт. Т. XXXII Роль научных категорий в правоведении. – М., 1973. – С. 157.

⁵ Там само. – С.188.

⁶ *Розенталь М.* О характере развития философских категорий // Коммунист, 1972. – №13. – С. 103.

⁷ *Васильев А.М.* Правовые категории. – М., 1976. – С. 92.

⁸ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С.621.

⁹ *Иоффе О.С.* О форме и содержании социалистического права // Вестник ЛГУ. – 1959. – №11. – С. 80-85.

¹⁰ *Шейндлин Б.В.* Сущность советского права. – Л., 1959.; *Боботов С.В., Жигачев И.Ю.* Введение в правовую систему США. – К., 1997; *Алексеев С.С.* Право: азбука, теория, философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999; *Мицкевич А.В.* Акты высших органов Советского государства. – М., 1967.

¹¹ *Протасов В.Н.* Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – М., 2001. – С. 111.

¹² *Васильев А.М.* Категории теории права. Автореф. докт. дисс. – М., 1975. – 40 с.

¹³ *Сырых В.М.* Логические основания общей теории права. Т.1. Элементный состав – 2-е изд. – М., 2004. – 150 с.

¹⁴ Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 479.

¹⁵ *Васильев А.М.* Правовые категории. – М., 1976. – С. 72.

Отримано 14.09.2006

Резюме

В работе сделана попытка обозначить основные аспекты изучения источников позитивного права как категории права в контексте ее соотношения с категориями «правовая форма» и «форма права».

П.П. ЗАХАРЧЕНКО

Петро Павлович Захарченко, кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету внутрішніх справ

ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В ПРОЕКТАХ ПРЕДСТАВНИКІВ ЗАХІДНОГО КРИЛА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ РОСІЇ (серед. ХІХ ст.)

У період зламу застарілих стереотипів, що вичерпали свій ресурс, дуже важливо повернутися до їхніх витоків аби проаналізувати ті процеси та явища, які потребують корекції. Рудименти беззастережно мають відійти в небуття, а елементи раціональні, продуктивні – лягти в основу відносин, із яких проросте нова сутність.

Оскільки земельні відносини в Україні склалися впродовж століть, багатим досвідом їх оптимізації варто скористатися нині. Вдалим зразком для цього може слугувати кампанія широкого обговорення стратегії розвитку земельних відносин у Російській імперії напередодні ліквідації кріпаччини. Дискусії з цього питання розгорілися повсюдно – від статей у засобах масової інформації до оприлюднення власних законопроектів. Особливо запекло суперечки велися між західниками та слов'янофілами.

Західники, як одне із спрямувань громадсько-політичної думки, визнавали духовну спорідненість західно-європейської цивілізації й виступали за розвиток країни її шля-

хом. Їхні погляди презентували О. Герцен, М. Огарьов, І. Тургенев, М. Добролюбов і, безперечно, «визнаний серед них спеціаліст із селянського питання – М. Чернишевський»¹. Радянська історіографія відносила їх до найрадикальніших антиурядових кіл, де-що надувано кваліфікуючи декого як революціонерів-демократів.

«Герцен серед західників був одним із перших, хто намагався питання про звільнення селян зробити найближчим практичним завданням російського життя»², – так оцінив ініціативи видавця «Колокола» історик І. Витринський. 10 березня 1855 р. у відкритому листі до Олександра П. О. Герцен (1812–1870) відкрито заявив: «Дайте землю селянам! Вона й так їм належить. Змийте з Росії ганебну пляму кріпосництва...»³. Такі вимоги були під забороною цензури й загрожували притягненням до кримінальної відповідальності.

Саме «Колокол» став публічним речником західників, у тому числі й їхньої позиції щодо умов визволення поміщицьких селян і перспектив їх наділення землею. Аналіз опублікованих згодом робіт О. Герцена дає підстави сформуванню низки узагальнюючих положень, якими визначалася його позиція. Передусім він заперечував половинчасті заходи, пропонуючи ліквідувати кріпацтво декретом верховної влади негайно й одночасно на всій території держави. Процес визволення мав супроводжуватися наділенням землею зі збереженням тих наділів, якими селяни користувалися до цього. Щодо права власності на земельні наділи, автор солідаризувався з слов'янофілами: виступав за збереження права землекористування селянськими громадами⁴.

Схожі погляди сповідував однодумець О. Герцена, співавтор багатьох його праць М. Огарьов (1813–1877). Обидва емігрували за кордон, де в умовах відносної свободи слова стали засновниками й редакторами часописів «Колокол», «Полярная звезда», «Под суд».

Ринковий підхід до розв'язання селянського питання та забезпечення визволених із кріпацтва земельними наділами, вигідно відрізняє антикріпосницьку програму М. Огарьова від проектів представників інших громадсько-політичних течій.

У статті «Ще раз про звільнення селян» (1958) автор закликав до істотного зменшення земельних володінь поміщиків, пропонуючи при цьому компромісне рішення обом сторонам. «Звільнити селян із землею так, щоб інтерес поміщика не потерпів, можна лише за допомогою викупу»⁵, – стверджував М. Огарьов, водночас залишаючи за феодалами ті землі, якими не користувалися кріпосні селяни. Однак здійснення й оформлення викупних операцій мали провадити не самі кріпосники, більшість маєтків яких закладена в банківських установах, а спеціально створена для цієї мети опікунська рада.

М. Огарьов – один із небагатьох – не залишив поза рамками проекту дворових селян. Їхнє звільнення (обов'язково з землею) мало провадитися двома шляхами. З іншого боку, пропонувалося надати дворовим людям свободу за правилами звільнення кріпаків, тобто з виділенням ділянки землі «під один фінансовий розрахунок». З іншого, за встановленою законом ціною мали бути видані поміщикам векселі як плата за дворових людей. Далі селян планувалося приписати до сільського «миру», в межах якого надавалося право користування громадською земельною ділянкою⁶. Викуп селян (як дворових, так і поміщицьких) мав бути здійсненим одночасно по всій країні, інакше, за словами М. Огарьова, «замість успіху побачимо загибель», адже тоді селяни незвільнених губерній «можуть взятися за ножі»⁷.

Проживши за кордоном в атмосфері свободи підприємницької діяльності, М. Огарьов допускав існування в Росії не лише права громадської, а й приватної селянської власності на землю. Це мало отримати імпульс до розвитку після ліквідації кріпосного права. Баланс у відносинах, на думку М. Огарьова, збережеться, адже відбудеться конвергенція дрібних власників землі з громадою, а великі – стануть активними учасниками промислового виробництва. «Взаємовпливи власника-общини і власника-особи ... мають принести для промислового життя і державної сили величезні результати»⁸, – підсумовував розробник модерного проекту селянської реформи.

Таким чином, працюючи спільно в умовах еміграції, О. Герцен і М. Огарьов виробили близькі погляди на низку питань земельного устрою Росії. Однак таке розуміння не дає підстав ототожнювати думки одного з міркуваннями іншого, як це інколи робила радянська історіографія. Така тенденція спостерігалася в роботах Б. Гінзбурга, С. Моро-

ховця, Б. Козьміна⁹. Окрім того, радянські дослідники намагалися на О. Герцена та М. Огарьова накинути тогу революціонерів-демократів, подекуди фальшуючи дійсність. На основі лише наведеного вислову про те, що земля їй так належить народові, Б. Гінзбург дійшов висновку, що, мовляв, О. Герцен з М. Огарьовим не визнавали права власності поміщиків на землю. А для того, щоб продемонструвати відмінність їхніх позицій від поглядів слов'янофілів-лібералів, той самий автор зазначив, що обидва були «принциповими супротивниками викупу землі селянами»¹⁰.

Надумані, підігнані під марксистсько-ленінські ідеологеми ці висновки нічого спільного з наукою не мають. Ще відомий марксист Г. Плеханов стверджував, що О. Герцен і М. Огарьов «стояли за викуп, – і ... далеко не без вигоди для дворянства ... – земель, що перебували у користуванні селян»¹¹. Видно, коли твори Г. Плеханова були заборонені, дехто з дослідників не мав можливості з ними познайомитися.

Не менш плідно на ниві наукового обґрунтування необхідності змін у відносинах власності на селі, в тому числі й у сфері земельних відносин, працював М. Чернишевський. Упродовж 1857–1860 рр. він присвятив принаймні десяток аналітичних і критичних статей найрезонанснішій на той час проблемі.

Як особа, що послідовно обстоювала соціалістичні принципи, М. Чернишевський негативно ставився до права приватної власності, в тому числі й на землю¹². Однак у цей період питання про запровадження права колективної власності як панівного серед суб'єктів власності на землю було не на часі. Тому серед дослідників побутує думка, що М. Чернишевський став прихильником часткової націоналізації землі, яка й стала провідною ідеєю відомого публіциста.

«Кожен хлібороб повинен бути землевласником»¹³, – такий лейтмотив другої зі статей «Про поземельну власність», опублікованої М. Чернишевським у 1857 р. Досягнути поставленої мети в майбутньому він сподівався за допомогою виходу на перші ролі права державної власності, але неодмінно з обцинним характером користування землею. Поки що письменник і публіцист погоджувався з існуванням права приватної власності на землю, сенс якого бачав у ширших можливостях людини реалізувати свої «обдарування, силу, вміння».

Неоднозначно намагався вирішити М. Чернишевський питання викупу земельних наділів. У статті «Влаштування побуту поміщицьких селян» він досить професійно вмотивовував свою позицію: «Звід законів, національні почуття, політична економія – все вказує на те, що вимагати викуп навряд чи вигідно і навряд чи доцільно ...»¹⁴. Залишаючись, таким чином, на позиції безоплатного передання землі селянам і, разом з тим, розуміючи практичну неможливість утілення своєї ідеї, М. Чернишевський домагався принаймні більш вигідних умов викупу.

У роботі «Чи тяжкий викуп?» М. Чернишевський детально проаналізував найбільш розповсюджені проекти викупу земельних наділів. Найприйнятнішим для селян вважав викуп землі державою¹⁵. Щоправда, реально оцінюючи тогочасний стан суспільних відносин і небажання держави взяти на себе увесь тягар викупних операцій, він шукав оптимальний і безболісний шлях. На основі статистичних даних зі Смоленської та Київської губерній, М. Чернишевський самостійно розрахував вартість земельного наділу. Він «... має співвідноситися з силами селян», а поміщики не повинні, «отримуючи винагороду за свій дохід, цінити його вище дійсної вартості»¹⁶.

М. Чернишевський неодноразово заявляв, що селянський наділ був зовсім недо-статнім, а тому виступав за його збільшення¹⁷. Ця позиція проявилася в дискусії на сторінках часопису «Современник» із князем П. Долгоруковим, який пропонував не лише зменшити норму наділу державних селян, а й урівняти їх зі значно меншими нормами поміщицьких. Протестуючи проти зазіхань на наділи селян, М. Чернишевський писав: «Ні, нехай краще не буде звільнення селян, краще залишиться кріпосне право, ніж звільнення буде куплене таким здирництвом з усіх поселенців»¹⁸.

Остання позиція, на якій необхідно загоріти увагу, – порядок переходу землі від поміщика до селянина. Услід за М. Огарьовим, М. Чернишевський наголошував на необхідності передати її «одночасно з самим звільненням і вона мусить мати характер обов'язковості»¹⁹.

Певні відмінності від проекту М. Чернишевського проглядаються при аналізі записки, поданої імператорові в грудні 1857 р. від імені голови тверського губерньського комітету, поміщика, юриста за освітою А.Унковського (1828–1893). Проект відображав інтереси поміщиків нечорноземних промислових губерній, прихильників викупу селянином наданої земельної ділянки. За допомогою виручених грошей вони сподівалися стрімко перевести свої господарства на ринкові рейки.

А. Унковський виявив себе палким прихильником ідеї наділення селян «необхідною кількістю садибної, орної, лугової та вигонної землі з винагородою за це поміщика». Розмір земельного наділу встановлювався двосторонньою угодою з урахуванням для кожного повіту відповідного мінімуму. Саме такий спосіб виходу селян із кріпацької неволі автор записки вважав найсправедливішим. Однак найвагомим, на нашу думку, здобутком проекту був намір А. Унковського закріпити за селянами землю на праві приватної власності.

Друга важлива новація проекту – надання селянинові права «докупити у поміщика на власні свої капітали певну кількість землі...»²⁰. Збитки від втрати землі поміщику мав компенсувати сам селянин, а від втрати робочих рук – держава.

Отже, в проекті А. Унковського лунає чітка вимога передання права власності на землю колишнім приватновласницьким селянам та дворовим людям. Тому він усуває громаду від втручання в міжособистісні відносини власників і не залишає їй шансу здійснювати управління колишніми кріпосними селянами на місцевому рівні.

Таким чином, західники не були одноставними у своєму баченні перспектив земельного устрою країни. Якщо О. Герцен і М. Огарьов обстоювали синтез права особистої й громадської власності на землю, то М. Чернишевський віддавав перевагу державній власності над особистою. Своєю чергою, позиція А. Унковського зводилася до необхідності одночасно з ліквідацією кріпацтва надати власницькі повноваження поміщицьким і дворовим селянам на земельні наділи.

¹ Чернов С. К истории борьбы Н.Г. Чернышевского за крестьянские интересы накануне «воли» // Каторга и ссылка. – 1928. – №7. – С. 17.

² Вытринский И. «Колокол» и крестьянская реформа // Великая реформа. Юбилейное издание. – М., 1911. – Т. 4. – С. 194.

³ Герцен А.И. Юрьев день // Собр. соч. – М., 1958. – У 30 т. – Т. 8. – С. 342.

⁴ Там само. – Т. 13. – С. 105-108; 152-158; 208-209; 292.

⁵ Огарев Н.П. Еще об освобождении крестьян // Избранные социально-политические и философские произведения. У 2-х томах. – Т. 1. – М., 1952. – С. 274.

⁶ Там само. – С. 284-285.

⁷ Там само. – С. 277-278.

⁸ Там само. – С. 274.

⁹ Див.: Гинзбург Б.С. Отношение Герцена и Огарева к крестьянской реформе // Исторические записки Института истории истории АН СССР. – 1951. – № 36. – С. 187–217; Мороховец Е. Крестьянская реформа 1861 г. – М., 1937.

¹⁰ Гинзбург Б.С. Вказ. праця. – С. 213.

¹¹ Плеханов Г.В. Полн. собр. соч. – М., 1948. – Т. 23. – С. 339.

¹² Див.: Аненский Н.Ф. Н.Г.Чернышевский и крестьянская реформа // Великая реформа. – Т. 4. – С. 229.

¹³ Чернышевский Н.Г. О поземельной собственности // Современник. – 1857. – № 11. – С. 192.

¹⁴ Федоров В.А. Падение крепостного права в России. Документы и материалы. – М., 1966. – С. 72.

¹⁵ Сикорский Н.М. Журнал «Современник» и крестьянская реформа 1861 г. – М., 1957. – С. 97.

¹⁶ Чернышевский Н.Г. Устройство быта помещичьих крестьян // Современник. – 1859. – № 10. – С. 49.

¹⁷ Там само. – С. 12.

¹⁸ Чернышевский Н.Г. Замечание на статью кн. П.Долгорукова // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. – 1928. – Кн. 44. – С. 20.

¹⁹ Чернышевский Н.Г. Устройство быта помещичьих крестьян // Современник. – 1859. – № 10. – С. 11.

²⁰ Джанишев Г. А.М. Унковский и освобождение крестьян. – М., 1894. – С. 64.

Отримано 23.05.2006

Резюме

В статті аналізуються проекти земельних преобразований, розробані представителями західного напрямку громадсько-політичної думки Росії напередодні ліквідації кріпосного права 1861 г. Автор робить висновок, що стратегія розвитку земельних відносин, закладена в них, була достатньо суперечливою. Вона передбачала повну і безальтернативну ліквідацію кріпосного права з передачею права власності на землю кріпосним і на тих же умовах відставала частинну націоналізацію поміщицької земельної власності.

С.М. ЛЕГУША

Сергій Михайлович Легуша, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету внутрішніх справ

**РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ДІЯ ПРАВА: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ
ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ**

Право є невід'ємним та багатоаспектним явищем соціокультурної реальності, яке слід розглядати з різних сторін.

Виступаючи в ролі феномена цивілізації, елемента культури, міри свободи й справедливості, право в більшій мірі, як слушно стверджує А.В. Малько, характеризується як мета по відношенню до суспільства, набуває міцного соціального значення¹.

Важливими формами буття права є його дія та реалізація, адже саме вони забезпечують перехід загальної нормативності права в площину виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, утілення приписів правових норм у суспільне життя та юридичну практику загалом.

У вітчизняній юридичній науці теоретичним і практичним проблемам природи, сутності, методів і форм реалізації та дії права присвячені монографії, наукові статті, розділи підручників і навчальних посібників багатьох науковців: С.С. Алексєєва, В.І. Гоймана, В.М. Горшенєва, Ю.І. Гревцова, О.В. Зайчука, В.В. Лазарева, П.Є. Недбайла, В.С. Нерсесянца, Н.М. Оніщенко, А.С. Піголкіна, А.В. Полякова, П.М. Рабіновича, Р.А. Ромашова, О.Ф. Скакун, Л. С. Явича та ін. Ці науковці здійснили вагомий внесок у напрацювання загальнотеоретичних і практичних засад реалізації та дії права.

Водночас, слід зазначити, що в юридичній науці ще недостатньо досліджені питання методологічного розмежування категорій «реалізація права» та «дія права». При цьому слід зауважити, що інколи науковці вкладають різний зміст у вказані терміни, відбувається їх підміна. Поняття «реалізація права» та «дія права» вживаються поряд із такими категоріями, як «правовий вплив», «правове регулювання», «правотворчість», «механізм реалізації норм права», що вносить термінологічну плутанину в поняттєво-категоріальний апарат теорії права, юридичної науки загалом.

Термін «реалізація» походить від французького *realisation* – здійснення, від пізньолатинського *realis* – дійсний, наявний.

Відповідно, під реалізацією права переважна більшість науковців (С.С. Алексєєв, О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун, Л.М. Завадська, А.С. Піголкін, П.М. Рабінович, Л.С. Явич та ін.) розглядають утілення розпорядження правових норм у правовій поведінці суб'єктів права, в їхній практичній діяльності².

Реалізація об'єктивного права являє собою діяльність, яка узгоджена з вираженою в законі волею. При цьому мається на увазі, що діяльність у ряді випадків може бути як формою дії, так і формою бездіяльності. Реалізацію права можна розглядати, на думку В.С. Нерсесянца, як процес і як кінцевий результат. В другому випадку реалізація права означає досягнення цілковитої відповідності між вимогами норм і здійсненням певних

поступків або стримання від них і є сумою фактичних подальших дій. Наявність такої тотожності має привести до певної корисної мети, яку передбачав законодавець.

Реалізація права як процес, вважає В.С. Нерсесянц, може бути охарактеризована з об'єктивної та суб'єктивної сторін. Об'єктивно вона являє собою здійснення певних дій, передбачених нормами права, а суб'єктивно реалізація права характеризується ставленням суб'єкта до правових вимог у момент утілення передбачених правом дій. Він може бути заінтересований у реалізації права, здійснювати правові приписи, усвідомлюючи суспільний обов'язок або зі страху перед несприятливими наслідками. Але головне в цьому процесі – певні дії відповідно до правового образу, умов, часу та місця їх здійснення. Реалізація не відбудеться, якщо хоча б одна з обов'язкових умов буде порушена³.

В юридичній науці є й інші думки. Так, В.В. Лазарев стверджує, що вихідною формою реалізації права державою є законодавство, а як вторинний процес виступає прийняття підзаконних актів⁴.

З викладеного слід зробити висновок, що В.В. Лазарев отожднює правореалізацію з правотворчістю. Однак, слід зазначити, що правотворчість, як лише владна діяльність уповноважених суб'єктів, має на меті створення, зміну, відміну чи скасування правових норм, а не їх реалізацію. Правотворчість передує правореалізації, а отже, тільки закріплює абстрактні моделі майбутньої діяльності суб'єктів права.

Відповідно, реалізація норм права – це процес утілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їхню практичну діяльність, тобто втілення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків.

Реалізація права завжди пов'язана тільки з правомірною поведінкою та діяльністю суб'єктів, тобто завжди має відповідати вимогам приписів правових норм.

Часто як синонім реалізації права використовується термін «реалізація норм права» чи «правореалізація». На нашу думку, з'ясування цієї проблеми безпосередньо пов'язане з типом праворозуміння. Так, за вузьконормативного розуміння права (право – це сукупність норм), указані терміни є тотожними, адже іншого права як формально закріпленого, на думку прихильників цього підходу, немає. Водночас більш плідним і багатогляспективним є широке праворозуміння (право – це сукупність норм, правосвідомості, правової діяльності та правовідносин), яке дає підстави стверджувати, що реалізація права ширша, ніж реалізація норм права, оскільки право може існувати й до його об'єктивації, тобто формального закріплення в нормативно-правових актах чи в інших джерелах права, зокрема у формі свідомості, поведінки, діяльності суб'єктів права.

Таким чином, якраз широке праворозуміння дає підстави, з одного боку, для правильного розуміння змісту категорій «реалізація права» й «реалізація норм права», а з іншого – їх співвідношення й термінологічного розмежування.

При цьому слід зауважити, що реалізація права здійснюється в різних формах. Це зумовлено, на думку Ф.А. Григор'єва, О.Д. Черкасова, М.І. Матузова, низкою обставин: різноманітністю змісту й характеру суспільних відносин, урегульованих правом; різницею засобів впливу права на поведінку людей; специфікою змісту норм права; положенням того чи іншого суб'єкта в загальній системі правового регулювання, його ставленням до юридичних приписів; формою зовнішнього прояву правомірної поведінки⁵.

У теорії права виокремлюють різноманітні підходи до класифікації форм реалізації права. Розглянемо їх:

За суб'єктами реалізацію норм права поділяють на *індивідуальну і колективну*. Індивідуальна правореалізація полягає в можливості особи індивідуально (самостійно) використовувати свої суб'єктивні юридичні права й виконувати покладені на неї суб'єктивні юридичні обов'язки. Відповідно колективна реалізація правових норм здійснюється шляхом поєднання зусиль двох і більше суб'єктів права. Наприклад, право громадян на освіту реалізується тільки індивідуально, право на звернення може бути реалізоване як індивідуально, так і колективно, а право громадян України на об'єднання в політичні партії та громадські організації – тільки колективно.

За характером дії (поведінки) суб'єктів права реалізацію правових норм розмежовують на *активну* (здійснення певних дій) і *пасивну* (утримання від здійснення деяких варіантів поведінки) правореалізацію.

Залежно від методів, якими забезпечується реалізація правових норм, виділяють добровільну та примусову.

За способами правового регулювання (дозволи, заборони, зобов'язання) розрізняють такі форми реалізації, як використання, дотримання й виконання.

Вважаємо за необхідне детальніше охарактеризувати саме цей підхід

1. Використання права – це форма реалізації уповноважених (дозволяючих) норм права, яка полягає в тому, що учасники правовідносин на власний розсуд використовують закріплені в нормах права можливості реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (наприклад, використання права на здобуття освіти).

Суб'єктивне право може бути реалізоване шляхом власних фактичних дій правомочного суб'єкта (власник автомобіля використовує його на власний розсуд), за допомогою здійснення юридичних дій (дарування або продаж автомобіля в кредит тощо), через пред'явлення вимоги до зобов'язаної сторони (вимога до боржника повернути борг), а також у формі домагання, тобто звернення до компетентного державного органу з приводу захисту порушеного права (якщо боржник відмовляється повернути борг, кредитор звертається до суду з проханням про стягнення боргу в примусовому порядку).

Як уже вказувалось, рішення про здійснення або нездійснення тієї чи іншої дії приймається безпосередньо суб'єктом, а реалізація норми права є як активною (у формі дії), так і пасивною (у формі бездіяльності) поведінкою суб'єктів. Наприклад, виборче право вважається реалізованим (використаним) як у випадку особистої участі громадянина в процесі голосування – активна поведінка, так і в разі відмови від такої участі – пасивна поведінка. В останньому випадку вважається, що громадянина влаштовує будь-який результат виборів, отже й реалізації права.

2. Дотримання права – це форма реалізації забороняючих норм права, змістом якої є пасивна поведінка суб'єктів права, тобто їх утримання від учинення заборонених правом дій (наприклад, не порушення правил дорожнього руху). Дотримання має місце у випадку реалізації заборонних та охоронних норм права.

Це пасивна форма поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання за якої утримуються суспільно-шкідливої, або суспільно-небезпечної поведінки. Здебільшого дотримання права відбувається непомітно. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється.

Наприклад, нормами кримінального права встановлюється заборона протиправного заволодіння чужим майном (заборона крадіжки, грабежу, шахрайства та ін.). Відповідно, утримання від здійснення заборонених діянь означає реалізацію суб'єктом правового припису.

3. Виконання права – це форма реалізації зобов'язуючих норм права, змістом якої є активна поведінка суб'єктів права щодо виконання покладених на них обов'язків, передбачених нормами права (наприклад, виконання обов'язку сплати податків). Ця форма реалізації має місце тоді, коли суб'єкти своїми активними діями втілюють у життя покладені на них юридичні обов'язки. Наприклад, пасажир громадського транспорту, купуючи проїзний квиток, реалізує юридичний обов'язок – сплачує за проїзд і тим самим виконує відповідну норму права.

Дотримання та виконання, як форми реалізації права, тісно взаємопов'язані між собою, а іноді передують одна одній. Наприклад, якщо приватний підприємець активно виконує покладені на нього обов'язки сплати податків, то тут право реалізується у формі виконання, але тим самим суб'єкт утримується від порушення вимог податкового законодавства, а отже право реалізується шляхом дотримання.

Використання, дотримання та виконання належить до безпосередніх (звичайних) форм реалізації правових норм. Це пояснюється, передусім, тим, що адресовані суб'єктам суспільних відносин приписи правових норм утілюються в повсякденне життя безпосередньо їхньою поведінкою (дією або бездіяльністю), не потребуючи державного втручання. Разом із тим часто трапляється, що цих форм реалізації правових норм виявляється замало, а це, відповідно, вимагає втручання в процес правореалізації компетентних державних органів, їхніх посадових осіб або інших уповноважених ор-

ганізацій. Саме тоді, поряд із безпосередніми формами, виникає суспільна потреба в особливій формі реалізації правових норм, тобто у правозастосуванні.

Повертаючися до з'ясування поняття та змісту «дії права», її розмежування та співвідношення з іншими правовими категоріями, слід звернути увагу на монографічне дослідження В.І. Гоймана «Действие права (Методологический анализ). – М., 1992». На думку автора, дія права – це властивість (спроможність) права впливати на особистість, людську спільноту і внаслідок цього забезпечувати правомірний характер їхньої діяльності та вчинків і на цій основі сприяти затвердженню реального верховенства права в суспільних відносинах»⁶.

Регулятивна дія права, вираженого в законі, стверджує В.І. Гойман, зумовлена не тільки примусовою силою держави, а й власною міццю права: «сила права – характеристика, що відображає соціальну вагу, міру спроможності права, відповідно його цілям, природі й призначенню викликати необхідні соціальні наслідки в суспільстві... Якості сили право набуває лише за певних умов, коли воно економічно й соціально детерміноване, відповідає суспільному прогресові, об'єктивним вимогам, інтересам і пріоритетам людей»⁷.

Аналогічну позицію щодо розмежування дії та реалізації права обстоював Ю.І. Гревцов, який пов'язує дію права не стільки з юридичною стороною справи, стільки зі змінами, які право вносить у соціальне життя суспільства⁸.

Говорячи про дію права, як правило, на думку авторів підручника «Теория государства и права» (загальна ред. Р.А. Ромашова), беруть до уваги формально юридичний аспект, відповідно до якого чинне право – це сукупність визнаних державою і наділених юридичною силою формальних джерел права. Відповідно, набрання тим чи іншим нормативно-правовим актом юридичної сили означає початок його дії. Водночас, вважають науковці, далеко не всі положення, закріплені у формально чинному акті, знаходять своє практичне втілення й приводять до тих або інших юридичних наслідків.

Своєю чергою правовий вплив, підкреслюють фахівці, має місце тільки тоді, коли формальна і фактична складові дії права представлені в комплексі⁹.

Позитивним аспектом при цьому є те, що науковці розмежовують дію права у формально юридичному (об'єктивація права) та фактичному (реалізація права) значеннях, які лише в комплексі можуть забезпечити правовий, тобто позитивний вплив права на врегулювання суспільних відносин.

Важливими для розробки теоретико-методологічних засад «реалізації» та «дії права» є також напрацювання А.В. Полякова та Є.В. Тимошиної, які вважають, що розуміння змісту та співвідношення цих категорій залежить, від розуміння самого права. Для прихильників інтерпретації права як справедливої ідеї або природних природжених прав людини, проблема дії права не актуальна. Приписування природному праву таких властивостей, як досконалість, незмінність, незалежність від свідомості та діяльності суб'єктів виключають постановку питання про його дію: воно існує завжди і скрізь, незалежно від того, згадує хто-небудь про його існування, чи ні... В правовому етатизмі дія права зводиться до нормативно-правових актів, передусім законів. «Дія» в даному випадку виступає лише як метафора, бо під нею розуміється наявність у нормативно-правового акту юридичної сили, що дозволяє вважати його обов'язковим для всіх суб'єктів, яким цей акт адресується з певного моменту у визначених територіальних кордонах.

Проблема ж соціальної дії права вперше була поставлена й дістала певне вирішення в межах соціального типу праворозуміння, для представників якого тільки «живе», тобто право, яке втілюється в правових відносинах і є істинним. У рамках комунікативного підходу дія права розкривається через поняття правової системи й, водночас системи функціонування права, тобто безперервний процес виникнення, зміни, припинення й нового виникнення міжособистісних правових комунікацій. Дія права завжди передбачає діяча і можлива тільки через діяча... Саме тому, дія права має місце тоді, коли наявні правові тексти в реальності інформаційно-ціннісного впливу інтерпретуються й легітимуються соціальними суб'єктами, породжують суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто пасивну чи активну правову поведінку відповідно до прав і обов'язків¹⁰.

Узагальнюючи вище викладене, слід зробити висновок, що співвідношення та взаємодія категорій «реалізація права» та «дія права» безпосередньо залежить від типу праворозуміння. За вузьконормативного праворозуміння (право – це сукупність норм) посуточно зміст цих категорій є тотожним. Відповідно більш плідним і багатоаспектним є широке праворозуміння (право – це сукупність норм, правової свідомості, правової діяльності та правових відносин), тут «дія права» розглядається ширше, ніж його реалізація, адже вона охоплює й ті процеси, що діють до офіційної об'єктивації права (свідомість, поведінка, діяльність), а також вплив соціально-економічних, політичних та інших чинників.

---

¹ Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004.

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2006. – С.45; *Пиголкин А.С.* Формы реализации норм общенародного права // Советское государство и право. – 1963. – №6. – С. 26; *Решетов Ю.С.* Механизм правореализации в условиях развитого социализма. – Казань. – 1980. – С. 10-11.; *Завадская Л.Н.* Механизм реализации права. – М., 1992. – С. 86; *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків, 2001; *Явич Л.С.* Общая теория права. – Л., 1971. – С. 201.

² Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2004. – С. 422.

³ *Лазарев В.В.* Реализация норм права // Теория права и государства. – Уфа, 1994. – С. 372.

⁴ *Григорьев Ф.А., Черкасов А.Д., Матузов Н.И.* Применение права // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2004. – С. 453.

⁵ *Гойман В.И.* Действие права (методологический анализ): Автореф. дисс... докт. юрид. наук. – М., 1992. – С. 22–23.

⁶ Там само.

⁷ *Гревцов Ю.И.* Правовые отношения и осуществление права. – Л., 1961. – С.61.

⁸ Теория государства и права: Учебник / Под ред. Р.А. Ромашова. – СПб., 2005. – С. 382.

⁹ *Поляков А.В., Тимошина Е.В.* Общая теория права: учебник. – СПб., 2005. – С. 260–261.

Отримано 29.09.2006

Резюме

В этой статье рассматриваются вопросы соотношения и взаимосвязи реализации и действия права. На основе анализа различных подходов к осуществлению права делается вывод о том, что соотношение и взаимосвязь реализации и действия права непосредственно зависит от типа правопонимания.

М.І. СКРИГОНЮК

Микола Іванович Скригонюк, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРЕДМЕТА ПЛЕБСОЛОГІЇ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ВЧЕННЯ

Відомо, що плебсологія є філософсько-правовим ученням, а його науково-концептуальна основа – це система поглядів, співрозуміння проявів соціального буття стосовно стихійного або організованого, локального чи системно-масового опору громадян, певних соціальних, національних груп, класів, усього народу щодо влади й боротьба вказаних груп і класів між собою, яка триває, як правило, у штатліт юрби, що скоює свавілля – масових, кримінально-карних або соціально-корисних суспільних заворушень, інших позитивних і негативних багатолюдних подій, плебсопроцесів, пов'язаних

із ними послідовними змінами станів, явищ. Сила їхньої ворожості може бути співмірна і не співмірна ступеню несправедливості як подразника, а відтак природному праву людини, нації, народу на опір хитрощам держави. Кожна наука, вчення або теорія як сукупність наукових положень, які становлять окремий їхній напрямок, мають свій об'єкт і предмет пізнання. Щодо останнього, то він, звичайно, в науково філософсько-правових величинах більш специфічний, мінімізований порівняно з об'єктом. Втім, хід суспільного буття підтверджує, що логічне поняття, яке становить особливий зміст наукового пізнання плебсології, зумовлює його актуальність і значення. Доцільно все ж конкретизувати, що предметом плебсології є механізм реальних позитивних і негативних суспільних і суспільно-правових відносин у сфері життєдіяльності націй, народів – їхнього право- та державотворення з метою побудови класичного громадянського соціуму.

До предмета плебсології, крім того, входить зосереджене коло знань щодо конкуренції природного права людини з хитрощами державної влади. Відповідну тематику в притаманній своєму часу філософсько-правовій формі досліджували Арістотель (384–322 рр. до н.е.)¹, Фома Аквінський (1225/1226–1274)², Джон Локк (1632–1704)³, Жан-Жак Русо (1712–1778)⁴, Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755)⁵, Дені Дідро (1713–1784)⁶, Поль Анрі Гольбах (1723–1789)⁷, О.М.Радищев (1749–1802)⁸ та інші.

У нинішню глобалізаційну економіко-політичну, суспільно-правову добу початку третього тисячоліття нашої ери відбувається поглиблене протистояння між державною владою й простолюдом, у тому числі з домінуванням національного компонента. Прикладом тут можуть послужити відомі події 2004 р. в Україні, 2005 р. – в Узбекистані, Німеччині та 2005–2006 рр. – у Франції, а також у різний період в інших державах.

Плебсологія – один із компонентів суспільної свідомості, що за своєю сутністю має філософсько-правову природу. Щоправда, даний філософсько-правовий інгредієнт у реальному бутті творчо проявляється в супроводі філософських, правових, політичних, моральних, релігійних і митецьких поглядів, що характеризують світорозуміння право- та державотворення з участю народних мас. Утім, така їхня участь розглядається не як багатомільйонна одноманітна сила, закомплексована класовими, націонал-соціалістичними чи іншими політичними, космополітичними поглядами. Вона інтерпретується як великозначуща народна міць, в основу якої покладені національно-природно-правові джерела, де передує розумна більшість простолюду, яка завжди в меншості серед загалу.

Разом із тим, плебсологія виконує функції пізнання. Є цілком закономірним, що з часом, у процесі свого розвитку, вона стане самостійною наукою.

Предметом плебсології є загальні й конкретні закони розвитку: природи; суспільства, в т.ч. його окремих груп – національних, соціальних; мислення; держави. Предмет плебсології є багатоструктурним, міжгалузевим, він може бути сприйнятий як об'єктивна істина суспільного буття лише при його пізнанні з позицій як ідеалізму так і матеріалізму. Це означає, що тільки за умови двох протилежних підходів – метафізичного й діалектичного методів мислення – є потенціально доцільність вільно обґрунтувати сукупність теоретичних і практичних положень пропонованого вчення. Протилежне тлумачення з позицій метафізики та діалектики, теоретичних тез, принципів, домінантів і концепцій плебсології сприяє повному всебічному та об'єктивному їх науковому дослідженню. Виникнення плебсологічного вчення зумовлене тим, що відповідна тематика є вкрай необхідною для вирішення конкретних проблем суспільного буття – поведінки людських мас, у т.ч. в соціально-кризових ситуаціях, а також kwestій філософсько-правового, соціологічного, психологічного, політологічного характеру. Предмет плебсології як науки охоплює також події колишнього життя держав і народів у контексті філософії права – формування та розвитку поведінки людських мас (національних і соціальних груп) у філософських світобаченнях ідеалізму й матеріалізму, починаючи з найдавніших філософських учень (Індії, Китаю, Єгипту, Вавилону). Тільки філософія у специфічних її формах і видах – логічні категорії, філософські поняття та ідеї – дає змогу пізнати плебсологічну дійсність минулого й сучасності. Важливе значення тут мають також науково-філософські системи, методи пізнання й перетворення суспільного буття.

У ході послідовної зміни філософських і правових поглядів загалом, у т.ч. на плебсопроцеси, трансформувалося коло питань, що стосувалися належної тематики, а тому вивозився предмет плебсології та його розуміння. Такі наслідки зумовлювалися, передусім, здібністю людини об'єктивно міркувати й розуміти сутність процесів суспільного буття. Сумнівів у цьому немає, що початково на цілком природних засадах об'єктивізму-ідеалізму та матеріалізму тривало пізнання закономірностей об'єктивного Світу, на які була спрямована увага й діяльність мислителів. У епоху рабовласницького ладу не існувало різногалузевих, окремих наук про природу та суспільство, окремі форми руху матерії. У згадану добу суспільного розвитку, офіційно тематика плебсологічних проблем входила в загальні філософсько-теоретичні знання – в єдину форму пізнання. При утворенні галузевих наук тематика плебсопроцесів висвітлювалася окремими частинами й сторонами фізичного та духового життя. Однак, завжди стержнем цих досліджень були питання філософії й права. І це закономірно. Цілком зрозуміло, що, наприклад, нині проблематика плебсології не може вміститися в наукові межі філософії, про загальні питання буття та пізнання, закони розвитку суспільства. Навіть за умов розвитку філософських теорій повне та об'єктивне вирішення досліджуваного питання тільки у філософській формі є неможливим і недоцільним. Плебсологів повсякчас турбували й турбують важливі питання:

1) За законами природи триває поведінка людських мас, у т.ч. в кризових ситуаціях, чи, навпаки, залежить від випадкових чинників?

2) Природне й соціальне буття у значенні поведінки людських мас є матеріальним – функціонує саме по собі чи перебуває під впливом потойбічних, зверхніх сил?

3) Природний і соціальний світ з проблемою поведінки людських мас вічний чи створений у певний період Богом?

4) Світ – природне та соціальне буття перебувають у постійному русі, тобто розвиваються за своїми об'єктивними законами, що не залежать від свідомості, розуму, волі, а чи є під впливом втручання ззовні – духу, Бога?

Важливим у плебсології було й залишається питання про ставлення людини, юрби, народу в процесі життєдіяльності до влади як частини суспільного буття і навпаки – влади до народу, юрби, людини. Пізнання відповідної проблеми тривало впродовж розвитку філософії, права та інших наук і субституційовало кардинальні питання – співвідношення буття і мислення, про істину та її критерії, справедливість, законність та ін. При цьому методи пізнання поведінки людських мас не були однотипними, вони змінювалися залежно від чинної в тій чи іншій державі ідеології. Наприклад, у добу СРСР у філософії та праві користувалися тільки діалектичні методи пізнання.

Плебсологічне мислення є логічним, таким способом відображення дійсності, коли предмет розкривається через сукупність його суттєвих ознак. Така діяльність передбачає певні логічні форми, поняття, в яких узагальнюються й виокремлюються предмети і явища того або іншого класу за більш або менш суттєвими ознаками. Логічне мислення у плебсології передбачає також функціонування законів, за якими здійснюється відповідний процес: народами; національними, соціальними групами, юрбами. Логічне мислення як специфічна форма плебсодіяльності незалежно від спрямованості, рівня реалізується в трьох основних видах: понятті, судженні та умовиводі і є складною частиною предмета плебсології. Вказані види (форми) мислення взаємозв'язані між собою, а тому зрозуміло, що в плебсології вони функціонують у нерозривній єдності.

Уже в давнині – в першій фазі історичної форми філософії – натурфілософії мислителі висунули низку гіпотез, положень, принципів плебсологічного характеру, що мали важливе базове значення для науки й практики. Так, натурфілософська гіпотеза атомістики, одним із засновників якої був Демокріт, передбачала, що матерія, в тому числі простір, складається з атомів – найдрібніших частин. Багатоаспектність предмета плебсологічної науки свідчить, що вже у згадану філософську добу, а також пізніше, особи, здатні до абстрактних міркувань, різнопланово підходили до плебсологічних проблем, зачіпаючи питання психології, логіки, етики поведінки. Так, наприклад, за часів кризи давньогрецького (3-4 вв. до н.е.) та римського (1-2 вв. н.е.) рабовласницького ладу, в період виникнення стоїцизму – напрямку античної філософії, римські філосо-

фи-стоїки – Епіктет, Сенека, Марк Аврелій та інші – закликали дотримуватися моральних вимог, що мають в основі своєї природи покірність, спокій, скромність, повагу до чинної ідеології і влади. Зокрема, римський стоїцизм характеризувався тим, що увага до плебсологічних ідей суттєво послаблювалася. Адже філософія римського стоїцизму обмежувалася проблематикою основ теорії моралі, обґрунтування відповідної моральної системи, розумінням добра і зла, справедливості, щастя, змісту життя тощо. Одночасно посилювалося проникнення релігійних тенденцій у філософську науку. Так, поступово створювалася християнська філософія. Тому було цілком логічним і закономірним, що римські філософи-стоїки поширювали такі норми та принципи поведінки, за якими настановлювали інших: 1) керуватись у своїй поведінці не прагненнями, бажаннями, пристрастями, а розумом, який є частиною світового божого розуму; 2) керуватись у своїй поведінці психологією покірності, терпіння щодо усталеного в суспільстві порядку; 3) не прагнути зовнішньої шаноби, а підкорятися долі. Стоїцизм як напрямок античної філософії за плебсологічною характеристикою спонукав соціум і окремих його членів стійко, впевнено й мужньо терпіти труднощі суспільного та природного буття. З іншого боку, римський стоїцизм як особлива філософська форма пізнання світу, дав витоки основам природного права. Насамперед, це вчення про внутрішню духовну волю особи й про природний закон.

Класичне філософсько-правове вчення в основі своїй завжди висвітлювало й висвітлює бачення конкретної особистості як представника певної національної або соціальної групи щодо сукупностей найважливіших відомостей про хід суспільного буття та його рушійні сили, перспективи, місце в такому процесі особи; національної, соціальної групи; народу; юрби. А це тому, що процесія суспільного розвитку поступово цілком підкоряє свідомість і підсвідомість істотної більшості людських мас Землі як частини Всесвіту, в якій той чи інший народ є його інгредієнтом.

До плебсології входила і входить загальна й окрема квестія сутності, закономірностей та структури суспільного буття та пізнання. Основним її питанням є правовідносини між такими суб'єктами: 1) влада – народ; 2) влада – національна група; 3) влада – соціальна група; 4) національна група – національна група; 5) національна група – соціальна група; 6) соціальна група – соціальна група; 7) влада міждержавного капіталу, державна влада – національні, соціальні групи; 8) природа – національні, соціальні групи та ін.

Викладене дає можливість зробити такий висновок: якщо філософія має своїм завданням досліджувати найзагальніші проблеми буття й пізнання, а галузі права – різні сфери суспільного життя, як унормованого державою процесу, й закономірності цього розвитку, то плебсологія як самостійна галузь філософії права покликана вивчати закономірності негативної й позитивної поведінки людських мас, особливо пов'язаною з їхніми протиправними діями в соціально-кризових та інших ситуаціях, що можуть завершуватися суспільними або масовими заворушеннями. Предметом плебсології, як зазначалося, також є природно-стихийний і організований, локальний і системно-масовий опір громадян, національних, соціальних груп, класів, народу стосовно щодо влади та боротьба вказаних груп між собою, що точиться, як правило, у формі юрби, яка вчиняє свавілля – масових заворушень та причетних до них процесів.

Функції філософсько-правового плебсологічного вчення можна класифікувати на дві основні групи. До першої потрібно віднести такі основні напрямки її діяльності як світоглядна й методологічна, а до другої – більш матеріалізовані, упредметнені призначення, зумовлені різногалузевими правовими проблемами суспільного буття – поведінки людських мас (запобігання, припинення масових заворушень та їх розслідування, стадії, способи вчинення масових заворушень та ін.). Плебсологічні функції першої та другої груп перебувають у нерозривній єдності. Світоглядна й методологічна функції плебсології не мають суто філософського або філософсько-правового значення. Їхня роль, коло діяльності поширюються на специфічні науково-теоретичні плебсологічні проблеми: 1) плебсологічна теорія суспільних (масових) заворушень та плебсонабмічна система їх вимірів; 2) обґрунтування плебсологічної теорії суспільних (масових) заворушень; 3) плебсологія й право народу на опір; 4) плебсологічне визначення суспільних (масових) заворушень, їх класифікація та ін.

Таблиця 1. Функції плебсології

Перша група світоглядна та метод ологічна	Друга група матеріалізовані, упр едметнені функції, що зумовлені різногалузевими правовими пробл емами
специфічно-методологічна	конституційного права
світоглядно-плебсологічна	теорія держави та права
теоретично-наукова	кримінально-виконавчого права
філософсько-правова в контексті природного права	кримінального права
	кримінально-процесуального права
	криміналістики
	адміністративного права

Внутрішня єдність нероздільно пов'язаних функцій плебсології передбачає їх комплексно-системне ставлення до основного питання філософії – співвідношення свідомості й буття, серцевини її теорії й методу. Разом із тим, кожна з плебсологічних функцій вказаних груп має свої особливі форми, які конкретизуються в тій чи іншій життєвій ситуації. Однак така конкретизація плебсологічних функцій все ж таки суттєво не розмежує їхнього призначення та ролі. А це пояснюється насамперед тим, що ядром теорії й методу плебсології є питання кореляційності: свідомості народу, національної, соціальної групи, юрби та влади. Зрозуміти структуру плебсології можливо лише за об'єктивного пізнання її функцій і конкретизації складових частин досліджуваного предмета. Влада як об'єктивна реальність суспільного буття надто часто має форму самовладдя. Тому співвідношення за цих умов плебсологічної кореляційності набуває соціально-проблематичних видів і завершується суспільними заворушеннями – відносно одночасними, масовими, інколи навіть правомірними проявами деструктивності в поведінці соціальних груп, класів, народів у певному місці й часі, яка може перерости в систему діянь, передбачених законодавством України про кримінальну відповідальність та деліктів, визначених адміністративним і цивільним законодавством.

Плебсологія є вченням про окремі й загальні поняття суспільного буття, що стосуються поведінки людських мас та їхніх окремих груп, у т.ч. тільки правового характеру. До таких понять потрібно віднести, наприклад, право народу на опір, класифікація масових заворушень, плебсологічні стадії готування до суспільних (масових) заворушень і т.д. Тому завдання плебсології полягає у подвійному значенні. По-перше, на філософсько-правовому рівні виявити й вивчити загальні питання:

- 1) будови й моделі поведінки людських мас у різномірних плебсологічних ситуаціях;
- 2) законів функціонування та розвитку поведінки людських мас у різномірних плебсологічних ситуаціях.

По-друге, завдання плебсології мають конкретно-індивідуальний характер міжправового сенсу, в т.ч. досліджувати:

- 1) запобіжні заходи суспільних (масових) заворушень;
- 2) особливості плебсологічного прогнозування;
- 3) особливості досудового слідства кримінальних справ про масові заворушення;
- 4) особливості тактики проведення окремих слідчих дій у процесі досудового слідства кримінальних справ про масові заворушення.

Викладене дає можливість зробити висновок, що світоглядна й методологічна функції плебсології як філософсько-правового вчення мають підфункції (див. табл. 1): специфічно-методологічну, світоглядно-плебсологічну, теоретико-наукову, філософсько-правову в контексті природного права та ін.

Другогрупові функції плебсології (різногалузеві) також мають підфункції. Наприклад, криміналістична функція плебсології складається з підфункцій відповідно до підгалузей криміналістики: криміналістична техніка, криміналістична тактика, організація розкриття й розслідування злочинів, методика розслідування окремих видів і груп злочинів (криміналістична методика). Щодо учасника поведінки людських мас – соціальних і національних груп, класів, народів, то він є визначальним елементом плебсології, її цементуючою силою.

У завершальному етапі проблеми дослідження окремих аспектів предмета плебсології як філософсько-правового вчення доцільно констатувати висновки. Ми вважаємо, що коло знань, яке становить межі наукового пізнання, у контексті даного інгредієнта, окреслюється початково формою та змістом найпростішої одиниці будови державно-суспільного організму. Плебсологічною, клітиною досліджуваного предмета є будь-які конкретні матеріальні явища в природі та пов'язані й непов'язані з ними, в тому числі мінімізовані, події в соціумі з участю людських мас, соціальних і національних груп. Іншими словами, предмет плебсології – це цілком реальне виокремлене з об'єкта як загального, абстрактно-апріорного.

Подальші наукові дослідження не тільки вдосконалять висунуту наукову філософсько-правову концепцію, вони також супроводжуватимуться поглибленим розглядом та оцінкою даного питання з метою виявлення й усунення його можливих вад і хиб.

¹ Аристотель. Политика / Пер. С.А. Жебелева. – М., 1911.

² Боргош Ю. Фома Аквинский / Пер. с польск. М.Гуренко. – изд. 2-е. – М., 1975. – 183 с.

³ Нарский И.С. Философия Джона Локка. – М., 1960; Рахман Д. Джон Локк. – Х., 1924.

⁴ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. – М., 1938; Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. – М., 1961.

⁵ Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955; Баскин М.П. Монтескье. – М., 1965. – 190 с.

⁶ Дидро Д. Сочинения: в 2-х т. Т. 1 / Пер. с франц.; Сост., ред., вступ. статья и прим. В.Н. Кузнецова. – М., 1986. – 592 с.; Дидро Д. Сочинения: в 2-х т. Т. 2: Пер. с франц. / Сост. и ред. В.Н. Кузнецова. – М., 1991. – 604 с.

⁷ Акулов И.Б., Малюк О.П. Поль Гобак – критик религиозных догматов. – М., 1975.

⁸ Филиппов Л.А., Шинкарук В.И., Спектор М.М. Философская позиция А.Н. Радищева в трактате «О человеке, его смертности и бессмертии» / Вопросы философии. – 1958. - № 5.

Отримано 27.03.2006

Резюме

В статье раскрываются отдельные, особенно характерные, системные элементы предмета плебсологии как качественно нового философско-правового учения.

Ю.М. ТЛУЦАК

Юрій Мар'янович Тлуцак, кандидат юридичних наук, заступник декана юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ПОДАТКОВИЙ АПАРАТ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ

Метою пропонованої роботи є з'ясування особливостей впливу центрального державного апарату Австро-Угорської імперії на організаційну побудову й діяльність місцевих податкових органів в українських землях.

За часів приєднання Буковини до Австрії в краї стягувалося багато різноманітних податків. Однак єдиної податкової системи не існувало. Як вважає сучасний дослідник буковинської історії М. Сайко, єдиним державним податком, який мав публічно-правовий характер, була данина. Всі інші внески вважалися особистими й збиралися на користь глави держави та чиновників. Тобто це були регалії та камералії, а не власне податки¹. Тому австрійська адміністрація від самого початку своєї діяльності докладала зусиль до впорядкування та уніфікації податків. Від 1782 р. домінії почали виплачувати аллоїдальний державний податок – 10% з прибутку поміщиків. Жителі державних міст вносили посімейний податок. Крім того, мешканці Чернівців, Сучави й Серета сплачували відповідні суми для утримання військових гарнізонів. Селяни до 1783 р. платили ті ж податки, що й за молдавських часів. Сума податків, зібраних із селян у 1784 р., становила 154.298 флоринів. Ще на 34.177 флоринів селянами було виконано робіт на державних будовах².

На початку 80-х років більшість натуральних державних повинностей була замінена грошовим чиншем. 8 лютого 1786 р. Йосип II видав для Буковини декрет, який на 30 років звільнив населення краю від усіх попередніх воєводських податків. Одночасно з упорядкуванням податків розпочався й процес організації нової податкової служби. Виконуючи Патент Йосипа II від 20 квітня 1785 р. «Про поземельне податкове врегулювання», військова адміністрація краю в липні 1786 р. створила податкову дирекцію і 4 комісії для податкового переустрою, які підпорядковувалися Генеральному командуванню у Львові. У зв'язку з цією реформою змінилися і способи збору податків. Так, щоб показати себе в найкращому світлі, ще в травні 1775 р. військова адміністрація краю подала президентові Придворної військової ради графові Гадіку пропозиції щодо полегшення сплати податків. Генерал Енценберг у 1780 р. зробив спробу узгодити податкові приписи з господарським потенціалом і працездатністю суб'єктів оподаткування. Але її здійсненню дуже заважала відсутність достатніх відомостей про населення та його майновий стан. Через це план було відкладено до початку обговорення майнових питань і отримання майнових даних. Тому австрійський уряд зберіг чинність молдавської схеми відносин власності й повинностей. Лише в 1785 р. було засноване крайове камеральне управління державною власністю.

А після других відвідин краю в липні 1786 р. Йосип II вирішив увести на Буковині цивільне правління й приєднати її як 19 округу до Галичини. У Чернівцях утворювалося підпорядковане Галицькому губернаторству окружне управління, на яке, перш за все, покладалося визначення і стягнення податків, піклування про розвиток господарства, охорона кордону тощо. Очолював управління окружний староста, якому підпорядковувалися окружні комісари (5 осіб), секретар, протоколіст, інженер, писарі (2 особи), циганський ватажок, податкові інспектори (12 осіб), контролер, фізик, оберхірург і хірург³.

Як бачимо, найчисельнішим був штат податкових чиновників управління. Примітно також, що перший із буковинських окружних старост (1786–1792) Йозеф фон Бек прибув до Чернівців у 1784 р. з Семигорода як податковий чиновник і невдовзі став обердиректором буковинських державних і духовних маєтків. Буковинська округа від серпня 1794 р. була розподілена на чотири повіти: Чернівецький, Вижницький, Серетський, Сучавський та окремих Русько-Кимполунзький (Довгопільський) окіл. Кожен повіт складався з 12 околів, по 10 громад у кожному. Повітові управи, які підпорядковувалися окружному управлінню, очолювалися старостами. Русько-Кимполунзький окіл очолював старший двірник. Водночас зазнала відповідних змін і організація податкової служби. Буковина поділялася на 8 податкових округів, які в 1801 р. охоплювали 313 населених пунктів. У Дністровському окрузі налічувалося 78 населених пунктів, Серетському – 60, Сучавському – 44, Чернівецькому – 40, Вижницькому – 34, Молдавсько-Кимполунзькому – 28, Сокирянському – 15, Русько-Кимполунзькому – 14.

Державні податки у містах вносились у магістрати, а в селах їх збирали домінії. Збір податків часто супроводжувався зловживаннями, на що селяни багаторазово скаржилися в різні інстанції. Як спробу наведення порядку можна розглядати введення урядом наприкінці 30-х років податкових книжечок (по-народному – «чисел»), у яких збирачі податків мали робити відповідні записи⁴.

На початку XIX ст. середньорічний прибуток австрійської казни від Буковини становив у середньому 1 млн. флоринів. Зникли камсралії та регалії. Впорядкування земельних відносин уможливило введення єдиного поземельного податку. Основи цього нововведення закладені ще Йосипом II. Але Патент Франца II про складання кадастру, що мав стати основою для розкладки поземельної повинності, вийшов тільки 23 грудня 1817 р. Тоді ж були створені кадастральні громади⁵. Але роботи по кадастру затягувалися й від 1818 р. ввели тимчасовий поземельний податок. Особливістю його стягування на Буковині був його розподіл між окремими громадами на основі парцельного подоходного кадастру, який частково складався на основі заяв, а частково встановлювався оціночними комісіями. Так, за даними М. Никифорака, загальна сума поземельного податку, встановленого на 1818 р. для Буковини, склала 205.713 флоринів. 120.046 флоринів розподілялись між домініями, а 85.677 – між окремими містами та сільськими громадами. В 1835 р. був запроваджений новий тимчасовий поземельний податок, але ніяких суттєвих змін не сталося аж до 1881 р., коли було введено індивідуальний поземельний податок⁶.

За Конституцією Австрії, 4 березня 1848 р. Буковина була вилучена з управління галицької адміністрації й отримала внутрішню автономію. Край визнавався окремою коронною землею з титулом герцогства. Проект крайової конституції Буковини, затверджений імператорським Патентом 29 вересня 1850 р., визначив статус краю як окремої коронної землі імперії, відносини якої з монархією регулювали державною конституцією через представництво у рейхсраті. 8 жовтня 1850 р. було видане розпорядження Міністерства внутрішніх справ про адміністративний устрій і політичне управління Буковини. Край поділявся на 6 повітів (Чернівецький, Кіцманський, Вижицький, Радівецький, Кимполунзький і Сучавський). Голова крайового правління набув статусу намісника. Тимчасове управління тривало до розпорядження Міністерства внутрішніх справ, юстиції та фінансів від 19 січня 1853 р., коли на підставі Патенту 14 вересня 1852 р. була визначена загальна схема управління коронними землями. Тоді великі землі, зокрема Галичина, здобули статус намісництва на чолі з штатгальтерами. А в менших землях, у тому числі на Буковині, вводилася посада крайового президента. Повне ж відокремлення Буковини від Галичини відбулося за указом Міністерства внутрішніх справ від 30 квітня 1854 р., виданого на основі цісарського Декрету (16 квітня 1854 р.). А 29 травня 1854 р. розпочав свою діяльність вищий адміністративний орган – Крайове управління. Буковина поділялася на 15 повітів. Чернівці безпосередньо підлягали урядові краю, а повіти – старостам. Від 1850 р. край поділявся на податкові округи, а від з 1859 р. – на громади. Змішані повітові управи виконували адміністративні та судові функції на території повітів, їм доручалася також організація громад і стягування податків⁷.

Після прийняття 1867 р. Конституції дуалістичної монархії Австро-Угорщини відбулися зміни в організації всіх земельних органів управління імперії. Відтепер усі коронні землі мали ділитися на повіти, що об'єднували кілька попередніх. Від липня 1868 р. Буковина поділялася на 8 повітів: Чернівецький, Кіцманський, Вижицький, Сторожинецький, Радівецький, Сучавський, Кимполунзький, Серетський. У повітових управліннях велося окреме діловодство з податкових справ. Крайовому управлінню підпорядковувалися всі місцеві адміністративні органи: Чернівецький магістрат, повітові управління, Чернівецька дирекція поліції, прикордонно-поліцейські комісаріати, митниці, поштово-телеграфне відомство. Крайове управління очолювала президія, яка мала свій робочий орган – президіальне бюро. Управління ділилося на департаменти. Функції та компетенція департаментів встановлювалися президентом. Номінально президент особисто очолював фінансову дирекцію, але практичне керівництво ним здійснював інший чиновник. Так, на чолі фінансової дирекції стояв фінансовий директор, якому підпорядковувалися двоє фінансових радників, двоє фінансових секретарів та численні службовці. Фінансовій дирекції підпорядковувалися податкові відомства. Для прямого оподаткування були введені податкові округи, до яких входили податкові дільниці. Особливі округи створювалися для непрямого оподаткування.

Органом оподаткування була крайова податкова комісія з 11 службовців, 8 податкових референтів діяло при повітових управліннях. За підрахунками М. Никифорака, зага-

лом до податкової крайової служби прямого оподаткування наприкінці XIX ст. входило 74 чиновники. Головні податкові служби в Чернівцях і Сучаві мали, відповідно, 21 і 11 службовців, податкові служби у Гура-Гуморі – 3, Кіцмані – 3, Кимполунзі – 5, Радівцях – 4, Садгорі – 5, Сереті – 5, Вижниці – 5, Сторожинці – 4, Заставні – 4, Солці – 2, Нижніх Станівцях – 22. Крім того, в Чернівецькому, Серетському та Сучавському фінансових округах діяли органи непрямого оподаткування – фінансові варті й митниці⁸.

Уся ця розгалужена система діяла досить ефективно. Навіть у воєнному 1915 р. до відступу австрійських військ із Буковини, вона забезпечила збір податків майже за цілий рік⁹. Проте, у другій половині XIX ст. податки на Буковині неухильно зростали. Так, з 1847 по 1892 р. основний прямих податок – земельний – збільшився на 67,4 %¹⁰.

Суттєва податкова реформа відбулася в Австрії у 1896 р. Перш за все, вона зачепила систему прямих податків. До цього часу в Ціслейтанії, до якої належала Буковина, стягувалися такі прямі податки: поземельний, будинковий, промисловий і прибутковий. Закон 2 жовтня 1896 р. «Про прямі особисті податки» замість державних прибуткового та промислового податків увів з 1 січня 1898 р. чотири нові податки: промисловий податок від підприємств, що підлягали публічній звітності, рентний податок, особистий прибутковий податок і податок на вищі посадові оклади¹¹.

Органам місцевого управління та самоврядування Закон 2 жовтня 1896 р. дозволяв стягувати на свою користь додаткові до державних податків крайові та громадські збори. Президіальному управлінню підлягав крайовий фонд Буковини, створений у 1854 р. задля нагромадження коштів для потреб краю. Основним джерелом надходжень до фонду були добавки до прямих податків, обсяг яких встановлювався щорічно. Головним платниками прямих податків були селяни.

Так, за даними В. Курило, в 1898–1902 рр. буковинський фонд і поміщики платили в середньому щороку 296,5 тис. крон земельного податку, а селяни – 575,5 тис. крон, тобто майже в два рази більше, хоча вони мали у володінні близько половини всієї земельної площі краю¹². У 1907 р. поміщики й духовенство, володіючи 54,9 % всіх земельних угідь, сплатили 509 тис. крон земельного податку, а селяни – 1557 тис. крон, тобто втричі більше. Така ж картина спостерігалася й при розподілі будинкового податку. В 1900 р., наприклад, селяни сплатили 464,4 тис. крон цього податку, а в 1907 – 520,6 тис. крон¹³. Податком «малої людини» називали в Австрії загальний податок із заробітку. Його платниками були переважно дрібні ремісники, кустарі, торговці та інші особи, які виконували будь-яку роботу для заробітку. Водночас зменшувався податок на прибуток підприємців. Так, від 1908 р. всі цукрові заводи й акціонерне товариство першого буковинського цементного заводу у Путні були звільнені від сплати всіх податків, за винятком земельного.

Таким чином, прямі державні податки стали основою для нарахування додатків для потреб крайового повітового та громадського самоврядування. В 1895 р. вони становили 58% від державних податків, у 1899 – 82 %, у 1904 р. – 96 %. Загалом у 1904 р. зібрано 13 млн. 812.827 крон податків, у тому числі 3 млн. 982407 крон прямих податків і 10 млн. 380.420 – непрямих. Посередні податки за товари народного споживання (від цукру, м'яса, солі, спирту, вина, пива, тютюну, чаю) та різні збори зростали особливо швидкими темпами. Якщо у 1881 р. ці податки становили 542.577 гульденів, то в 1908 р. 18 млн. 388.550 крон¹⁴. Несплата податків тягла за собою примусове стягнення недоїмок. Австрійські податкові закони передбачали 3 різновиди екзекуцій: військову екзекуцію; продаж на аукціоні рухомого майна боржників і конфіскацію грошей; продаж з молотка нерухомого майна боржників¹⁵.

¹ Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70 – 80-ті роки XVIII – початок XIX ст.): Автореф... к.і.н. – Чернівці, 1995. – С. 13.

² Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. – К., 1958. – С. 52.

³ Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. – Чернівці, 2000. – С. 52–53.

⁴ Шевченко Ф.П. Вказана праця. – С. 52–53.

- ⁵ Местное управление и местные повинности в Австрии. Том I. – Петербург, 1901. – С. 235.
⁶ Никифорак М.В. Вказана праця. – С. 56.
⁷ Там само. – С. 62.
⁸ Там само. – С. 65–66.
⁹ *Компанієць І.І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900 – 1919 рр.). – К., 1960. – С. 235.
¹⁰ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 255.
¹¹ Законы о прямых налогах в Австрии. – СПб., 1901. – С. 11.
¹² *Курило В.М.* Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині. – Чернівці, 1973. – С. 95.
¹³ *Ботушанський В.М.* Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900 – 1914 років). – К., 1975. – С. 95.
¹⁴ *Курило В.М.* Вказана праця. – С. 41–42.
¹⁵ *Никифорак М.В.* Вказана праця. – С. 65–66.

Отримано 27.06.2006

Резюме

В статье автор рассматривает особенности построения и функционирования аппарата налоговой администрации Австрийской империи в коронном крае Буковина. Указывается на общие тенденции налоговой системы Австрии и украинские особенности.

Ю.А. ЗАДОРОЖНИЙ

*Юрій Анатолійович Задорожний, аспірант
Інституту повітряного і космічного права
Національного авіаційного університету*

ВПЛИВ РИМСЬКОГО ПРАВА НА ФОРМУВАННЯ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СІМ'І

Євроінтеграційні процеси зумовлюють вироблення єдиних принципів і підходів до зближення систем права європейських держав та України. Актуальність дослідження теоретико-історичного аспекту виникнення та формування континентальної правової сім'ї є незаперечною, оскільки дає змогу зробити аналіз перспектив її розвитку на майбутнє, знайти оптимальні форми та шляхи взаємодії різних держав задля їх конструктивної співпраці заради миру та добробуту в світі.

Зауважимо, що проблема дослідження витоків формування романо-германської правової сім'ї в сучасній юридичній літературі привернула увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Серед них далеко не останнє місце належить таким ученим-теоретикам, як Р. Давид, Ю. Тихомиров, О. Скакун, Н. Оніщенко, Л. Луць, Б. Хашматулла, А. Саїдов та інші. У своїх працях вони висвітлюють загальні засади формування романо-германської правової сім'ї, визначають ті чи інші її особливості. Водночас зауважимо, що зазвичай сучасні дослідження здійснюються безвідносно до місця та ролі римського права як чи не найважливішого чинника зародження й формування даної правової сім'ї.

З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити вплив римського права на формування романо-германської правової сім'ї. Досягнення поставленої мети опосередковує необхідність вирішення завдань такого спрямування: з'ясувати роль і значення римського права у цьому процесі; розкрити основні ознаки даної правової сім'ї; дослідити особливості впливу римського права на її розвиток, як, напевно, найдавнішої у світі, оскільки первинним рушієм її розвитку була могутня держава стародавнього

світу – Римська імперія. Юридична класика Риму з її демократичними правовими принципами, розробленою системою правових понять і категорій, чіткістю й однозначністю правових норм посприяла не лише утворенню найстійкішої правової сім'ї, а й стала серйозним підґрунтям для подальшого розвитку права в європейських державах, де цей акт фактично базувався на вивченні римського права та гармонійному його поєднанні з нормами місцевого звичаєвого права.

Аналіз спеціальної юридичної літератури показав, що вчені-теоретики, виокремлюючи той чи інший тип правової системи з-поміж інших, беруть за основу різні критерії класифікації. Так, Р. Давид виокремлює ідеологічний та юридично-технічний критерії, К.Цвайцегер та Х.Кетц – правовий, А.Саїдов – формаційний, історичний, нормативний¹.

Ми не заперечуємо, а швидше підтримуємо доцільність виокремлення таких різнохарактерних критеріїв, оскільки вони опосередковують можливість всебічного дослідження даної правової проблеми. Очевидно, що диференціювання правових типів сімей доцільно здійснювати на основі таких обов'язкових ознак:

– наявність спільного історичного коріння виникнення та формування правової системи;

– доктринальна єдність правових засад і методів правового регулювання;

– виокремлена стійкість понятійного апарату;

– наявність спільного єдиного профілюючого джерела права (норма права, релігійно-правова норма, судовий прецедент і т.д.);

– єдність у структурі системи права та норми права.

Виокремлення основних характеристик даної правової системи, у порівнянні з іншими, дає змогу виявити основні її як «надбаня», а також і недоліки. Це, своєю чергою, опосередковує можливість відображення реальної дійсності та відбиття динамічності розвитку даної правової системи на сучасному етапі.

Початком фактичного виникнення та формування романо-германської правової сім'ї прийнято вважати XIII ст. Звичайно, що таке глобальне правове явище аж ніяк не могло утворитися на порожньому місці, тобто поза рамками будь-якого матеріального, теоретичного, практичного чи іншого підґрунтя.

Матеріальною основою зародження та функціонального розвитку даної правової сім'ї стали держави континентальної Європи. Теоретичним джерелом живлення досліджуваної правової системи було рецепційоване римське право, яке в поєднанні з традиціями та культурними надбаннями цих держав створило *чітку концептуальну вираженість* континентальної системи права.

Суспільне сприйняття права як найвищого мірила свободи і справедливості, створеного на вихідних засадах моральності, релігії, культурних зразків, опосередковує його надзвичайне значення й концептуальну вираженість не лише в рамках Стародавнього Риму, а й на геополітично-правовому просторі сучасної континентальної Європи.

Отже, симбіоз загальної культури континентальних європейських країн, їхнього звичаєвого права, традиційних моральних цінностей у поєднанні з класикою римського права створили не лише найміцнішу правову систему в світі, але й заклали стійкі концептуальні основи, які не за одне століття знаходять розуміння та підтримку в суспільстві.

Романо-германська правова система має глибоке історичне коріння, і кожній історичній формації властиве своє її розуміння. Так, у Стародавньому Римі видатним юристом тогочасного суспільства Д.Ульпіаном уперше був запропонований поділ права на публічне і приватне. В основу їхньої відмінності він поклав зміст інтересів, які охоронялися тією чи іншою частиною права.

Незважаючи на те, що виокремлення публічного і приватного права мало надзвичайно широкий характер, а за своєю суттю було і є більш доктринальним, ніж має будь-яке практичне значення, його роль в історії становлення романо-германської правової системи є беззаперечною. Більше того, такий умовний поділ права на галузі, започаткований у класичному праві Римської імперії, виявився надзвичайно стійким і таким, що через століття залишається однією з найважливіших характеристик структурної побудови сучасного права.

Видатний компаративіст сучасності французький учений Р. Давид, обґрунтовуючи доцільність такого поділу права, зауважує, що загальний інтерес та приватні інтереси не можуть бути зважені на одних і тих же терезах². На противагу йому, не менш відомий російський учений-теоретик Ю.Тихомиров стверджує, що нове осмислення публічної влади не означає лише забезпечення інтересів держави, оскільки державні інтереси – це спільні інтереси людей, суспільства в цілому³.

Очевидно, що в сучасній юридичній науці акцент у такому спорі необхідно змістити дещо в інше русло. На наше переконання, проблема, а, можливо, й загроза, приховуються в тому, щоб особисті (приватні) інтереси чиновників вищої державної влади не підмінялися державними. Хоч як це дивно, але думка Аристотеля про те, що основним за будь-якого державного устрою є недопущення посадових осіб до наживи засобом закону⁴, висловлена в його титанічній праці «Політика», звучить сьогодні напрочуд актуально.

Іншою важливою ознакою романо-германської правової сім'ї є *верховенство закону*. Даний принцип означає, що закон має вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативно-правових актів, які «мають відповідати законові як першоджерелу, не можуть йому суперечити»⁵.

Класика Риму, яка стала первинним джерелом формування романо-германської правової сім'ї, виробила цілу низку джерел права. Римські юристи у своїй повсякденній практичній діяльності користувалися й преторськими едиктами, й постановами сенату, й імператорськими конституціями, і юридичною практикою з конкретних справ, і звичаєвим правом, і т.д. Водночас безперечним джерелом тогочасного права були моральні принципи, засновані на ідеях добра та справедливості. Й лише згодом найстійкішим і загальнозживаним джерелом права стали імператорські конституції, які в імператорський період мали найвищу юридичну силу, оскільки, фактично, були законами.

Той, хто шукає справедливості, звертається до чогось середнього, а це середнє, стверджував Аристотель, і є закон⁶. Маккензі наголошував, що у складанні законів римляни здобули пальму першості не лише над греками, але й над усіма іншими стародавніми народами⁷.

Поступово в римській державі склалася практика вирішення юристами спірних питань на основі букви закону. Норми закону були непохитною мотивацією стосовно доцільності й необхідності вирішення конфліктних ситуацій саме в такий спосіб. Таке юридичне обґрунтування було вагомим аргументом щодо адекватного морального сприйняття рішення обома сторонами – позивачем і відповідачем, оскільки одна з цих сторін зазвичай зазнавала відповідної втрати (майнової, особистої і т.д.).

Разом із тим, роль римського права полягає не лише в піднесенні закону як визначального джерела права, а й в оптимізації закладення теоретичних основ безпосередньо самого поняття «джерело права». Так, російський учений А.Шебанов, досліджуючи теоретичні витоки формування даної дефініції стверджує, що остання веде свій початок іще з часів римської імперії⁸. Таке твердження, за нашим переконанням, має цілком логічне пояснення, оскільки ще відомий римський юрист Тіт Лівій у своїй праці «Римська історія» джерелами публічного й приватного права назвав Закони XII таблиць, які на той час були базовим правовим актом у повсякденній практичній діяльності римських юристів.

Отже, закладення теоретичних і практичних основ принципу верховенства закону в континентальній правовій системі сягає своїм корінням часів римської імперії. Значний внесок тогочасних юристів полягає в тому, що вони зуміли в тодішньому розмаїтті джерел права (едикти, юридична практика, постанови народних зборів, сенату, звичаєве право) зробити доктринально правильний акцент саме на законі як одному з найважливіших джерел права.

Наявність такої важливої ознаки романо-германської правової сім'ї як верховенство закону великою мірою зумовлює ще одну її визначальну ознаку – яскраво виражений *кодифікаційний характер правових актів*. Однією з найвідоміших і найстаріших пам'яток кодифікації, що дійшла дотепер, є Кодекс Юстиніана. Цей правовий акт характеризується достатньо високим на той час рівнем кодифікаційних робіт. Для їх виконання

імператор Юстиніан затвердив комісію на чолі з константинопольським професором права Теофілом. Саме під його керівництвом було об'єднано величезну кількість розрізних джерел права в єдине.

«Кодифікація Юстиніана, – писав у своїй роботі «Римське приватне право» професор О. Підопригора, – за своїм розмахом і змістом безумовно перевершувала всі попередні»⁹. Адже кодифікаційні роботи здійснювалися й раніше, тобто до правління Юстиніана.

Роль римського права в накопиченні досвіду кодифікаційних робіт є незаперечною. Кодифіковані акти римських юристів стали неоціненним зразком упорядкування й систематизації законів для майже всіх держав континентальної Європи. І це твердження має цілком об'єктивне підґрунтя. Ще в 1910 р. професор Д. Грим у своїх лекціях про догму римського права наголошував, що засади римського права лягли в основу нових кодифікацій¹⁰. Найпомітнішими з них є «Саксонське зерцало» (XIII ст.), «Кутюми Бовезі» (кін. XIII ст), Судебник 1497 р., Цивільний кодекс Франції 1804 р., Торговельний кодекс Франції 1809 р. та інші.

Отже, одним із найважливіших формуючих чинників континентальної правової сім'ї є кодифікація нормативно-правових актів. Її витoki беруть свій початок від часів римської імперії. Історія здійснення кодифікаційних робіт впродовж майже двотисячолітнього періоду дає змогу не лише вдосконалити й полегшити застосування норм права на практиці, а й підняти його на якісно новий рівень, який би відповідав вимогам часу.

Наступною важливою ознакою романо-германської правової сім'ї є *стійка ієрархія джерел права*. Вчені стверджують, що саме в Стародавньому Римі було вперше вжито слово «constitutio» (Rem Publicum Costituere – Римський народ установлює), де офіційною назвою держави є словосполучення «Римський народ»¹¹. Значно ширше практичне застосування даного терміна відбулося тоді, коли «конституціями» почали називати розпорядчі акти римських імператорів. Так, юрист Гай в «Інституціях» констатував: «Constitutio principis est quod imperator decreto vel edicto vel constituit» (Імператорська конституція є саме тим, що імператор диктує, видає, або те, що він встановлює письмово)¹².

Не зник, а швидше набув дещо іншого змістовного навантаження даний термін і в період Середньовічної Європи, коли ним називали акти, що встановлювали права та привілеї великих землевласників – феодалів.

Все, викладене вище дає підстави стверджувати, що поняття «конституція» в римській державі мало набагато вужче значення, ніж сьогодні. Проте спільним для даної категорії джерела права і в часи існування класичного Риму, й на сучасному етапі є те, що цим правовим актам різних епох властива найвища юридична сила. Тому цілком закономірно, що започаткування ієрархічної системи джерел права романо-германської правової сім'ї, історичні витoki якої беруть свій початок від правового простору римської держави, були закладені на її теренах майже дві тисячі років тому.

Галузева класифікація права є ще однією важливою ознакою континентальної системи права, яка надає їй специфічних, тобто відмінних від інших правових систем світу, характерних ознак. Галузева класифікація права, по-суті, є похідною від загальнішого розмежування права на приватне й публічне. Сьогодні в країнах романо-германської правової сім'ї базовими галузями публічного права є конституційне, адміністративне, фінансове право та інші. Водночас цивільне, сімейне, торгове та інші галузі права є стержнем приватного права.

Зауважимо, що теоретично-практичним підґрунтям виникнення романо-германської правової сім'ї є відродження докторами європейських університетів римського права, яке виробило цілу систему теорій, концепцій, знань про юридичну науку. І, незважаючи на те, що основний практичний матеріал – чинні норми – вчені отримали з місцевих, а не з римських джерел, проте визначена римськими юристами надзвичайна важливість загальнообов'язкової норми лягла в основу важливого елементного зразка континентальної системи права.

Своєю чергою норми права об'єднуються в загальніші комплекси – інститути права. Система інститутів у праві активно розроблялася римськими юристами, філософами. Одні

інститути стали результатом їхніх власних надбань, решта були привнесені з інших правових систем. Так, у греків була запозичена іпотека, а також боргові записки – сінграфи та хірографи. Разом із тим, володіння (*possessio*) є суто римським правовим інститутом.

Особливо об'ємним елементом цієї системи є галузь права. Зауважимо, що виокремлення з правового простору тих чи інших галузей права є цілком об'єктивним явищем. Законодавець, на думку Н. Оніщенко, «за допомогою правових приписів лише юридично оформляє потреби суспільного розвитку»¹³, але не змінює їх.

Немає потреби доводити виняткову цінність такої структуризації норм права по тих чи інших галузях, оскільки вона не лише витримала випробування часом, а й знайшла своє подальше вираження й застосування. Вагомим підтвердженням зазначеного є особливості кодифікації, характерні для романо-германської правової сім'ї.

Так, галузевий принцип лежить в основі систематизації нормативно-правових актів. Запропонований римськими юристами спосіб систематизації норм права активно розробляється й на сучасному етапі розвитку юридичної науки про що свідчить подальше виокремлення галузей права в країнах континентальної правової системи, в тому числі й в Україні. До них належать космічна, атомна, авторська та ряд інших галузей.

Отже, структура права романо-германської правової сім'ї, в основі якої лежить розподіл норм права за галузевим принципом, була започаткована й частково розроблена в римському праві, здебільшого – приватному.

Ще однією важливою ознакою романо-германської правової сім'ї є власний, сформований і викристалізований юристами, філософами, науковцями, практиками, теоретиками не одного покоління *понятійно-категоріальний апарат*. Великою мірою сучасній юридичній термінології та наявному понятійному апарату ми повинні завдячувати праву часів існування стародавнього Риму.

Римськими юристами був сформований досить вичерпний і самодостатній у своїй основі понятійно-категоріальний інструментарій, який і донині залишається живильним джерелом нових дефініцій у сучасному законодавстві багатьох держав світу, в тому числі й України. Наприклад, такі поняття як «емфітевзис», «сервітут» майже через дві тисячі років знайшли своє практичне застосування в чинному Цивільному кодексі України.

Спільність понятійно-категоріальної юридичної термінології систем права західноєвропейських держав за умов зміцнення євроінтеграційних процесів, безперечно є одним із тих позитивних чинників, які полегшують їх конструктивне зближення в рамках наддержавного утворення. Теорія й практика римського права виробили вагому юридичну термінологію, яка сприймається в багатьох правових системах держав континентальної Європи як суто національна, що є чи не найвищою позитивною оцінкою цього величезного масиву понятійно-категоріального комплексу.

Саме в римському праві були розроблені й наповнені відповідним змістом такі важливі поняття як правоздатність (*caput*), включаючи і її види, позов (*actio*) та його види – речовий (*actio in rem*) та особистий (*actio in personam*), заповіт (*testamentum tabulae*), зобов'язання (*obligatio*), вина (*culpa*) та багато інших. Наприклад, римським приватним правом було розроблено універсальне наступництво у спадкуванні (*successio*).

Підсумовуючи викладений вище матеріал приходимо до висновку, що понятійно-категоріальний апарат у своїй основі був привнесений у романо-германську правову систему з класичного римського права. Своєю чергою, процес формування юридичної термінології в римській державі здійснювався як на основі власних теоретично-практичних розробок, так і шляхом дієвого запозичення відповідних правових понять, категорій, інститутів з інших держав, наприклад Греції.

Визначене вище дає можливість зробити наступні *висновки*:

- основними ознаками романо-германської правової сім'ї є чітка вираженість і концептуальність права, поділ права на публічне й приватне, верховенство закону, кодифікація законодавства, стійка ієрархія джерел (форм) права, чітка галузева класифікація, сформований понятійно-категоріальний апарат;

- теоретично-практичним підґрунтям утворення континентальної правової сім'ї стало римське право, яке виробило основні її характерні ознаки;

– вплив римського права на формування правової системи європейських держав здійснювався багатомірно – в теоретичному аспекті, в площині практичного застосування, на рівні формування світоглядних засад і переконань про право як загальне мірило свободи та справедливості в суспільстві, державі.

-
- ¹ *Кравчук М.В.* Проблеми теорії держави і права: Навч. посібн. – К., 2004. – С. 88.
² *Давид Рене.* Основные правовые системы современности / Пер. с фр. и вступ. ст. В.А.Туманова. – М., 1988. – С. 86.
³ *Тихомиров Ю.А.* Курс сравнительного правоведения. – М., 1996. – С. 115.
⁴ *Платон, Аристотель.* Политика. Наука об управлении государством. – М.; СПб., 2003. – С. 484.
⁵ Законодавча діяльність: Словник термінів і понять / За ред. акад. НАН України В.М.Литвина. – К., 2004. – С. 30.
⁶ *Аквінський Фома.* Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Пер. з латини О.Кислюка; Передм. В.Котусенка. – К., 2000. – С. 299.
⁷ *Маккензи.* Римское право сравнительно с законами Франции, Англии и Шотландии – Пер. с англ. – М., 1864. – С. 1.
⁸ *Шебанов А.Ф.* Форма советского права. – М., 1968. – С. 32-33.
⁹ *Підопригора О.А.* Римське приватне право. Підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів: Вид. 3-є, перер. та доп. – К., 2001. – С. 63.
¹⁰ *Грим Д.Д.* Лекции по Догме римского права. Пособие для слушателей – изд. третье, испр. и доп. – СПб., 1910. – С. 9.
¹¹ *Кравченко В.В.* Конституційне право України: Навч. посібн. – Вид. 4-е, виправл. та доповн. – К., 2006. – С. 43.
¹² *Гай.* Институции. – М., 1997. – С. 19.
¹³ *Онїщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К., 2002. – С. 75.

Отримано 26.06.2006

Резюме

В данной статье рассматриваются проблемные вопросы истоков формирования романо-германской правовой семьи, в частности влияния на нее римского права. Исследуются правовые проблемы причин, форм такого влияния. Мотивирован вывод о том, что римское право создало теоретико-практическое основание формирования континентальной правовой семьи.

С.В. ПЛАВИЧ

*Сергій Володимирович Плавич, аспірант
Одеського національного університету
ім. І.І. Мечникова*

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

Однією з найважливіших правових проблем сучасного суспільства є формування механізму взаємодії норм міжнародного та національного права. Сьогодні в суспільстві, як ніколи, висока потреба в удосконаленні механізмів правотворення, підвищенні результативності законодавчого процесу, поліпшенні якості законів, забезпечення стабільності законодавства, підвищення його соціальної ефективності. Саме цим зумовлена актуальність дослідження.

Проблема співвідношення міжнародного та національного права вперше була досліджена німецьким юристом Г.Трипелем наприкінці XIX століття. Необхідність імплементації Україною міжнародних Угод, адаптації законодавства України до законо-

давства ЄС стимулювали розробку актуальних напрямів інтеграційно-правових наукових досліджень. Для української юридичної науки така постановка проблеми є відносно новою. Окремі аспекти стали предметом досліджень В.Г. Буткевича., С.А. Войтовича, В.Ю. Крушинського, В.А.Манджоли, В.В.Копійки, В.Ф. Опришка, В.І. Муравйова, Л.А.Луць, Ю.Д. Ільїна, Ю.Марченко, Т. Шинкаренко та інших¹.

Сучасні інтеграційні процеси є результатом розширення правового простору, що є можливим у разі визнання взаємозалежності та взаємодії різних держав. Метою дослідження є аналіз сучасного механізму взаємодії норм міжнародного та національного права. Реалізація поставленої мети диктує необхідність вирішення низки науково-дослідних завдань: 1) проаналізувати механізм розробки нових законодавчих актів у національному та міжнародному законодавствах; 2) критично проаналізувати й узагальнити основні напрями та підходи в розумінні гармонізації міжнародних та європейських норм; 3) розглянути особливості процесу наближення національних законодавств до європейських і міжнародних прав.

Фундаментальні засади механізму правової інтеграції держав безпосередньо закладені в універсальних і регіональних міжнародних договорах, положення яких імплементовані у відповідні конституції та відтворені в національному законодавстві, що впливає насамперед з основних властивостей конституції як основного базового нормативно-правового акта держави та загальних доктрин конституційної теорії й практики.

Конституція, або конституційний закон, має пріоритет над усіма іншими законами, які впливають із нього й затверджені ним: підзаконні акти стають дійсними тільки в разі, якщо вони відповідають законам, а закони стають дійсними тільки в тому разі, якщо вони відповідають конституції, що здобуває в такий спосіб значення фундаментальної юридичної конституційної норми, норми прямої дії.

Конституційні норми посідають верхній щабель ієрархічної градації юридичних норм, і всі інші правові акти, в тому числі й ратифіковані міжнародні договори, мають відповідати положенням конституції. Відповідно всі конституції та конституційні закони необхідно розглядати як закони, пріоритетні над звичайними законами, до яких належать зокрема й ті, що відповідають ратифікації міжнародних договорів, які повинні відповідати вимогам конституції, тоді механізм контролю конституційності законів забезпечує їхню відповідність чинному законодавству. Однак цей механізм не завжди діє, й пріоритет конституції залишається іноді теоретичним, не реалізується у правозастосовчій і правотлумачній діяльності державних органів влади.

На сучасному етапі свого розвитку Україна здійснює наближення свого законодавства на різних рівнях: через приєднання до багатосторонніх міжнародних конвенцій, виконання зобов'язань, що впливають із членства в міжнародних організаціях, а також у ході підготовчої роботи до вступу в такі організації, в рамках регіональних угод, наприклад, між країнами Чорноморського басейну, з орієнтацією на окремі блоки (СНД, ГУУАМ та ін.).

Гармонізацію законодавства держав-членів можна визначити як інструмент створення правових умов, необхідних для нормального функціонування спільного чи внутрішнього ринку в рамках ЄС, а також як інструмент втілення в національних законодавствах вимог і правил, розроблених правом ЄС, причому метою цього є доповнення правових приписів держав-членів, пов'язані з ринком. Прикладом такого впливу права ЄС на внутрішнє правове регулювання може бути Торговельний кодекс Німеччини, який зазнав певних змін у результаті впровадження органами ЄС ринкової політики.

Така гармонізація законодавства за своєю суттю являє собою форму співробітництва органів ЄС із державами-членами задля узгодження різних правових порядків у ринковій сфері. До того ж, до гармонізації законодавства вдаються не лише тоді, коли норми різних держав суперечать одна одній, а й навіть тоді, коли регулювання певного питання в державах-членах є однаковим або виникають суперечні правові приписи з певного питання².

Гармонізація законодавства України із законодавством країн-членів ЄС – це досягнення відповідності основних положень, стандартів і нормативів національних нормативно-правових актів з відповідними актами, що приймаються відповідними органами ЄС у певних галузях суспільних відносин, визначених ст. 51. Угоди про партнерство та

співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами від 14 червня 1994 р., в інших міжнародних договорах, що стосуються співробітництва України³ ЄС. Так, згідно зі ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами, важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між ними, зближення їхнього чинного і майбутнього законодавства. При цьому Україна взяла на себе зобов'язання поступового приведення її законодавства у відповідність до законодавства Співтовариства. У блоках «Законодавства Білої Книги» визначені ті нормативно-правові акти ЄС (переважно директиви, постанови та рішення), правила, стандарти й нормативи, які підлягають запровадженню в національному законодавстві країн Центральної та Східної Європи, котрі взяли на себе відповідні зобов'язання.

Міжнародні зобов'язання України вимагають розробки нових або оновлення чинних законодавчих актів, орієнтованих на міжнародні правові стандарти, встановлені програмними нормативно-правовими документами Ради Європи та законодавством Європейського Союзу. Найбільш фундаментальні засади механізму правової інтеграції держав закладені в універсальних і регіональних міжнародних договорах, положення яких імплементовані у відповідні конституції й відтворені в національному законодавстві. Це впливає, насамперед, з основних властивостей конституції як основного базового нормативно-правового акта держави та загальних доктрин конституційної теорії й практики. Конституційні норми віддзеркалюють ставлення держави до міжнародного правопорядку й формулюють її міжнародно-правові позиції та перспективи.

На жаль, при розробці проектів законів, що регулюють приватноправові та публічно-правові відносини, суспільні стосунки в різних сферах, адаптація міжнародних і європейських норм нерідко сприймається як механічне перенесення в закони України калькованих перекладів європейських конвенцій. Оскільки будь-який ратифікований Україною міжнародний договір, у тому числі й конвенція, стає, відповідно до ст. 9 Конституції України, частиною національного законодавства України, то немає потреби дублювати їх у будь-яких інших законах. У національне законодавство необхідно вносити обов'язкові положення, нормативи й стандарти, викладені в безпосередньо прийнятих компетентними органами ЄС нормативно-правових актах, зокрема в директивах ЄС. Так, у процесі нормотворчої діяльності, на нашу думку, треба враховувати основні положення актів законодавства ЄС: наскільки це доцільно для України, з огляду на можливі економічні, політичні та соціальні наслідки прийняття відповідних правових норм.

Необхідно також зауважити, що низка положень Закону України «Про міжнародні договори» суперечать Конституції України й потребують ретельного перегляду, прийняття нової редакції цього закону, скоригованого відповідно до Конституції України та чинних норм міжнародного права.

Україна мала б активізувати виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань, зокрема перед Радою Європи, оскільки вимоги, визначені у Висновку 190 (1995) ПАРЄ, виконуються дуже повільно. Незважаючи на активізацію заходів, спрямованих на поліпшення законотворчої діяльності в нашій державі, зближення національного законодавства з європейським правом затягується; практично неможна навести прикладів повного впровадження ратифікованих конвенцій у чинне законодавство. Недостатньо реформувати законодавство й оголосити, наприклад, конвенцію чинною на території України, а потрібно зробити її ефективною, контролюючи її дотримання й виконання³.

Обсяг законодавства, що підлягає гармонізації, визначається економічними й політичними цілями кожної країни, а також тим, чи здійснюється це наближення в рамках окремих договорів, наприклад, про уникнення подвійного оподаткування, чи держава передбачає вступити в ті чи інші торговельні асоціації, економічні, політичні блоки.

Основним напрямком державної політики України має стати реформування всієї правової системи за європейськими стандартами, викладеними в документах ОБРЄ, Ради Європи та Європейського Союзу, а також з урахуванням національної правової практики держав – членів ЄС. Запорукою успішності цього процесу має стати чітке розуміння структури європейського правового простору, ролі та місця його компонентів у формуванні єдиного європейського права.

Цілком очевидно, що суттєві розбіжності в законодавстві Європейського Союзу та України призводять до юридичних колізій і втрати молодю державою репутації серйозного ділового партнера.

У процесі провадження нормотворчої діяльності, з нашого погляду, треба враховувати основні положення актів законодавства ЄС настільки, наскільки це доцільно для України, з огляду на можливі економічні, політичні та соціальні наслідки прийняття відповідних правових норм, адаптованих до вимог законодавства ЄС.

Для забезпечення цього процесу доцільним було б проведення великого порівняльно-правового дослідження з метою створення ґрунтовного документа, який детально визначав би стан сучасної відповідності законодавства України законодавству ЄС, а також містив би конкретні рекомендації щодо внесення змін до законодавства України на основі так званої «Білої книги», розробленої Європейським Союзом (1995 р.).

Такий документ мав би містити перелік нормативно-правових актів ЄС, з якими належало б гармонізувати законодавство України в кожній галузі права, вказаній у ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. Цей перелік має бути із нормативно-правовими актами ЄС, до яких законодавство України має бути належним чином наближене шляхом гармонізації законодавства.

Шляхом об'єктивного правового розвитку кожна держава, яка входить до відповідної міждержавної спільноти, повинна створити, насамперед, конституційно-правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права, характерних саме для своєї національно-правової системи. За допомогою такого механізму здійснюватиметься пряма інкорпорація міжнародних правових норм у національне право, внесення їх у закони відповідної держави або видання спеціального акта, згідно з яким ці документи набувають сили в межах національного права.

У деяких країнах-членах Європейського Союзу контроль щодо конституційних міжнародних договорів може здійснювати парламент. Наприклад, у ст. 63 Конституції Нідерландів зазначено: «Якщо розвиток міжнародного правопорядку вимагає цього, договір може відступити від положень конституції, якщо тільки цей договір схвалює більшість, підтримана 2/3 голосів обох палат»⁴.

Конституційна доктрина і практика, прийнята в Італії, також закріпили перевагу міжнародного права над національним. Стаття 10 Конституції передбачає, що правопорядок Італії дотримується загальноприйнятих норм міжнародного права. Ст. 11 доповнює, що Італія допускає на умовах взаємності з боку інших країн обмеження суверенності, необхідного для встановлення порядку, що забезпечує правосуддя і мир між народами.

Згідно з Конституцією Греції, Президент країни може вільно ухвалювати міжнародні договори з багатьох питань без інформування парламенту до, й навіть після їх ухвалення. Співробітництво з парламентом лише щодо нього є необхідним для обмеженого кола договорів, які, проте, охоплюють питання тільки особливого значення або стосуються економічних проблем. При цьому договір стає частиною внутрішнього права тільки тоді, коли він ратифікований спеціальним актом парламенту, що санкціонує його (ст. 23, 36). Такий акт парламенту виконує водночас дві функції: з одного боку, він уповноважує (але не зобов'язує) Президента здійснити ратифікацію договору, а з іншого – «трансформує» договір у внутрішнє право. Характер взаємовідносин міжнародного права з внутрішнім правом визначається п. 1. ст. 28 Конституції Греції, яка затверджує, що загальновизнані норми міжнародного права (тобто звичаєве міжнародне право) утворюють складову грецького національного права. Для Греції ефективно застосування норм міжнародного права у внутрішньому праві мало особливе значення, оскільки даний важливий чинник сприяв перетворенню країни на державу європейського зразка і входженню її до правового простору як Ради Європи, так і ЄС.

Інтеграція нашої держави до Європейського Союзу засвідчує потребу наближення українського національного законодавства до права ЄС. Це, насамперед, зумовлює необхідність активнішого залучення науковців до підготовки нормативно-правових актів відповідно до вимог права ЄС⁵.

Позитивним моментом при цьому треба вважати зростання кількості законів серед нормативно-правових актів, що цілком відповідає принципам верховенства права і закону.

Особистість людини, її інтереси мають бути пріоритетними. Разом із тим, при створенні нових правових норм варто враховувати рівень цивілізації, різноманіття і складність людських відносин. Наше суспільство, використовуючи великий історичний досвід правової науки, все-таки обрало шлях справді громадянського суспільства, де влада держави стоїть на захисті кожної конкретної особистості й повинна створювати умови для розвитку цієї особистості, що в остаточному підсумку зумовлює й розвиток самого суспільства. Це є істотним аргументом щодо наближення України до Європейського Союзу.

Сьогодні українську геостратегію визначають три основні парадигми, а саме: Євразійська, Євроатлантична та Чорноморська (або південно-східна), взаємодія яких і становить зовнішньополітичну орієнтацію країни. Всі вони мають досить глибоке історичне коріння, є традиційними для нашої держави й відповідають зовнішнім орієнтаціям регіонів.

Розбудова в Україні ринково орієнтованої економіки дасть змогу забезпечити членство в Європейському Союзі, яке, своєю чергою, сприятиме повномасштабній інтеграції економіки України в єдиний економічний простір Європи. Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами в березні 1998 р. набула чинності для України, визначила напрями й поклала початок гармонізації законодавств⁶. Чимдалі більша кількість норм міжнародного права інкорпорується внутрішньодержавним правом⁷.

На нинішньому етапі правового розвитку людства правовий механізм взаємодії національних і міждержавних правових систем є об'єктивно необхідним, оскільки сприяє суміщенню різних за типологічними та іншими ознаками правових систем та їхній здатності взаємодіяти. Кожний такий механізм у межах своїх завдань сприяє скороченню відставання національних правових систем від сучасних надбань і вимог правового розвитку людської цивілізації⁸.

---

¹ Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) / Л.А.Луць. – К., 2003; История и право Европейского Союза: Учеб. Пособие / Ю.Д. Ильин. – Х., 1998. – 156 с.; Право Европейского Союза / А. Тагам. – К., 1998; Словник – довідник Європейського Союзу / Ред. Ю.Марченко. К., 2001. – 152 с.; Служити Європі: Популярно про установи Європейського Союзу / Пер. з англ. К., 2000. – 40 с., *Манджоло В.А., Копійка В.В.* Європейський союз у міжнародних відносинах. К., 1998; *Крушинський В.Ю.* Європейський Союз: історія і сучасність. – К., 2000; *Копійка В.В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К., 2002.

² *Amdt Hans Wolfgang.* Europarecht. – Heidelberg, 1994. – S. 122-123.

³ *Пронюк Н.В.* Проблеми впровадження європейських стандартів у законодавство України шляхом демократичних реформ // Український часопис міжнародного права. – 2002. – № 4. – С. 26-27.

⁴ *Волошин Ю.* Статус міжнародних договорів у законодавстві країн-членів Європейського Союзу: проблеми конституційності та перспективи Європейської інтеграції // Правова держава. Вип.16. – К., 2003. – С. 513-515.

⁵ *Плавич В.П.* Розвиток системи освіти України в контексті Болонського процесу: Навчальний посібник. – Одеса, 2005. – С. 11,18.

⁶ *Журавський В.С.* Концепція гармонізації законодавства України із законодавством членів ЄС // Правова держава – К., 2002. – Вип. 13. – С. 131-132.

⁷ *Денисов В.Н.* Міжнародне право як складова частина правової системи України // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. – К., 1998. – С. 84.

⁸ *Луць Л.А.* Проблеми взаємодії національних та міждержавних правових систем // Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С.399.

Резюме

В статті рассмотрені особливості процесу сближення національного законодавства з законодавством Європейського Союзу. Проаналізовано конституційно-правовий механізм взаємодії норм національного і міжнародного права.

Є.Р. СУШКО

Єва Романівна Сушко, аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА
(ДЕЯКІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)**

На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної правової науки окремі аспекти формування й становлення принципів права хоч і досліджувалися в працях науковців проте сьогодні потребують детальнішого аналізу. В даній статті пропонується дослідження деяких загальнотеоретичних аспектів поняття принципів права та їх класифікації.

Розглядаючи обрану проблематику, слід наголосити на тому, що вивчення принципів права має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Прикладний характер принципів права вбачається в тому, що істотна частина населення, яка не знає досконало змісту конкретних приписів права, засвоює загальні вимоги права на основі розуміння принципів як соціальної цінності¹. Найяскравішим прикладом практичного застосування принципів права може бути те, що вони є керівними засадами розв'язання конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону чи аналогії права в разі наявності прогалин у законодавстві. Крім того, практична роль принципів права вбачається в тому, що від ступеня їх дотримання прямо залежить рівень стабільності, ефективності правової системи. Вони сприяють зміцненню внутрішньої єдності та взаємодії різних галузей та інститутів права, норм права і правових відносин, суб'єктивного та об'єктивного права². Проте комплексне розуміння принципів права не може не ґрунтуватися на аналізі їхніх ознак (властивостей) і завдань. Тому ці аспекти доцільно детально дослідити, тим паче, що ці питання були предметом аналізу незначної кількості науковців.

Як самостійне соціальне явище, принципи права наділені ознаками (рисами), які дають змогу нам виокремити їх із ряду інших однорідних явищ. Перш за все, для аналізу даного питання слід звернутися до з'ясування змісту та співвідношення понять «ознака», «риси» і «властивість» певного соціального явища. Філософська наука надає таке визначення поняттю властивість – це категорія, яка виражає один із моментів виявлення сутності речі у відношеннях з іншими речами; це те, що характеризує її подібність до інших явищ чи їх відмінність. Властивості бувають таких видів: найзагальніші (атрибут) і специфічні; головні й неголовні; істотні й неістотні; необхідні й випадкові; зовнішні та внутрішні³. Що ж до понять ознаки та риси, то тлумачний словник дає такі визначення: ознака – це характерна риса, прикмета, за якою можна визначити що-небудь, а риса – ознака, особливість, властивість, розрізнявальна деталь⁴. Отже, на наш погляд, наведений вище аналіз дає підстави стверджувати, що поняття ознаки, властивості та риси є тотожними, тому надалі в тексті вони вживатимуться як синоніми.

В юридичній науковій літературі вже піднімалося питання ознак принципів права. Так, професор В.В. Копейчиков, розглядаючи принципи права, наголошував, що притаманні їм властивості універсального та абстрактного засвоєння соціальної дійсності зумовлює їхню особливу роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості й т. ін. Принципи права – вважає він – є синтезуючими засадами, об'єднувальними зв'язками, ідеологічною основою виникнення, становлення та

функціонування багатьох правових явищ. Вони визначають нормоутворюючу і правозастосовну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правності рішень органів держави і дій громадян⁵. Л.С. Явич вважає найважливішою властивістю принципів права те, що вони є своєрідною передавальною ланкою між панівними виробничими відносинами і всією правовою системою держави⁶. Слушною є також думка, стосовно принципів права, які виражають те головне в праві, що має бути зорієнтоване і спрямоване на його розвиток⁷. Слід також зазначити, що А.М. Колодій, досліджуючи принципи права, виокремлює такі їхні властивості та функції. Вони є: 1) нормативно-регулятивними (ця ознака проявляється в тому, що зафіксовані у праві принципи набувають сили загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий державно-владний характер, притаманний як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм); 2) загальними; 3) обов'язковими; 4) об'єктивно зумовленими (цю ознаку слід розуміти як відповідність принципів права характерові суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам у суспільстві), 5) незважаючи на системний і структурний поділ, вони є внутрішньо єдиними, 6) історичними та ідейно-політичними категоріями; 7) їхньою соціальною функцією є регулювання й охорона суспільних відносин; 8) вони є самостійною юридичною категорією, оскільки концентровано відображають важливі закономірності даного суспільства. Так, від юридичних норм їх відокремлює імперативність і безумовність, концентроване відображення найважливіших закономірностей даного суспільства. Принципи права вносять однанітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови – це їх внутрішньо-правова функція⁸.

Зазвичай з метою розмежування принципів права від норм права в юридичній літературі фігурує така ознака, як найзагальніші риси принципів права. Наприклад, російські дослідники М.Н. Марченко та В.К. Бабаєв виокремлюють такі характерні ознаки принципів права, що відрізняють їх від норм права: 1) відсутність санкцій, а нерідко й інших елементів норм (гіпотези чи диспозиції) (М.Н. Марченко); 2) наділення високим рівнем узагальнення та абстрагування, і, як правило, необхідність їх конкретизації та деталізації в процесі застосування; 3) значна стійкість, стабільність, фундаментальність; 4) вони здебільшого виражаються у максимально загальних та універсальних нормативних розпорядженнях, на їхній основі формуються ті чи інші системи, галузі й інститути права; 5) мають об'єктивно-суб'єктивні особливості (об'єктивні – зумовлені реально наявними економічними, соціальними, національними та іншими суспільними відносинами; суб'єктивні існують у зв'язку з тим, що принципи права та формально-юридичні джерела, що їх закріплюють, є результатом свідомої, вольової дії правотворчих органів)⁹.

О.Ф. Скакун, відрізняючи норми права від принципів права, вказує на такі їхні риси: 1) вони розцінюються в безлічі норм, пронизують усю правову матерію; 2) вони є стрижнем усієї системи права, додають правову логічність, послідовність, збалансованість; 3) вони мають вищий рівень абстрактності від регульованих відносин, звільнені від конкретики та подробиць; 4) вони виступають як загальне мірило поведінки, не вказуючи прав та обов'язків; 5) вони є позитивним зобов'язанням, і як таке набувають особливого рівня права, що постає над рівнем норм, визначають їхню ціннісну орієнтацію (спрямованість); 6) вони не володіють способами регулювання, їхнім провідним елементом є повинність (те, що має бути), яка безпосередньо відображає наявну в конкретному суспільстві систему цінностей та обґрунтовується нею; 7) вони виступають відправним началом при вирішенні конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогій закону у разі наявності прогалини в законодавстві¹⁰. Пропонуючи поняття принципів права, інші автори включають до нього такі ознаки: це основоположні начала, його відправні ідеї, які володіють універсальністю, вищою імперативністю й особливою загальною значущістю. Універсальність означає, що принципами пронизана вся юридична матерія і що їх треба враховувати в кожній правовій ситуації. Імперативність кожного принципу права означає його незаперечну обов'язковість, а вища імперативність свідчить про те, що така незаперечність сильніша від будь-яких норм, які не

вважаються принципами і які мають впливати з таких принципів і відповідати їм. Особлива загальна значимість принципів права полягає в тому, що утілення їх у життя має вельми важливе значення для всього суспільства¹¹.

Доречним, на наш погляд, є зауваження про те, що принципи права, з одного боку, відображають його об'єктивні властивості, зумовлені закономірностями розвитку певного суспільства, всією гамою історично властивих йому інтересів, потреб, суперечностей і компромісів різних класів чи верств населення. З іншого боку, в принципах права відображене суб'єктивне сприйняття права членами суспільства, їхні моральні та правові погляди, почуття, потреби, що висловлені в різних ученнях і теоріях. Тому принципи права слід розглядати з урахуванням як єдності так і особливостей обох указаних аспектів і з позицій, що склалися в юридичній і філософській науках щодо загального уявлення про категорії об'єктивного та суб'єктивного¹².

Проаналізоване вище дає підстави для висновків про те, що виокремлення й систематизація ознак (рис, властивостей) принципів права має здійснюватися за певними засадничими правилами. По-перше, на наш погляд, уявлення про ознаки принципів права слід базувати на тому, що ознаки будь-якого явища класифікуються: 1) за ступенем загальності на – узагальнені (атрибути), специфічні; 2) за значущістю – на істотні й неістотні; 3) за характером зв'язку з явищем – на необхідні та випадкові; 4) за спрямованістю – на зовнішні та внутрішні. По-друге, важливе пізнавальне значення має розмежування ознак (рис, властивостей) принципів природного (загальносоціального) права та принципів позитивного (юридичного) права.

Дотримуючися даної послідовності, можна сказати, що принципи позитивного (юридичного) права наділені такими ознаками, як: 1) *атрибутивні* (до них слід віднести такі ознаки, як відображення загальних закономірностей розвитку суспільства; наявність об'єктивно-суб'єктивних рис (об'єктивні викликані тим, що принципи права відображають реально наявні економічні, соціальні, національні та інші суспільні відносини; суб'єктивні проявляються в тому, що принципи права закріплені в юридичних джерелах, які є результатом свідомої, вольової дії правотворчих органів); 2) *специфічні* – до них можна віднести, зокрема, конкретизованість у безлічі юридичних норм; необхідність урахування цих принципів у кожній правовій ситуації; відсутність усіх елементів норм права; 3) *істотні* – скажімо, імперативність; наділеність принципів права високим рівнем узагальнення та абстрагування і, як правило, конкретизація й деталізація в процесі застосування; 4) *необхідні* – приміром, внутрішня єдність принципів права, незважаючи на численний поділ; 5) *зовнішні* – наприклад, закріплення принципів права в об'єктивному юридичному праві або виведення їх зі змісту об'єктивного юридичного права; 6) *внутрішні* – логічність, послідовність, єдність, збалансованість принципів права.

Що стосується ознак принципів природного права, то слід виокремити: 1) *атрибутивні* – така ознака, як значна стійкість і стабільність, фундаментальність; 2) *специфічні* – існування принципів незалежно від закріплення в позитивному (юридичному) праві; формулювання як загального мірила поведінки, без вказівки на права та обов'язки; відображення в позитивному праві основних соціальних цінностей людства; 3) *зовнішні* – скажімо, загальновизнаність; 4) *внутрішні* – єдність, взаємозалежність, взаємозумовленість. Звісно, ця класифікація ознак принципів права не є вичерпною, та сподіваємося, що вона допоможе в подальшій систематизації та розумінні цих ознак, полегшить орієнтування в них, сприятиме їх урахуванню при застосуванні принципів права.

Розглядаючи будь-яке явище необхідно акцентувати увагу на його завданнях, адже неможливо з'ясувати істинну суть певного явища без розуміння завдань, що ставляться перед ним. В.Н. Хропанюк – один із небагатьох науковців, який окремо тлумачить завдання принципів права. На його думку, воно полягає в тому, що принципи права будують саме право, воно функціонує на їхній основі, вони виражають його сутність і соціальне призначення. Саме в принципах права, вважає він, відображається головна властивість і особливість права як регулятора, міри свободи й справедливості в суспільних відносинах. Принципи права пронизують усі правові норми, є стрижнем

усієї системи права¹³. В такому формулюванні, гадаємо, завдання принципів права фактично зводяться до ознак таких принципів, які були розглянуті вище.

В той же час під завданням прийнято розуміти наперед визначену й поставлену перед чим-небудь чи ким-небудь мету, замисел чи необхідність учинити в майбутньому певну дію¹⁴.

Перш ніж виокремити завдання принципів права, необхідно акцентувати увагу на тому, що ці завдання не є сталими, а можуть змінюватися й удосконалюватися відповідно до змін у суспільних відносинах, функціонуванні держави тощо. На наш погляд, до найважливіших завдань принципів природного права слід віднести:

1) виступати критерієм розвитку самого юридичного права, формувати шлях цього розвитку (скажімо, останнім часом у вітчизняній юридичній літературі звертають увагу на таку тенденцію розвитку юридичного правового регулювання як антропологізацію¹⁵;

2) адекватно відображати соціальні зміни й бути основою формування відповідних принципів позитивного права для забезпечення належного функціонування позитивного права (наприклад, наявність серед принципів природного права принципу особистої недоторканності людини робить очевидною причиною формування в позитивному праві презумпції невинуватості особи, як особливого принципу цього права).

До найсуттєвіших завдань принципів позитивного права можна віднести: 1) формування саме позитивного права як цілісної структури і як наслідок – сприятиме формуванню на його основі тих чи інших правових систем; 2) бути критерієм однорідного формування норм права та їхнього впливу на суспільні відносини; 3) здійснення найзагальнішого й адекватного закріплення основ суспільного ладу; 4) виступати методологічною основою подальшого розвитку та вдосконалення юридичного права.

В дослідженні питання значення (призначення) принципів права доречним видається твердження про те, що воно розкривається в результаті виконання поставлених перед такими принципами завдань. Тлумачний словник розкриває зміст терміна «значення» як суть, важливість, роль чого-небудь, те, що необхідно здійснити, а щодо терміна «призначення», то воно ототожнюється з попереднім¹⁶.

Цілком логічно, що питання класифікації принципів права розглядалося науковцями практично паралельно з дослідженнями самих принципів права. Проте залишається низка малодосліджених аспектів цієї проблеми. Перш за все, це пояснюється тим, що розвиток сучасного праворозуміння в напрямку демократизації та лібералізації по-новому ставить питання про роль і місце принципів права.

У вітчизняній науковій літературі можна помітити тенденцію до аналізу загальноприйнятої та найбільш уживаної класифікації принципів права, а саме – їх поділ на загальносоціальні, спеціальносоціальні, галузеві, міжгалузеві й типологічні. Ця класифікація, хоч і є правильною, але, на нашу думку, потребує певних доповнень і уточнень. Наведемо найуживаніші класифікації принципів права.

Так, виділяють загальносоціальні (економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, морально-духовні, релігійні, естетичні) та спеціально-соціальні (юридичні, правові) принципи права, до яких, своєю чергою, включають загальні (принципи свободи, справедливості, рівності, гуманізму, демократизму, законності), й галузеві та міжгалузеві принципи права¹⁷. Практично схожу класифікацію надає інший колектив науковців, вони виокремлюють загальноправові принципи права (демократизм, законність, гуманізм, рівність усіх перед законом, взаємна відповідальність держави та особи, втілення соціальної справедливості), галузеві й міжгалузеві (до яких, зокрема, відносять гласність судочинства й матеріальну відповідальність), принципи інститутів (неприйняття подвійного громадянства чи охорони й захисту всіх форм власності). Також, виокремлюють типологічні принципи, зокрема рабовласницького, феодального типу та сучасних перехідних типів правових систем – загальнолюдські й конкретно історичні принципи права¹⁸. Низка науковців визнає тільки три види принципів – це загальні (принцип соціальної свободи, соціальної справедливості, демократизму, гуманізму, рівноправ'я, єдності юридичних прав та обов'язків, відповідальності за вину, законності), міжгалузеві та галузеві¹⁹. Трапляються в літературі й розмежування категорій «принципи права» і «правові принципи» права, коли під першими розуміють об'єктивні

засади, на яких базується право як система норм, а другі, на думку авторів, визначаються в самому юридичному праві здебільшого не прямо текстально закріплені в нормативних актах, а лише відображені в системі групи норм²⁰.

Дещо інший поділ принципів права знаходимо в літературі, коли загальноправові принципи поділяються на морально-етичні та організаційні. Перша група принципів формує моральну основу права – його духовний фундамент, і вони безпосередньо впливають на нормативний склад права. Друга група, перебуваючи в тісному зв'язку з першою, виступає організаційно-процедурною основою права, орієнтованою на забезпечення його ролі як особливого державного регулятора суспільних відносин. До морально-етичних принципів дослідники відносять принципи свободи, рівності, права на життя, права приватної та іншої форми власності, гідність, справедливість, безпеку, сім'ю, народ – джерело влади; людина – найвища цінність; охорона природних прав людини – мета та обов'язок держави. До другої групи відносять: федералізм, законність, співвідношення переконання та примусу, стимулювання та обмеження в праві²¹.

Отже, як бачимо, серед наведених класифікацій іноді складно знайти чіткість і ясність їх формування, не завжди можна зрозуміти критерії, які були покладені в основу класифікації.

Наведене дає підставу для висновку про те, що, класифікуючи принципи права, слід відштовхуватися від виокремлення таких двох категорій як неправові принципи (їх іще називають «загальносоціальними», «соціально-правовими» принципами права) та принципи у сфері права. Своєю чергою принципи у сфері права за онтологічною природою правового явища, в рамках якого вони існують, поділяються на: а) принципи природного (загальносоціального) права; б) принципи позитивного (юридичного) права. Далі, залежно від обраного за основу критерію можна класифікувати принципи позитивного (юридичного) права таким чином: 1) за сферою поширення – загальноправові (загальні, основні), галузеві, міжгалузеві; 2) за походженням – типологічні, конкретноісторичні; 3) залежно від наявності волі суб'єкта – принципи суб'єктивного позитивного (юридичного) права; принципи об'єктивного позитивного (юридичного) права.

Стосовно ж принципів природного (загальносоціального) права, то їх подальша класифікація може мати такий вигляд: 1) залежно від наявності волі суб'єкта – принципи суб'єктивного природного (загальносоціального) права; принципи об'єктивного природного (загальносоціального) права; 2) за сферою соціальних цінностей – принципи особистісних свобод, фізичних прав людини, принципи культурних свобод, соціально-економічних свобод, політичних свобод.

Отже, підводячи підсумки в теоретичному аналізі принципів у сфері права, слід наголосити на таких найважливіших аспектах даного дослідження. По-перше, принципи у сфері права наділені характерними для них ознаками, які слід систематизувати відповідно до обраних та обґрунтованих критеріїв на прикладі запропонованої нами класифікації. По-друге, розглядаючи будь-який теоретичний чи практичний аспект принципів у сфері права необхідно враховувати те, що вони поділяються на принципи природного (загальносоціального) права та позитивного (юридичного) права. Власне, ця позиція дасть змогу правильно розмежувати ознаки, завдання та значення принципів права.

¹ *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К., 2002. – С. 69.

² *Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М.* Загальна теорія держави і права: Підручник. – Львів, 2000. – С. 285.

³ *Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука.* – К., 1973. – С. 70.

⁴ *Короткий тлумачний словник української мови: Близько 6750 слів / Під ред. Д.Г. Гринчишина.* – 2-ге вид., перероб. – К., 1988. – С. 181, 247.

⁵ *Загальна теорія держави і права / За ред. Копейчикова В.В.* – К., 1997. – С. 108.

⁶ *Теория государства и права / Отв. ред. Королев А.И., Явич Л.С.* – 2-е изд., – Ленинград, 1987. – С. 286.

⁷ *Теория государства и права / Под ред. Матузова Н.И., Малько А.В.* – М., 2001. – С. 152.

⁸ *Колодій А.М.* Принципи права України: Монографія. – К., 1998. – С. 20, 21, 27.

⁹ Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. – М., 2001. – С. 76–77; Теория государства и права / Под ред. Бабаева В.К. – М., 1999. – С. 224-225.

¹⁰ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків, 2001. – С. 221-222.

¹¹ Теория государства и права / Отв. ред. Королев А.И., Явич Л.С. – 2-е изд., – Ленинград, 1987. – С. 285.

¹² Теория государства и права / Под ред. Матузова Н.И., Малько А.В. – М., 2001. – С. 151.

¹³ Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 2000. – С. 215.

¹⁴ Короткий тлумачний словник української мови: близько 6750 слів / Під ред. Д.Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. – К., 1988. – С. 82.

¹⁵ Рабінович П.М. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: сучасні тенденції // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 1. – С. 39-40.

¹⁶ Короткий тлумачний словник української мови: близько 6750 слів/ Під ред. Д.Г. Гринчишина. – 2-ге вид., перероб. – К., 1988. – С.101, 227.

¹⁷ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос., – Харків, 2001. – С. 222-225.; Кельман М.С. Теорія права: Навч. посібник. – Тернопіль, 1998. – С.29–33; Волинка К.Г. Теорія держави і права. Навч. посіб. – К., 2003. – С. 99.

¹⁸ Олійник А.Ю., Гусарев С.Д., Слюсаренко О.Л. Теорія держави і права України. Навч. посіб., – К., 2001. – С. 64-65; Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права: Підручник. – Львів, 2000. – С. 286-289.

¹⁹ Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие. Краткий учебник для ВУЗов, – М., 2001. – С. 264; Хропанюк В.Н. Теория государства и права, – М., 2000. – С.216-218.

²⁰ Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України. Автореф. дис. к.ю.н. – К., 2002. – С. 5.

²¹ Теория государства и права / под ред. Матузова Н.И., Малько А.В. – М., 2001. – С. 152–153.

Отримано 13.09.2006

Резюме

В данной статье автор исследует современные аспекты формирования и принципов права. Сделав детальный анализ научной литературы, автор предлагает собственные выводы, которые базируются на том, что принципы в сфере права наделены характерными для них признаками, которые должны быть систематизированы относительно избранных и обоснованных критериев, рассматривая какой-либо теоретический или практический аспект принципов в сфере права необходимо учитывать то, что они делятся на принципы естественного (общесоциального) права и принципы позитивного (юридического) права.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

Н.П. ГАСВА

Надія Петрівна Гасва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ЗАКОНИ В СИСТЕМІ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Система законодавства про об'єднання громадян є багатограним утворенням, що має складну структуру. Як частину загальної системи законодавства її можна розглядати в будь-якому аспекті своєї функціональної будови та призначення, зокрема як структуру, що складається з різноманітних елементів (нормативно-правовий акт, правовий припис).

Істотний вклад у розвиток теоретичних основ системи законодавства про об'єднання громадян внесли відомі правознавці радянської доби (А.Ф. Брянський, М.І. Данченко, А.І. Щиглик, В.Д. Шутько, Ц.А. Ямпольська), сучасні науковці Російської Федерації та вітчизняні вчені (С.А. Авак'ян, А.А. Алієв, Д.А. Алімов, О.М. Вашук, В.З. Гуцин, А.А. Дарков, Є.Є. Додіна, О.А. Кожевніков, В.В. Лапаєва, В.В. Лисенко, Ю.В. Соболева, С.А. Солдатов, С.С. Юрьєв, Ю.А. Юдін). Але й на сьогодні ще чимало питань залишаються недостатньо вивченими й дискусійними. Серед них – види та співвідношення законів, що охоплюються законодавством про об'єднання громадян.

Центральне місце в ієрархічній структурі законодавства про об'єднання громадян, як і у всіх інших інститутах, галузях національного законодавства, належить Конституції України. Вона як єдиний нормативно-правовий акт, який є Основним Законом України, має найвищу юридичну силу. Інші види законів приймаються на основі Конституції й мають відповідати їй, інакше вони були б недійсними.

Конституційні приписи, які безпосередньо виступають правоутворюючою основою організації та діяльності об'єднань громадян в Україні містяться в ст.ст. 15, 36, 37 Основного Закону нашої держави. Це: 1) політична та ідеологічна багатоманітність; 2) право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації; 3) встановлення обсягу конституційного права на свободу об'єднання. Закріплення Конституцією України права на свободу об'єднання є відтворенням у ній положень ст. 20 Загальної Декларації прав людини¹, ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права², ст. 11 Конвенції про захист прав і основних свобод людини³. До того ж міжнародно-правові акти стали «еталоном» для розробки законодавства про об'єднання громадян в Україні. Водночас, відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства і в цьому статусі вони мають застосовуватись у внутрішньодержавних конституційно-правових відносинах. Тобто в тому ж порядку, як і норми національного законодавства. У разі невідповідності законодавства України правовим приписом таких міжнародних договорів застосуванню підлягають саме останні. Це знайшло закріплення в ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р.⁴

© Н.П. Гасва, 2006

Саме тому до ст. 4 Закону України «Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р.⁵ внесено положення про те, що в разі, коли міжнародними договорами, угодами, конвенціями, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, передбачено більш високий рівень гарантій щодо забезпечення діяльності профспілок, то застосовуються норми міжнародного договору. Близьке за змістом положення міститься у ст. 3 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 серпня 1997 р.⁶ При цьому умовами застосування міжнародних договорів України є те, що вони встановлюють інші правила ніж ті, що містяться в законодавстві України. Згадані положення означають, що в разі виникнення суперечності між правовими приписами «внутрішнього» законодавства і правовими приписами зазначених міжнародних договорів, пріоритет у застосуванні мають правові приписи міжнародних договорів, як наділені вищою юридичною силою. Єдиний виняток із цього встановлено у ч. 2 ст. 9 Конституції, де передбачено, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Таким чином, за ієрархією в системі законодавства України про об'єднання громадян, наступне місце після Конституції належить міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які, згідно зі ст. 9 Конституції України, є частиною національного законодавства України. Втім вітчизняні вчені-конституціоналісти в ієрархічній структурі джерел конституційного права таким міжнародним договорам відводять місце після підзаконних актів та рішень Конституційного Суду України⁷. З цим, враховуючи вищезазначені аргументи, не можна погодитися.

Конституційні положення про об'єднання громадян, маючи загальний характер, є правоутворюючою основою існування й розвитку законів у даній сфері.

Закони різняться за своєю сутністю та змістом. На жаль, класифікація законів в Україні нормативно не визначена, й це ускладнює врахування специфіки окремих законів. У правовій науці прийнято виокремлювати конституційні закони, органічні закони, звичайні закони та їхні різновиди⁸. Не ставлячи за мету детальний розгляд різних підходів до класифікації законів, зауважимо, що чітке уявлення про їхній зміст і порядок прийняття є передумовою чіткого уявлення про закони, які є структурними частинами законодавства про об'єднання громадян. Спираючись на усталені наукові уявлення про конституційні закони, можна стверджувати, що – це: 1) закони, якими вносяться зміни й доповнення до конституції; 2) закони, необхідність прийняття яких прямо передбачена конституцією⁹. Однак у Конституції України не зазначений блок суспільних відносин, який регулюється конституційним законом. А оскільки характерною особливістю конституційних законів є особливий, ускладнений порівняно з іншими законами порядок прийняття, то, відповідно, можна стверджувати: закони, які регламентують організацію та діяльність об'єднань громадян, не є конституційними, бо приймаються простою більшістю голосів.

Наступним видом джерел конституційного права, поширеним у багатьох державах, є органічні закони. В чинній Конституції України термін «органічний закон», як і термін «конституційний закон», не вживається, що породжує різні уявлення про їхню сутність, зміст і критерії розмежування. Вважається, що органічні закони, як і конституційні, доповнюють конституції, але при цьому не змінюють її основних принципів і не торкаються глибинної сутності¹⁰. За усталеним правилом органічні закони в державах, де вони дістали визнання, регулюють найважливіші конституційно-правові інститути (зокрема правовий статус політичних партій). Однак в Україні нормативна невизначеність органічних законів відчутно ускладнює не тільки теоретичні міркування про їхню сутність та зміст, а й віднесення цього виду законів у самостійну групу джерел конституційного права, що певною мірою стосується й джерел законодавства про об'єднання громадян.

Найбільший за обсягом масив суспільних відносин у сфері реалізації права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації регулюється звичайними законами, які є вельми різноманітними. Так, за обсягом регулювання у загальній теорії права виокремлюють два види звичайних законів:

1) загальні закони, що регламентують певну сферу суспільних відносин і поширюються на всіх;

2) спеціальні закони, що регламентують обмежену (спеціальну) сферу суспільних відносин і поширюються на частину населення¹¹.

Беручи за основу ці загальнотеоретичні положення в системі законів, які охоплюються законодавством про об'єднання громадян (за винятком законів неспеціального спрямування), можна виділити дві підсистеми: загальний закон і спеціальні закони. Загальним є Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., який складається з преамбули, 6-ти розділів, що містять 34 статті. Чи не означає це, що даний Закон є кодифікаційним для досліджуваної сфери суспільних відносин?

Відповідь на це запитання знаходимо в самому тлумаченні кодифікаційного акта. Втім проблема поняття кодифікаційного акта (особливостей, форми, функцій тощо) в юридичній літературі залишається малодослідженою. Правда, в ній окреслилася тенденція розуміти його як упорядковану систему пов'язаних одного з одним нормативних приписів, котрі мають регулювати на основі єдиних принципів вказану сферу відносно однорідних і досить стійких суспільних відносин. Цей нормативно-правовий документ, у якому поєднуються в певну систему чинні приписи, містить суттєві новини щодо правового регулювання, має досить великий обсяг, складну структуру й пропонує досить високий ступінь стабільності нормативно-правових приписів¹².

Закон України «Про об'єднання громадян», з одного боку, є дуже лаконічним, а з іншого боку – він на початку 90-х років минулого століття був юридично цілісним, внутрішньою узгодженим та зведеним за змістом, оскільки забезпечував відносно завершене і всебічне регулювання певної сфери суспільних відносин. До того ж його роль полягала в тому, щоб сформувати стабільність і наявність єдиних правових приписів у реалізації права на свободу об'єднань. Саме цим і визначається службове призначення кодифікаційних актів. Але цього недосить для з'ясування сутності та призначення Закону України «Про об'єднання громадян». Тому звернемося до основних ознак кодифікаційних актів, що дає нам своєрідну теоретико-методологічну основу, на якій має вирішуватися питання належності до них Закону України «Про об'єднання громадян». До цих ознак у юридичній літературі, зокрема, відносять: 1) особисту системність, жорстку і водночас динамічну консолідованість їхніх приписів; 2) розмежування правових приписів за їхнім призначенням, функціями, які вони виконують, тобто жорстка диференціація цих приписів за «розподілом праці» в процесі регулювання або охорони тих чи інших відносин; 3) особлива структура (система), розподіл правових приписів у тексті такого акта, встановлення між ними різноманітних зв'язків; 4) підвищений авторитет і юридична сила; 5) особлива роль і функції в системі законодавства (їх дуже часто називають активним центром чи стержнем системи); 6) всебічне й глибоке регулювання тих чи інших суспільних відносин; 7) досить висока стабільність. При цьому стабільність є такою об'єктивною властивістю кодифікаційних актів, яка зумовлює його функцію активного центру в окремій галузі чи інституті законодавства¹³.

Щодо Закону України «Про об'єднання громадян», то, як було зазначено, він був прийнятий з урахуванням тодішніх потреб правового регулювання політичних партій та громадських організацій. До того ж, за час що минув, відбулися певні зрушення в розумінні та здійсненні права на свободу об'єднання, які знайшли закріплення в Конституції України. Тут треба звернути увагу й на те, що конституційне право на свободу об'єднання диференційоване стосовно окремих видів об'єднань. Найяскравішим свідченням прояву цього є відокремлення від права, яке регулює діяльність об'єднань громадян загалом, права, яке охоплює коло проблем, пов'язаних із політичними партіями та конкретними видами громадських організацій. Як результат, поряд із Законом «Про об'єднання громадян» нині діють спеціальні закони про конкретні громадські організації, наявність яких мала бути продиктована необхідністю спеціального врегулювання їх з метою забезпечення функціонування системи об'єднань громадян – Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р.¹⁴, Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р.¹⁵, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р.¹⁶, Закон України «Про

молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 р.¹⁷, Закон України «Про професійні спілки, їхні права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р.¹⁸, Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.¹⁹.

Отже, нині Закон України «Про об'єднання громадян» залишається базовим (активним центром) лише для громадських організацій, створення та діяльність яких не регламентується спеціальними законами. І далі: Закон України «Про об'єднання громадян» не є зведеним за змістом правовим актом, який забезпечує завершене і всебічне регулювання суспільних відносин у сфері реалізації права на свободу об'єднання.

Ієрархічні відносини між Законом України «Про об'єднання громадян» та спеціальними законами в законодавстві, як правило, не регламентуються. Слід, однак, зауважити, що в деяких спеціальних законах є правові приписи, що підтверджують внутрішню субординацію між ними та Законом України «Про об'єднання громадян». Саме тому в ст. 1 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» внесено положення про те, що до складу законодавства, яке регламентує їхню діяльність, входить Закон України «Про об'єднання громадян». Іншими словами, Закон України «Про об'єднання громадян» є важливою складовою частиною законодавства про молодіжні та дитячі громадські організації. При цьому слід мати на увазі, що в даному законодавстві головним елементом є Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», а Закон України «Про об'єднання громадян» входить до складу законодавства про молодіжні та дитячі громадські організації не сповна, а лише тими своїми правовими приписами, які безпосередньо стосуються діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій або тих питань, які не врегульовані Законом України «Про молодіжні та дитячі громадські організації». Прикладом можуть слугувати питання щодо створення та припинення діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій, їхньої господарської та іншої комерційної діяльності, які не регулюються названим Законом, а отже до них застосовуються правові приписи Закону України «Про об'єднання громадян».

Дещо по-іншому сформульовано співвідношення між Законом України «Про об'єднання громадян» та законами, які стосуються діяльності окремих видів об'єднань громадян, але при цьому регламентують або суспільні відносини в певній галузі управління, або правовий статус певної групи осіб. Їхнє співвідношення з Законом України «Про об'єднання громадян» набули конкретнішої форми. Наприклад, за текстом ч. 2 ст. 24 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про захист прав споживачів» від 1 грудня 2005 р.²⁰ об'єднання споживачів є громадськими організаціями, що проводять свою діяльність відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян». Текстуально подібне положення щодо фізкультурно-спортивних товариств закріплене в ст. 36⁷ Закону України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 р.²¹. Якщо уважно проаналізувати цей правовий припис, то можна побачити, що словосполучення «відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» дає нам можливість зробити висновок про належність даного Закону до виду звичайних загальних законів. Щоправда, ряд спеціальних законів, які регламентують діяльність об'єднань громадян (зокрема, політичних партій, творчих спілок, благодійних організацій), нічого не говорять про їхнє співвідношення з Законом України «Про об'єднання громадян». Така невизначеність неминує породжує дубляж законів, а в деяких випадках навіть взаємозапереченням одного одним. Щоб усунути суперечності та дублювання між ними, ієрархічні співвідношення їх мали б базуватися на тому, що загальний закон є вихідним для розвитку спеціальних законів, які створюються на його основі й відповідають йому. А при їх застосуванні слід пам'ятати: якщо прийнято загальний закон, яким регулюється певний вид суспільних відносин, і поряд із ним – спеціальний закон, що стосується певної групи даного виду відносин, то до цієї групи застосовується спеціальний закон. Загальний закон діє в тій частині, в якій він не врегульований спеціальним законом.

Важливу групу актів законодавства про об'єднання громадян становлять закони з інших інститутів конституційного законодавства та закони неспеціального спрямування суміжних галузей законодавства, якими регулюються окремі види їхньої діяльності.

До групи законів з інших інститутів конституційного права належать, зокрема, закони України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів

України» від 7 липня 2005 р.²², «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р.²³, «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад і сільських, селищних, міських голів» від 6 квітня 2004 р.²⁴ зі змінами, внесені згідно із Законом від 21 грудня 2004 р.²⁵. Ці нормативно-правові акти виходять із конституційних принципів виборів і визначають правовий статус політичних партій (блоків), які є суб'єктами виборчого процесу.

Закони неспеціального спрямування суміжних галузей законодавства, що зачіпають питання діяльності окремих видів об'єднань громадян, можна поділити на дві групи: 1) ті, які при цьому регламентують правовий статус певної групи осіб; 2) ті, які при цьому регламентують суспільні відносини у певній галузі управління. Так, до першої групи належать, зокрема, закони України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р.²⁶ та «Про адвокатуру» від 19 грудня 1992 р.²⁷. Відповідно до цих законів нотаріуси можуть об'єднуватися в регіональні, загальнодержавні, міжнародні спілки та асоціації, а адвокати – в адвокатські об'єднання.

Серед законів неспеціального спрямування суміжних галузей законодавства другої групи особливе місце належить Цивільному кодексу України, який не тільки регламентує майнові відносини об'єднань громадян, а й визначає їхні організаційно-правові форми²⁸.

Підводячи підсумки аналізу звичайних законів, що охоплюються нині законодавством про об'єднання громадян, вважаємо цілком прийнятним їх поділ на три групи:

- 1) загальний закон, який поширює свою дію на всі види об'єднань громадян;
- 2) спеціальні закони, що регламентують діяльність політичних партій і конкретних громадських організацій;
- 3) закони неспеціального спрямування, які зачіпають питання діяльності об'єднань громадян, але при цьому регламентують або правовий статус певної групи осіб, або суспільні відносини в певній галузі управління.

Безумовно, особливості, пов'язані з утворенням і діяльністю політичних партій та окремих видів громадських організацій, можуть регулюватися спеціальними законами. Але при цьому законодавчо мало б бути визнано, що ці закони приймаються у відповідності до базового закону, яким є Закон України «Про об'єднання громадян». Саме в такий спосіб можливо було б виявити його установчий характер і головне місце в системі законів, що регламентують створення та діяльність об'єднань громадян в Україні. З цих же позицій законодавчо необхідно було б закріпити й положення про те, що діяльність об'єднань громадян до прийняття спеціальних законів, а також діяльність об'єднань громадян, не врегульована спеціальними законами, мала б регламентуватися Законом України «Про об'єднання громадян». На жаль, законодавець не дотримався наведеної схеми і в результаті трапляються законодавчі колізії та дублювання.

¹ Международная защита прав и свобод человека: Сборник документов. – М., 1990. – С. 17.

² Там само. – С. 41.

³ Віче. – 1998. – № 10. – С. 10.

⁴ Відомості Верховної Ради України. – 2004. - № 50. – Ст. 540.

⁵ Там само. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

⁶ Там само. – 1997. – № 46. – Ст. 292.

⁷ Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – вид. 3-є, виправл. та доповн. – К., 2004. – С. 40–42; Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. – К., 2002. – С. 49–50.

⁸ Погорілко В., Федоренко В. Джерела конституційного права в Україні: поняття, види і система // Право України. – 2002. – № 3. – С. 12.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 12.

¹¹ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків, 2001. – С. 323–324.

¹² Євграфов П.Б., Євграфова С.П. Роль кодифікаційних актів у формуванні системи законодавства України // Конституція України та проблеми систематизації законодавства: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., 1999. – С. 96.

¹³ Там само. – С. 97–99.

- 14 Урядовий кур'єр. – 1997. – 13 листопада.
- 15 Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.
- 16 Там само. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
- 17 Так само. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
- 18 Так само. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
- 19 Урядовий кур'єр. – 2001. – 20 квітня.
- 20 Там само. – 2006. – 18 січня.
- 21 Голос України. – 1994. – 29 січня; Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 13. – Ст. 101.
- 22 Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 38–39. – Ст. 449.
- 23 Урядовий кур'єр. – 2004. – 6 квітня.
- 24 Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30–31. – Ст. 382.
- 25 Урядовий кур'єр. – 2005. – 23 грудня.
- 26 Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.
- 27 Там само. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
- 28 Цивільний кодекс України. – К., 2003. – С. 28–29.

Отримано 15.06. 2006

Резюме

Стаття посвячена характеристиці конкретних видів законів, які складають законодавство об'єднаннях громадян. Обґрунтовується думка про цілесобразність їх класифікації на три групи: загальний закон; спеціальні закони; закони неспеціального призначення, які стосуються діяльності об'єднаннях громадян.

І.В. ДРОБУШ

Ірина Вікторівна Дробуш, кандидат юридичних наук, заступник директора Рівненського інституту Київського університету права НАН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Конституція України закріпила основні напрями подальшого розвитку української держави. Саме побудова України як демократичної, правової, соціальної держави вимагає кардинальної зміни характеру відносин між самою державою в особі її органів та її громадянином. Суспільство визнало, що найвищою цінністю в державі має бути саме людина, пріоритет має бути на боці її прав та свобод.

Не применшуючи роль інших прав та їхніх гарантій, ми вважаємо, що саме від рівня ефективності реалізації політичних прав громадянами залежить подальший розвиток держави, побудова громадянського суспільства. Яскравим прикладом стала Помаранчева революція. Однією з причин масової невдоволеності громадян України було порушення їхнього політичного права обирати й бути обраними, масові фальсифікації на президентських виборах 2004 р.

Ефективне здійснення виборчого права вимагає практичної реалізації конституційних принципів, визначених ст. 71 Конституції України. Однак, як засвідчує досвід виборчих кампаній, процес організації та проведення виборів супроводжується порушенням конституційно-правових норм. Тому однією з нормативно-правових гарантій виборчих прав є юридична відповідальність.

Під юридичною відповідальністю за порушення виборчих прав громадян України необхідно розуміти комплекс установлених державою заходів політичного та юридич-

ного характеру, які забезпечуються силою державного примусу щодо суб'єкта, який порушує виборчі права або перешкоджає їх реалізації, в результаті чого настають певні негативні наслідки особистого та майнового характеру. Юридична відповідальність за порушення виборчих прав громадян України має комплексний характер і передбачається у формі конституційно-правової, кримінально-правової, цивільно-правової, адміністративно-правової відповідальності тощо.

Як зауважував відомий учений В.Ф. Погорілко, встановлення чинним законодавством норм про юридичну відповідальність пов'язане з незадовільним рівнем загальної правової культури багатьох громадян, навіть із правовим нігілізмом, коли ігнорується або принижується абсолютна цінність державної організації суспільства та правової системи!

Законодавчі акти, що регламентують виборчі права, містять розділи, які передбачають юридичну відповідальність за порушення їхніх норм.

Так, в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» (ст. 105) від 18.03.2004 р. та Законі України «Про вибори народних депутатів України» (ст. 98) від 25.03.2004 р. містяться аналогічні положення про відповідальність за порушення законодавства про вибори Президента України та вибори народних депутатів України. Цим передбачається, що особи, винні в порушенні цього законодавства, притягаються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом. Вважаємо, що законодавець недостатньо приділяє уваги конституційно-правовій відповідальності, яка найчастіше застосовується в комплексі з адміністративною чи кримінальною відповідальністю.

В Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 06.04.2004 р. передбачено дещо ширший перелік підстав притягнення до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності за порушення законодавства України про місцеві вибори в порядку, встановленому законом. В законі перелічено 14 підстав, однак цей перелік не є вичерпним, оскільки в ст. 88 зазначено, що законами України може бути встановлено відповідальність і за інші порушення законодавства України про місцеві вибори.

Сьогодні ми констатуємо факт, що виборче законодавство містить нечітке тлумачення видів юридичної відповідальності, відсутній перелік передбачених законами правопорушень, а це тягне за собою неоднозначне їх розуміння та можливість органу, який розглядає такі правопорушення, по-різному їх кваліфікувати й застосовувати різні санкції до порушника. Так, наприклад, ст. 56 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» встановлено, що ЦВК оголошує попередження кандидату на пост Президента України та партії (блоку), яка його висунула в разі: 1) встановлення судом у порядку, передбаченому законом, факту підкупу виборців або членів виборчих комісій кандидатом на пост Президента України, його довіреною особою, посадовою особою партії (блоку), яка висунула кандидата, а також на прохання кандидата або за дорученням кандидата, або партії (блоку), яка його висунула – іншою особою; 2) встановлення судом у порядку, вказаному законом, факту надання під час виборчого процесу виборцям або членам виборчих комісій грошей чи безоплатно або на пільгових умовах – товарів, робіт, послуг, цінних паперів, кредитів, лотереї, інших матеріальних цінностей організацією, засновником, власником або членом керівного органу якої є кандидат на пост Президента України, посадова особа партії (однієї з партій, що входить до блоку), яка висунула кандидата; 3) встановлення судом у законному порядку факту використання кандидатом при фінансуванні передвиборчої агітації, крім коштів свого виборчого фонду, інших коштів; 4) якщо кандидат на пост Президента України, який займає посаду, в тому числі за сумісництвом, в органах державної влади чи в органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, у закладах, установах, організаціях, у військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, залучав або використовував для проведення передвиборчої агітації підлеглих йому осіб, службовий транспорт, зв'язок, устаткування, приміщення, інші об'єкти й ресурси за місцем роботи; 5) виявлення ЦВК суттєвої недостовірності поданих відповідно до закону відомостей про кандидата, свідомо спотворених з метою вве-

сти в оману виборців; 6) у разі проведення кандидатом на пост Президента України, партією (блоком), яка його висунула прямої чи опосередкованої передвиборчої агітації поза строками, встановленими законом; 7) порушення інших вимог закону.

У випадку порушень, за які законом встановлено кримінальну або адміністративну відповідальність, ЦВК вносить подання до суду щодо притягнення кандидата чи іншої особи, яка допустила таке порушення, до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

ЦВК розглядає питання про звернення до Верховного Суду України із заявою про скасування реєстрації кандидата на пост Президента України чи про оголошення кандидату або партії (блоку) попередження у присутності кандидата або уповноваженого представника партії (блоку), яка висунула цього кандидата. Аналогічним є зміст ст. 51 Закону України «Про вибори народних депутатів України», яка теж передбачає два варіанти відповідальності за порушення певних вимог виборчого законодавства – оголошення попередження кандидату в народні депутати чи партії (блоку) та скасування реєстрації кандидата в депутати.

Ми вважаємо, що всі порушення виборчого законодавства, мають передбачати притягнення порушників насамперед до конституційно-правової відповідальності у вигляді скасування реєстрації кандидатом на пост Президента України, в народні депутати України. Закріплення конституційно-правової відповідальності у вигляді лише попередження кандидата за грубі порушення виборчого законодавства є, на нашу думку, фактором дестабілізації, під час виборчого процесу, призводить до безкарності окремих кандидатів, їхніх уповноважених представників, інших суб'єктів виборчого процесу. Тому незрозуміло, чим повинна керуватися Центральна виборча комісія, приймаючи рішення в кожному випадку; може бути ситуація, коли за аналогічні порушення виборчого законодавства один кандидат зазнає лише попередження, а щодо іншого буде застосована крайня міра – скасування його реєстрації та притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності. Тобто дана норма дозволяє застосовувати подвійні стандарти.

Лише в Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (ст. 48) законодавець однозначно підійшов до поняття відповідальності за порушення вимог виборчого закону, а саме за аналогічні порушення виборчого законодавства закон передбачає скасування рішення про реєстрацію кандидата на посаду сільського, селищного, міського голів, кандидата в депутати місцевих рад.

Необхідно посилити конституційно-правову відповідальність кандидатів щодо формування своєї передвиборчої програми. Якщо Центральна виборча комісія виявить у передвиборчій програмі кандидата на пост Президента України положення, спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрич її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права та свободи людини й громадянина, здоров'я населення, вона зобов'язана у п'ятиденний строк після дня подання документів, звернутися до Верховного Суду України щодо з'ясування і оцінення судом цього факту. В разі встановлення Верховним Судом України наявності у передвиборчій програмі кандидата перелічених положень, Центральна виборча комісія відмовляє в реєстрації кандидата на пост Президента України (ст. 52 Закону «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України»). Ми вважаємо таку норму закону необхідною, оскільки вона є гарантією реалізації не лише політичних прав та свобод, а й усієї системи прав та свобод. Однак ми вважаємо, що в такому випадку кандидатів не варто давати дозвіл на повторну реєстрацію, як це передбачено законом. У ст. 52 закону зазначено: відмова в реєстрації не виключає можливість повторного подання партією (блоком) чи кандидатом заяви про реєстрацію кандидата. Встановлення такої заборони примусить кандидатів з усією відповідальністю поставитися до своєї передвиборчої програми, яка в разі перемоги кандидата має стати основним програмним документом його дій. Сьогодні ми спостерігаємо дещо інше, коли передвиборча програма є лише не-

обхідністю виборчого процесу, засіб для перемоги, вона так і залишається нереалізованою в діяльності вже обраного народного представника.

Так, за підсумками моніторингу Комітету виборців України перший місяць виборчої кампанії на пост Президента України був затьмарений масовими фактами незаконного втручання органів влади у виборчий процес, що мало наслідком порушення принципу рівності суб'єктів виборчого процесу. У липні найбільш поширеними порушеннями під час збору підписів на користь того чи іншого кандидата були: по-перше, використання службового становища та адміністративний тиск на виборців; по-друге, різноманітні форми обману або підкупу громадян; по-третє, фальсифікація підписних листів.

Засоби масової інформації не забезпечують об'єктивного висвітлення виборчої кампанії, інформування виборців у більшості електронних засобів масової інформації позначається упередженістю й тенденційністю.

Висновки моніторингу Комітету виборців України підтверджують і результати соціологічного опитування Центру Разумкова, проведеного наприкінці липня. Чотири відсотки респондентів, відповідаючи на запитання: «Чи примушували вас брати участь у форумах, мітингах, зборах на підтримку кандидата на пост Президента України» відповіли «так». Ці дані також збігаються з результатами моніторингу Комітету виборців України в регіональному розрізі: найбільше позитивних відповідей на вказане питання (27 %) дали респонденти в Харківському регіоні, де Комітет спостерігав найвищу активність посадовців при організації масових заходів на підтримку одного з кандидатів. Натомість непоодинокі випадки, коли місцева влада відмовляла в проведенні тією чи іншою партією мітингів під приводом небезпеки терористичних актів. Так, Орджонікідзєнський місцевий суд заборонив політичним партіям проводити масові заходи, котрі, як з'ясувалося в ході судового розгляду, «становлять серйозну загрозу здоров'ю людей через зростання міжнародного тероризму».

За результатами моніторингу Комітет виборців України висловив низку рекомендацій.

1. Виборцям під час виборчої кампанії звертатися до юридичних служб кандидатів, громадських організацій з проханням допомогти в оформленні скарг і заяв щодо порушень їхніх прав; поширювати подібну інформацію в засобах масової інформації.

2. Правоохоронним органам ретельно розслідувати всі факти правопорушень під час виборчої кампанії й притягнути винних до відповідальності.

3. Засобам масової інформації відповідальніше ставитися до повідомлень, що стосуються перебігу виборів, особливо якщо вони містять критику кандидата або інформацію про порушення, утримуватися від розповсюдження наклепницької та неправдивої інформації. Також слід приділяти більше уваги роз'яснювальній та просвітницькій роботі.

4. Органам місцевої влади переглянути списки виборців, уточнити їх, використовуючи бази даних податкової адміністрації, МВС, додаткових списків минулих виборів.

Цікавою є статистика про скасування рішень про реєстрацію кандидатів у народні депутати України, яку наводять автори дослідження «Аналіз практики виборчого законодавства на виборах 2002 р.»². В результаті виявлення окружною або Центральною виборчою комісією недостовірних відомостей про кандидатів (зокрема в деклараціях про доходи) було скасовано 76 рішень в одномандатних округах і 203 – багатомандатному округу; за рішенням окружних комісій – 26/0; за рішенням ЦВК – 7/2; за рішенням суду – 4/0; за фактом підкупу 0/0; за фактом надання грошей, послуг, кредитів – 0/0. За фактом витрачання коштів понад граничну суму виборчого фонду – 1/0; за фактом використання службового становища – 1/0. Кожен із виборців серед масових порушень виборчого законодавства назве купівлю голосів, використання адміністративного ресурсу, перевищення розміру виборчого фонду тощо. Однак у ході виборчої кампанії 2002 р. по всій Україні за це було притягнуто до відповідальності у вигляді скасування реєстрації лише двох кандидатів.

Аналогічні порушення норм виборчого законодавства, які істотно вплинули на результати голосування, були й під час виборів Президента України.

Необхідно посилити відповідальність засобів масової інформації та посадових осіб, за порушення окремих норм виборчого законодавства, як передбачено й іншими законо-

давчими актами. Так, відповідальність засобів масової інформації за порушення порядку проведення передвиборчої агітації регулюється законом України «Про інформацію»; «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»; «Про телебачення і радіомовлення»; «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобів масової інформації»; «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення»; «Про рекламу» тощо. Зокрема, ст. 32 Закону України «Про Національну Раду з питань телебачення і радіомовлення» передбачено такі види відповідальності: попередження, накладання штрафу, тимчасове зупинення дії ліцензії телерадіоорганізації. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» у вигляді анулювання ліцензії телерадіоорганізації; ст. 18 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні – припинення випуску друкованого засобу масової інформації, ст. 27 даного Закону за перевищення журналістом своїх прав або невиконання ним своїх обов'язків передбачає такий вид відповідальності як припинення акредитації журналіста уповноваженим органом.

Законодавець зробив важливий крок уперед унісши до Цивільно-процесуального кодексу України декілька глав, які гарантують судовий захист виборчих прав громадян. Так, глава 30 кодексу передбачає порядок розгляду скарг на неправильності в списках виборців та списках громадян, які мають право брати участь у референдумах; на рішення й дії територіальної, окружної (територіальної) виборчої комісії на виборах депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад і заяв про скасування рішення виборчих комісій тощо. Норми ЦПК встановлюють форми звернення до суду для захисту порушених прав у вигляді подання, скарги, підсудність таких справ, строки подання скарг, порядок їх розгляду, прийняття рішення та доведення його до відома заявника й відповідного органу.

Конституція України не містить конкретного переліку правових санкцій щодо порушення конституційних положень, які закріплюють політичні права та свободи громадян України. Такі санкції деталізують адміністративне та кримінальне законодавство.

Так, у ст. 186–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачена адміністративна відповідальність у вигляді штрафу за порушення законодавства про вибори Президента й народних депутатів, якими визнає: 1) публічні заклики або агітація за бойкотування виборів, опублікування або поширення іншим способом неправдивих відомостей про кандидата в Президенти України або депутати, а так само агітацію за або проти кандидата в день виборів; 2) видачу членом дільничної виборчої комісії виборчого бюлетеня для голосування за іншу особу; 3) втручання в роботу виборчих комісій, що перешкоджає виконанню ними обов'язків, пов'язаних з реєстрацією кандидата в Президенти України або депутати, з підрахунком голосів чи визначенням результатів або підбиттям загальних підсумків виборів.

Щодо формулювання цих положень у Кодексі України про адміністративні правопорушення є певні зауваження й неузгодженості з виборчим законодавством. На такі неузгодженості звертають увагу М.І. Мельник, М.І. Ставнійчук, які вважають, що відома правова колізія щодо норми, яка встановлює адміністративну відповідальність за проведення агітації в день виборів та норми виборчого законодавства, яка передбачає, що передвиборча агітація закінчується о 24 годині останньої п'ятниці перед днем виборів. На їхню думку, адміністративна відповідальність може застосовуватися лише за правопорушення, скоєні в день виборів, а за здійснення агітації в останню суботу, що передує дню виборів, може настати лише конституційна відповідальність, що, зокрема, полягає у визнанні виборів недійсними чи скасування рішення про реєстрацію кандидата в одномандатному окрузі³. Тому при внесенні змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення законодавець має врахувати зазначені суперечності.

Новий Кримінальний Кодекс України, прийнятий 5 квітня 2001 р. містить розділ, у якому йдеться про злочини виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини й громадянина. Статтю 157 цього Кодексу передбачена кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчих прав (перешкоджання насильством, обманом, погрозами, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права обирати й бути обраним, вести передвиборчу агітацію). В ст. 158 Кодексу йдеться про

кримінальну відподальність за неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів. Ст. 159 встановлює кримінальну відповідальність за порушення таємниці голосування.

Саме кримінальна відповідальність на сьогодні залишається основним видом юридичної відповідальності в плані ефективності захисту прав людини від порушень. Це пояснюється тим, що, по-перше, до цих пір не прийняті закони, якими були б чітко врегульовані підстави й порядок притягнення до конституційної та іншої відповідальності, по-друге, не створено систему адміністративних судів, по-третє, цивільно-правова відповідальність за своєю суттю є більш правовідновлювальною, ніж каральною.

Однак в Україні майже немає випадків притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, а це, своєю чергою, спричиняє зловживання у сфері реалізації виборчих прав.

Проаналізувавши виборче законодавство, ми дійшли висновку, що необхідно посилити юридичну відповідальність за його порушення, чітко визначити всі види юридичної відповідальності й типові порушення виборчого законодавства. Все це належить урахувати під час розробки та прийняття Виборчого Кодексу України. Адже в цьому є нагальна потреба.

¹ Конституційне право України / За ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2000. – С. 285.

² Аналіз практики виборчого законодавства на виборах 2002 року / Агентство США з міжнародного розвитку, проект «Вибори та політичні процеси», Development Associates, Inc. – К., 2002; Збірник судових рішень у справах з виборчих спорів на виборах 2002 року депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. – К., 2003.

³ Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / За ред. М.І. Ставнійчук, М.І. Мельника. – К., 2002. – С. 344.

Отримано 15.11.2006

Резюме

В статті аналізуються актуальні проблеми юридическої відповідальності в сфері реалізації виборчих прав громадян України.

Т.А. КОСТЕЦЬКА

Тетяна Анатоліївна Костецька, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВІДНОСИН

Питання підвищення ефективності національної інформаційної політики сьогодні є особливо актуальними у світлі сучасного реформування національних суспільних відносин, перспективи формування інформаційного суспільства в Україні. Нагальними є потреби вирішення проблем, зокрема забезпечення ефективного функціонування національної інформаційної інфраструктури, розвитку загальнодержавних телекомунікаційних мереж з використанням світових досягнень у галузі високих технологій, створення інформаційно-аналітичних систем органів державної влади, прискорення процесів модернізації матеріально-технічної бази, надійного захисту інформаційних ресурсів та ін.

Зарубіжний досвід переконує, що держава є ключовим стрижнем у становленні інформаційного суспільства як координатор діяльності учасників інформаційних відносин, як законодавець, що забезпечує правові засади розвитку відповідних правовідносин, юридичний гарант реалізації права на інформацію, здатний захистити суб'єктів права від несанкціонованого доступу до інформації, забезпечити недоторканність приватного життя людини, реалізацію права на інтелектуальну власність в інформаційній галузі¹, а також забезпечити умови конкурентноздатності в інформаційній індустрії, правила функціонування інформаційних систем, електронної торгівлі тощо.

Роль держави полягає також, зокрема, в установленні балансу між розвитком конкуренції в інформаційній галузі та її врегулюванням, свободою слова, вільним вираженням своїх поглядів і переконань та захистом суспільних інтересів, національної безпеки, репутації або прав конкретної людини.

Розроблення державної інформаційної політики, яка б відповідала потребам та інтересам суспільства, її практична реалізація шляхом ефективного державного регулювання – актуальна проблема управління сучасною державою.

Україна в умовах невинного наступу інформаційного суспільства, для якого, насамперед, характерне зростання ролі інформації та комп'ютерної техніки в усіх соціальних процесах, офіційно визначила програмний напрямок державної інформаційної політики. Так, у лютому 1998 р. були затверджені Національна програма інформатизації, Концепція Національної програми інформатизації² як комплекс взаємопов'язаних окремих завдань (проектів) інформатизації, спрямованих на реалізацію державної політики та пріоритетних напрямів створення сучасної інформаційної інфраструктури України за рахунок концентрації й раціонального використання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого й науково-технічного потенціалу держави, а також координації діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності й у сфері інформатизації.

Однак, можна вже констатувати, що намічені програмні напрямки інформатизації українського суспільства не були реалізовані. Причин цього називають чимало: недостатнє фінансування, неналежний контроль за виконанням, безсистемність виконання і т.п. До того ж, за свідченням спеціалістів, утілення названої Програми інформатизації звелось переважно до впровадження систем транспортування інформації, систем зв'язку і втратило інтелектуальну складову³. Здійснення ефективної державної інформаційної політики не вичерпується наявністю відповідної стратегічної програми. Мають бути створені й інші передумови – організаційні, технологічні, фінансові.

В основі, зокрема, організаційного забезпечення інформатизації в Україні лежить чіткий розподіл завдань, функцій, повноважень та відповідальності за реалізацію її основних завдань у системі органів державної влади. Інформаційна функція держави завжди існувала як функція державних органів, як реалізація повноважень конкретних органів згідно з їхнім місцем і призначенням у державному механізмі та політичній системі суспільства.

В нашій державі здійснюються заходи для створення якісно нової системи спеціальних органів державної влади, що функціонально забезпечують утілення державної інформаційної політики.

Зокрема, серед органів державної влади в Україні, які забезпечують здійснення інформаційної політики в Україні відповідно до встановлених законодавством завдань, функцій і повноважень, можна виділити органи загальної, спеціальної та спеціалізованої компетенції (під цими останніми розуміються підрозділи в органах державної влади, відповідальні за окремі напрямки державної політики в означеній галузі)⁴.

До органів загальної компетенції в інформаційній галузі, основних елементів організаційної основи державної інформаційної системи належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, міністерства, інші центральні й місцеві органи державної виконавчої та судової влади, які, відповідно до встановлених законодавством повноважень, беруть участь у здійсненні державної інформаційної політики.

Так, Верховна Рада України відповідно до Конституції України створює насамперед законодавчу основу здійснення інформаційної політики. Тільки законами України визначаються, зокрема, засади утворення засобів масової інформації, організації державної статистики та інформатики (пп. 11, 14 ст. 92 Основного Закону України). Крім того, парламент України признає за поданням Президента України, наприклад, Голову Державного комітету телебачення й радіомовлення України, звільняє з посади, а також признає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради з питань телебачення й радіомовлення. Відповідні органи належать до органів спеціальної компетенції в інформаційній галузі.

На Рахункову палату покладено контроль за використанням коштів Державного бюджету України на Національну програму інформатизації, її окремі завдання та проекти (або частини) (ст. 26 Закону України «Про Національну програму інформатизації»). Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації, наприклад, з відповідними повноваженнями належить до спеціалізованих органів державної влади в інформаційній галузі.

Вагомими в інформаційній галузі є повноваження Президента України – гаранта конституційних, у тому числі інформаційних, прав та свобод. В межах своїх повноважень Президент України бере участь у формуванні органів спеціальної компетенції в названій галузі, органів, зобов'язаних дбати про інформаційну безпеку, санкціонує заходи по її реалізації, здійснює безпосереднє керівництво органами з питань національної безпеки та оборони.

Кабінет Міністрів України відповідно до своїх повноважень здійснює керівництво, контролює й координує діяльність органів державної виконавчої влади, зокрема й тих, що, згідно з чинним законодавством, наділені спеціальною компетенцією в інформаційній галузі. При формуванні в установленому порядку проектів Державного бюджету на відповідний рік передбачає виділення коштів, необхідних для реалізації державних програм у цій галузі.

Органом спеціальної компетенції в інформаційній галузі є на сьогодні позавідомчий державний орган – Національна рада України з питань телебачення й радіомовлення.

Слід зазначити, що протягом останнього десятиліття в Україні здійснювалися певні заходи по створенню системи спеціальних функціональних органів в інформаційній галузі. Вказаний процес супроводжувався частою ліквідацією одних органів і утворенням інших. Мабуть, таким чином здійснювався пошук оптимальної моделі. Водночас, безперервний перебудовчий процес відповідних відомств на тлі інших чинників (зокрема формування засад інформаційної політики під тиском комерційних структур, а не виходячи з державних інтересів), мало сприяв позитивним зрушенням у цій галузі⁵.

Сьогодні органами спеціальної компетенції в інформаційній сфері за визначеними функціями та повноваженнями є, наприклад, Державний комітет телебачення й радіомовлення України, Державний комітет статистики, Міністерство транспорту та зв'язку України, Служба безпеки України (конкретно – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України СБУ) та ін.

Чинна сьогодні в інформаційній галузі України структура органів державної влади та управління з певними функціями потребує чіткої координації своєї діяльності. Це було б запорукою їхнього ефективного функціонування як єдиної системи. В цьому разі потрібен координаційний центр на рівні вищого керівництва держави й персональна відповідальність одної з вищих посадових осіб державної влади за проведення інформаційної політики в державі.

Суттєвою також у теоретичному й практичному плані є на сучасному етапі розробка і впровадження структурно-функціональної моделі інформаційної системи, яка б об'єднувала загальнодержавні центри правової, статистичної, науково-технічної, економічної та інших видів інформації й регіональні (територіальні) – на рівні областей, районів, міст, сіл. Це, на наш погляд, забезпечило б необхідні передумови для інтеграції, уніфікації та типізації інформаційних відносин для вироблення єдиної інформаційної стратегії управління території в цілому. Доцільно здійснити інтеграцію наявних інформаційних систем органів державної влади й місцевого самоврядування та інфор-

маційних ресурсів, тобто створити єдину інформаційно-телекомунікаційну систему збору, опрацювання та передавання даних, необхідних для прийняття стратегічно важливих рішень у сфері економіки, внутрішньої та зовнішньої політики.

Не останньою є проблема належного нормативно-правового забезпечення функціонування названої системи, надання інформаційних послуг громадянам.

Відповідно реалізація державної інформаційної політики потребує ефективного правового забезпечення інформаційних відносин. Слід зазначити, що на сьогодні в Україні створена достатня правова основа для розвитку національної інформаційної галузі – інформаційне законодавство, спрямоване на комплексне врегулювання інформаційних відносин, інтенсивний розвиток яких суттєво випереджають ступінь їх правового забезпечення.

Інформаційне законодавство починає свій відлік з 60-70 років минулого століття, зумовлений необхідністю регулювання процесів автоматизації, застосування нових технічних методів у державному управлінні. На той час і в подальшому суспільні відносини, що виникали, здебільшого регулювалися передусім нормами адміністративного права. Проте бурхливе зростання ролі інформації, застосування електронно-обчислювальної техніки, сучасних інформаційних технологій в усіх сферах суспільного життя, підвищення попиту на інформаційні продукти й послуги як наслідок кардинальних політичних, соціальних, економічних змін у суспільстві, зумовили якісно новий рівень, сутність і спрямованість правового регулювання відносин нового типу – інформаційних. Традиційна галузева правова диференціація ще неспроможна забезпечити ефективне правове регулювання відповідних відносин.

Зокрема, на сучасному етапі розвитку та й на майбутнє адміністративне право з характерним для нього владно-вертикальним, субординаційним методом регулювання не може всебічно охопити інформаційні відносини, що найчастіше є горизонтальними. Часткове правове забезпечення в інформаційній галузі здійснюють також окремі норми цивільного права, кримінального права (порядок спростування недостовірної інформації, кримінальна відповідальність за комп'ютерні злочини та ін.).

Сьогодні самостійність інформаційного законодавства як комплексної галузі вже очевидна. Його складають різноманітні за юридичною силою, тісно пов'язані між собою спільним об'єктом, єдністю мети правового регулювання нормативно-правові акти, правові норм.

Структурно інформаційне законодавство складають такі елементи: норми Конституції України (або, як іще їх називають, – конституційні інформаційно-правові норми), що закріплюють інформаційні права та свободи, обов'язки відповідних державних органів, котрі забезпечують надання певної інформації, встановлені Основним Законом обмеження поширення інформації в державі та суспільстві; інформаційно-правові норми міжнародних актів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України; спеціальні Закони України, цілком присвячені врегулюванню інформаційних відносин: «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про радіочастотний ресурс», «Про телекомунікації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» та ін.; спеціальні підзаконні акти з регулювання інформаційних відносин – укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, інші нормативно-правові акти органів державної влади та управління (зокрема, Національної ради з питань телебачення й радіомовлення, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Міністерства транспорту і зв'язку та ін.), акти Конституційного Суду України, органів місцевого самоврядування; окремі норми з інформаційних питань інших галузей права (зокрема адміністративного, кримінального, комерційного, цивільного та ін.).

Можна стверджувати, що розвиваються також і конкретні підгалузі інформаційного законодавства: про засоби масової інформації (про друковані засоби масової інформації \пресу\, про телебачення й радіомовлення, про систему суспільного телебачення, про інформаційні агентства); про інформатизацію; про інформацію в інформаційно-телекомунікаційних системах; про інформаційні ресурси (про національний архівний фонд і архівні установи), про бібліотеки й бібліотечну діяльність, про радіочастотний ресурс та

ін.), про телекомунікації; про науково-технічну інформацію; законодавство про статистичну інформацію про рекламну інформацію; таємну (з обмеженим доступом) та ін.

Таким чином, ця вертикальна структура інформаційного законодавства, яка будується, безперечно, на верховенстві закону, водночас опосередкована, необхідністю якнайширшого забезпечення правового регулювання суспільних відносин.

Все це є свідченням, зокрема істотного посилення регулятивної діяльності держави в інформаційній галузі, у визнанні нею значущості розвитку інформаційно-телекомунікаційних відносин.

Втім, зростання обігу інформації, розвиток інформаційних технологій та інші чинники призводять у деяких випадках до малоефективності правового регулювання інформаційного суспільного розвитку. Інтенсивний розвиток інформаційних відносин змінює конфігурацію всіх суспільних відносин, наслідком чого, схоже, є неспроможність традиційного галузевого регулювання забезпечити його ефективність.

Практика застосування інформаційно-правових норм, здебільшого прийнятих 10-15 років тому, свідчить, зокрема, про нагальну потребу їх уточнення й узгодження насамперед з конституційними нормами, необхідності корекції у відповідності з реальною практикою функціонування інформаційних відносин. Насамперед це стосується норм Закону України «Про інформацію», прийнятого 2 жовтня 1992 р.

Закон знаменував розвиток і становлення нового напрямку національного законодавства. Його значення полягає насамперед у тому, що він заклав основи прогресивного розвитку відповідного напрямку законодавства з урахуванням політичних, соціальних, економічних та інших чинників розвитку Української держави та суспільства. Законодавчий акт закріпив вихідні, принципів положення в інформаційній галузі, заклав основу системного підходу до правового регулювання певних суспільних відносин. Сьогодні цей Закон, який за відсутності іншого, єдиного кодифікаційного акту у даній галузі законодавства, претендує на роль головного акту в цій галузі, потребує модернізації згідно з нормами Конституції України, міжнародно-правовими стандартами, сучасними реаліями розвитку інформаційних відносин.

Показово, що Закон «Про інформацію» з моменту його прийняття виявився відносно стабільним щодо спеціального галузевого законодавства. Зокрема, перших змін закон зазнав тільки через вісім років після набрання чинності, тоді як галузеві акти за останні роки зазнавали неодноразових змін, тепер мають нову редакцію (наприклад Закон України «Про телебачення і радіомовлення», Закон України «Про зв'язок» – на сьогодні не є чинним, Закон України «Про Національну з роду питань телебачення і радіомовлення» та ін.). Мабуть, це є свідченням того, що галузеве законодавство є більш адекватне реальному стану розвитку національних інформаційних відносин і, можна сказати, розвивається поза межами базового законодавчого акту в інформаційній галузі. Така ситуація є об'єктивною, оскільки спеціальне галузеве законодавство більш рухливе й динамічне, бо пов'язане з конкретними правовідносинами, містить конкретні норми тощо.

Ефективність, комплексність та оптимальність інформаційно-правового регулювання відповідних відносин, виявлення й усунення розбіжностей і суперечностей, скасування застарілих норм значною мірою залежить від удосконалення інформаційно-правових норм шляхом їх систематизації та кодифікації, що висуває, своєю чергою, перед юридичною наукою ряд нових та актуальних проблем, які потребують адекватного вирішення.

Серед них – наукове обґрунтування, зокрема, основ кодифікації норм інформаційного права по галузях інформаційної діяльності. Зокрема, давно вже опрацьовується теоретико-правова ідея підготовки спеціального кодифікаційного акту – Інформаційного кодексу України. Водночас ідея, котра останніми роками втілювалася в підготовлених і ще розроблюваних ініціативних проектах (у розробці одного з них брала участь автор цієї статті), поки що не увінчалася успіхом.

Ще однією актуальною проблемою є посилення науково обґрунтованого підходу до вироблення основних засад інформаційного законодавства. Це могло б забезпечити, насамперед, відповідність юридичних норм потребам суспільного розвитку, ефективність їх реалізації. Крім того, це також є необхідною умовою ефективності права взагалі, йо-

го організаційного значення. На жаль, науковий підхід як принцип підготовки не тільки актів інформаційного законодавства, а й правотворчої діяльності взагалі, досі ще не знаходить свого широкого застосування.

¹ Під інформаційною галуззю в загальному вигляді розуміється функціонування сукупності різноманітних видів інформації, система інформаційних відносин, що виникають при її збиранні, використанні, зберіганні та поширенні, а також інформаційна діяльність учасників правовідносин, що виникають при цьому, яка базується на використанні інформаційних технологій, засобів обчислювальної техніки та телекомунікацій.

² Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст.ст. 181–182.

³ Див.: *Згуровський М.* Суспільство знань та інформації // Київський політехнік. – 2003. – 12 червня.

⁴ Детальніше про систему, функції та повноваження таких органів див.: *Костецька Т.А.* Конституційно-правовий статус органів державної влади в інформаційній галузі // Органи державної влади України. Колект. моногр. – К., 2002. – С. 442–470.

⁵ Див., напр.: *Драч І.* Як облаштувати інформаційний простір // Людина і влада. – 2001. – №№ 1–2. – С. 67, 69.

Отримано 2.11.2006

Резюме

В статті розглядаються актуальні питання державно-правового регулювання інформаційних відносин в відносно новій для України функціональній сфері. Аналізуються основні напрями державної політики в інформаційній сфері, пов'язані з удосконаленням системи державних органів, що забезпечують її реалізацію. Намечаються шляхи підвищення ефективності інформаційного законодавства.

К.А. БАБЕНКО

Костянтин Анатолійович Бабенко, кандидат юридичних наук, суддя господарського суду Київської обл.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ОСНОВ ОРГАНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ (ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ)

За сучасних умов бурхливого розвитку суспільних відносин, становлення оновленої правової системи, реформування базисних правових і політичних інститутів, трансформації структурних зв'язків у системі органів державної влади, надзвичайної ваги набуває проблема забезпечення стабільності всієї сукупності правових і суспільно-політичних змін, які можна окреслити загальним поняттям «демократизація». Тобто наразі сам факт сучасних трансформацій на рівні держави, державної влади, суспільства в цілому не викликає жодних сумнівів (при цьому варто пам'ятати, що трансформації на рівні політичної системи безпосередньо впливають і на правову сферу, адже, як слушно вказують автори монографії «Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні», «політичні інститути й процеси у своїй сукупності створюють необхідні умови для функціонування правової системи, правотворчої і правореалізаційної діяльності»¹). Йдеться про дещо інше, а саме – про те, наскільки зазначені трансформації відповідають проголошеним ст. 1 Конституції України стратегічним цілям побудови правової, соціальної, демократичної держави? Очевидно, що ця проблема може бути висвітлена з декількох поглядів і в декількох аспектах. Однак незалежно від їх кількості, не можна не погодитися з тим, що однією з найважливіших складових аналізу цієї про-

блеми є її конституційний вимір. Це, своєю чергою, вводить питання конституційного закріплення та забезпечення демократичних змін в Україні в коло досліджень науки конституційного права.

Актуальність вивчення даної проблеми може бути пояснена декількома причинами. Перша з них пов'язана з адекватністю та повнотою реалізації тих конституційних принципів, які формально-юридично мають гарантувати незмінність і незворотність українського курсу на демократизацію. Тобто з огляду на те, що далеко не всі конституційні норми виявляються забезпеченими на практиці, цілком природно постає питання щодо рівня та ступеня реалізації в Україні фундаментальних принципів, які характеризують будь-яку демократичну державу. Сьогодні ці питання надзвичайно активно дискутуються як вітчизняними політиками, так і в середовищі науковців, що робить окреслену нами тему актуальною для всього суспільства. Ще одна причина актуальності дослідження конституційного закріплення основ демократичного курсу України криється в тому, що в ході ревізії окремих частин Конституції України гостріше постає проблема узгодження змін в організації державної влади з тими програмними настановами, що були зафіксовані Конституцією України 1996 р., і отже не можуть бути піддані переглядові. І нарешті, по-третє, не можна не зважати на те, що для сучасної юридичної науки (на відміну від класичної догматичної юриспруденції) питання суто формально-юридичної фіксації тих чи інших норм уже не можуть залишатися винятковою сферою її інтересу та компетенції. Адже розширення предметного поля сучасної юридичної науки (і в тому числі, поза всяким сумнівом, – науки конституційного права) спричинило залучення до кола наукового інтересу й суто практичні питання забезпечення тих чи інших юридичних норм.

Таким чином, зважаючи на актуальність проблематики конституційного закріплення процесу демократизації в Україні, спробуємо чіткіше сформулювати предмет нашого дослідження в даній статті. Справді, питання правового забезпечення процесу демократизації в Україні як таке є надзвичайно широким. Тому наразі ми свідомо обмежуємо наш аналіз лише висвітленням специфіки конституційного закріплення основ демократичної організації державної влади. Для реалізації цієї мети ми повинні розв'язати певні завдання: а) проаналізувати рівні конституційної фіксації основ демократичної організації державної влади; б) визначити коло невід'ємних інститутів демократії, які повинні забезпечуватися конституцією та конституційним правом; в) окреслити перспективи реалізації конституційних вимог щодо демократичної організації державної влади в сучасній Україні.

Отже, як було зазначено вище, вже на рівні основ конституційного ладу (зараз ми пропонуємо тлумачити це поняття у спосіб, запропонований В. Погорілком як «систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі й у відповідності з нею»²; хоча при цьому варто тримати в пам'яті важливе зауваження Ю. Тодики, який писав, що в структурному аспекті основи конституційного ладу розкривають свій зміст як конституційно закріплені базові цінності, на які орієнтується суспільство в своєму розвитку, встановлюють головні принципи, що виступають основоположними для конкретних учасників конституційного процесу³), в розділі першому Конституції Україну охарактеризовано не лише як суверенну, незалежну, соціальну та правову, але ще й як демократичну державу. Подібна фіксація демократичної природи організації державної влади та всієї гами суспільно-політичних і правових відносин не є якоюсь новелою для сучасного конституційного права та світової конституційної практики.

В цьому сенсі ми можемо звернутися до прикладів конституцій як пострадянських держав (переважна частина яких перебувають у транзитивному стані), так і розвинених західних демократій. Так, наприклад, ст. 1 Конституції Російської Федерації встановлює: «Росія є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління»; ст. 1 Конституції Естонії зазначає: «Естонія – самостійна й незалежна демократична республіка, де носієм верховної влади є народ»; ст. 1 Конституції Молдови фіксує норму: «Республіка Молдова – демократична, правова держава, в якій гідність людини, її права та свободи, вільний розвиток людської особистості, справедливість і

політичний плюралізм є найвищими цінностями й гарантуються»; ст. 7 Конституції Азербайджану вказує «Азербайджанська держава – демократична, правова, світська, унітарна республіка»; ст. 1 Конституції Грузії містить положення: «Формою політичного устрою грузинської держави є демократична республіка» і т.п. Що ж до західних країн, то тут можна навести норми ст. 20 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини, де стверджується, що вона є демократичною та соціальною федеративною державою; ст. 5 Конституції Ірландії: «Ірландія є суверенною, незалежною і демократичною державою»; ст. 1 Конституції Італії: «Італія – демократична республіка, що засновується на праці»; ст. 1 Конституції Іспанії: «Іспанія конститується як правова демократична соціальна держава, яка проголошує найвищими цінностями свого правопорядку справедливість, рівність і політичний плюралізм»; ст. 2 Конституції Польщі, де сказано, що Республіка Польща є демократичною правовою державою, яка здійснює принципи соціальної справедливості; ст. 2 Конституції Португалії: «Португальська Республіка – демократична правова держава, яка засновується на народному суверенітеті, на різноманітності демократичних думок і демократичному політичному плюралізмі, на повазі та на гарантіях реалізації основних прав і свобод, на розподілі влади та взаємозалежності гілок влади, що має своєю метою реалізацію демократичних принципів в економічному, соціальному і культурному житті та поглиблення демократичної участі», і т.д.

Втім, аналіз чинних конституцій так само переконливо засвідчує й те, що в усіх них механізм правового забезпечення демократизму організації державної влади ніколи не обмежується самим тільки фактом декларативного проголошення держави демократичною. Якби все було саме так, то будь-яка держава мала б вважатися демократичною за однієї лише умови її власного самопроголошення такою. Отже, насправді демократія та демократизм державної влади не є своєрідним «автоматичним наслідком» акту конституційно-правового проголошення держави демократичною. Саме тому на рівні сучасних конституцій фіксується цілий ряд інших норм, принципів, інститутів і положень, які покликані сформувати реальну основу для практичного втілення загальнотеоретичної моделі демократичного врядування. Звісно, як слухаю зауважує О. Скрипнюк, сьогодні ми маємо справу не з якоюсь однією, а принаймні з декількома «моделями демократії» (оскільки ця проблема виходить за межі нашої розвідки, то зараз ми більше не акцентуватимемо на цьому увагу)⁴. Більше того, як він стверджує, доволі часто вживаючи саме поняття «демократія», різні дослідники можуть мати подекуди зовсім відмінні уявлення про те, що це таке і як вона функціонує. Цю ж тезу обґрунтовує В. Цветков, який пише: «людство ще не виробило єдиної теорії демократії... це поняття належить до найчисленніших і не ясних понять сучасної науки»⁵. Та попри це, як зазначає О. Скакун, у науці теорії держави і права та в сучасній конституційній практиці ми можемо виділити низку невід'ємних інститутів, які підтверджують демократичність як держави в цілому, так і організації державної влади. Зокрема, до таких базових «інститутів демократії» дослідниця відносить: рівну участь усіх громадян в управлінні державними та суспільними справами, виборність основних органів держави, законність функціонування всіх суб'єктів політичної системи суспільства, забезпечення прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів⁶. До такої ж позиції пристають і деякі російські дослідники. Наприклад, як пише В. Толстик, поза всіма своїми об'єктивними відмінностями демократичні держави характеризуються багатьма спільними ознаками: визнання народу джерелом влади, інститут поділу державної влади, виборність і змінюваність вищих органів державної влади, гарантування основних прав і свобод людини й громадянина, захищеність особистості від свавілля та беззаконня, можливість громадян реально захищати свої права та інтереси, невтручання держави у приватне життя людини, гласність у діяльності держави⁷. В результаті, аналізуючи основні проблеми конституційного забезпечення демократичної організації державної влади, ми повинні акцентувати увагу не лише на положеннях, які фіксуються сучасними конституціями на рівні основ конституційного ладу і які проголошують демократизм держави, суспільних відносин, демократичність взаємодії держави і суспільства, органів державної влади між собою тощо, але й на ті важливі норми, які, по суті, вказують на практичні механізми втілення та забезпечення демократичних інститутів.

Разом з тим, хотілося б іще раз спеціально наголосити на одному принциповому моменті. На жаль, у багатьох сучасних працях вітчизняних юристів усе дослідження обмежується тільки формально-теоретичним рівнем, коли всі висновки робляться на основі логіко-юридичної структури конституції й тих норм і принципів, що в ній містяться. Не ставлячи під сумнів значущість та плідність такого підходу (адже на цьому шляху, на наше переконання, можуть бути здобуті значні результати), вважаємо за правильне зауважити, що конституційне право жодним чином не повинне відмовлятися від аналізу тих реальних процесів, які прийнято позначати поняттями «забезпечення» та «реалізації» конституційних норм. Більше того, якщо ми знехтуємо цей момент, то втрачимо будь-яку перспективу адекватно усвідомити сутність і специфіку тих процесів, що тривають у нинішній Україні й стосуються імплементації конституційних положень.

На сьогоднішній день на рівні чинних конституцій склалася своєрідна універсальна модель принципів і положень, які мають сприяти, з одного боку, практичному розкриттю змісту поняття «демократія» (коли побудова демократичної держави тлумачиться як безпосереднє функціонування тих чи інших правових інститутів, властивих будь-якій державі, яка претендує на статус демократичної), а з іншого – забезпеченню реалізації нормативного припису про демократизм державної влади. Тож спробуємо піддати наведені конституційні принципи ретельнішому компаративно-правовому аналізу. Традиційно, одним із перших інститутів, що гарантує побудову державної влади на демократичних засадах є інститут народного суверенітету⁸. Його специфіка та зміст полягають у тому, пише М. Цвік, що «влада народу як носія суверенітету має зверхність над будь-якою, в тому числі державною або партійною владою, і всередині держави, й за її межами... подібно до того, як народ є джерелом державної влади, народний суверенітет є джерелом суверенітету демократичної держави»⁹. В Конституції України цей принцип закріплюється ст. 5, яка вказує: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Зважаючи на свою фундаментальну значущість, цей принцип можна знайти у переважній кількості сучасних конституцій. У цьому плані як приклади можна навести ст. 2 Конституції Румунії («Національний суверенітет належить румунському народові, який реалізує його через свої представницькі органи та шляхом референдуму. Жодна група та жодна особа не можуть реалізовувати суверенітет від власного імені»), ст. 6 Конституції Туреччини («Суверенітет цілком і безумовно належить нації. Турецька нація здійснює суверенітет через уповноважені органи у відповідності до принципів, які закріплені Конституцією. Право реалізовувати суверенітет не повинно належати будь-якій особі, групі чи класу»), ст. 2 Конституції Чехії («Народ є джерелом усієї державної влади; він реалізує її через органи законодавчої, виконавчої й судової влади»), параграф 1 Форми правління Швеції («Вся державна влада в Швеції виходить від народу»), ст. 2 Конституції Словаччини («Державна влада виходить від громадян, які реалізують її через обраних представників чи безпосередньо»), ст. 1 Конституції Хорватії («В Республіці Хорватія влада походить від народу й належить народу як співдружності вільних та рівноправних громадян. Народ реалізує владу через вибори своїх представників та шляхом безпосереднього прийняття рішень»), ст. 2 Конституції Литви («Литовська держава утворюється Народом. Суверенітет належить Народу») і т.д.

Причому, якщо ми розглядатимемо цей принцип з погляду його значущості для конституційного процесу, то тут слід звернути увагу на те, що істотна більшість сучасних конституцій, як пише Б. Страшун, розглядаються саме як народні¹⁰, тобто такі, що легітимуються народом. В багатьох випадках цей процес легітимізації конституції може відбуватися через процедуру всенародного голосування щодо прийняття конституції. Інакше кажучи, конституція може бути прийнята на референдумі шляхом голосування виборців. При цьому, як правило, застосовуються різноманітні варіанти (залежно від політичних і правових традицій тієї чи іншої країни)¹¹. Скажімо, якщо ми звернемося до конституційного досвіду Російської Федерації, то в ній проект конституції розроблявся Конституційною комісією, яка почала працювати ще влітку 1990 р. Після чого 12 грудня 1993 р. було проведено конституційний референдум, під час якого 32.937.630 грома-

дьян висловилися щодо прийняття Конституції. Варто також зауважити, що, попри окремі сумніви в легітимності референдуму (неоднозначність юридичної оцінки референдуму була спричинена невідповідністю Указу Президента РФ про його проведення процедури, встановленій Законом про референдум 1990 р., згідно з яким для внесення змін до Конституції, а отже, й для прийняття нової конституції, необхідно було отримати абсолютну більшість голосів виборців, що були внесені в списки для голосування), ані Федеральні Збори, ані окремі суб'єкти Російської Федерації не поставили питання про визнання недійсними його результатів.

Втім, якщо принцип народного суверенітету виступає своєрідною умовою «*sine qua non*» стосовно демократії (невипадково, що доволі часто й сама демократія описується як система, котра забезпечує владу народу), то з суто структурного погляду таким принципом є поділ державної влади. Свого часу ми вже зверталися до його докладного аналізу¹², тому зараз зробимо лише декілька зауважень, що мають особливе значення для України. Справді, тривалий час після проголошення її незалежності й навіть після прийняття Конституції 1996 р. система державної влади в Україні характеризувалася не стільки поділом державної влади, скільки протистоянням її окремих складових частин¹³. На наше глибоке переконання, цілком праві ті дослідники, які вказують, що незважаючи на усталений слововжиток «поділ державної влади» варто постійно пам'ятати, що за самою своєю природою державна влада є цілісною в тому сенсі, що, попри функціональний поділ повноважень, усі гілки державної влади повинні становити цілісний організм, здатний ефективно вирішувати визначені конституцією завдання, забезпечувати практичну реалізацію конституційних вимог щодо рівня правового, суспільно-політичного, економічного, культурно-національного розвитку. Нагадаємо, що свого часу на цьому моменті наголошував Л. Гумплович¹⁴. Сьогодні цю тезу можна зустріти в дослідженнях багатьох провідних вітчизняних правознавців.

На жаль, сьогодні в Україні проблема взаємодії різних гілок державної влади не тільки не наблизилася до своєрідної точки «оптимального балансу», але, навпаки, поставала на ще вищому рівні своєї гостроти й напруженості. Зрозуміло, що йдеться про запровадження конституційних змін і процес перегляду Конституції України. До певної міри можна знаходити обґрунтування цієї ситуації в тому, що демократія – це завжди дискусія, завжди полеміка різних гілок державної влади. Утім, маємо пам'ятати й справжній сенс цього положення. Адже «полеміка» та «дискусія» в жодній демократичній державі не повинні перетворюватися на протистояння, «боротьбу на знищення», «війну за повноваження». Тому особливого значення набуває питання збалансування системи державної влади та налагодження між її окремими гілками нормальної взаємодії. На жаль, внесенні в 2004 р. зміни до Конституції України залишили чимало неврегульованих проблем, які досі створюють напруження в системі державної влади. До того ж вважаємо за потрібне наголосити на тій специфічній практиці, яка склалася в Україні щодо фактичного блокування діяльності окремих органів державної влади, що призводило не просто до перекосу у владній системі, а й до серйозного послаблення окремих гілок державної влади, до нівелювання їхньої об'єктивної ролі. Наразі можна згадати ситуацію недоукомплектування Конституційного Суду України, коли цей орган державної влади в найскладніші й доленосні для розвитку правової й політичної системи країни часи не міг приступити до виконання своїх конституційних обов'язків із суто політичних причин. Нагадаємо, що окремі дослідники виділяють цей орган конституційної юрисдикції – один з основних елементів контрольної влади як самостійної гілки державної влади¹⁵. Не роблячи предметом теперішнього обговорення питання належності конституційного суду до тієї чи іншої гілки державної влади (ці проблеми вже ставали предметом уваги автора¹⁶), зауважимо лише, що незалежно від способу розв'язання цього питання конституційний суд завжди залишатиметься одним з основних органів державної влади, який гарантує її цілісність і демократичність шляхом неухильного й безумовного гарантування верховенства конституції.

Так само, кажучи про конституційне забезпечення основ демократичної організації державної влади в Україні у світлі принципу поділу державної влади, слід згадати й той важливий момент, що сама Конституція має в собі не лише визначення тих чи інших

правових інститутів (як приклад ми зараз розглядаємо інститут поділу державної влади), але й містить відсилочні норми, які передбачають формування відповідної законодавчої бази для реалізації ефективної взаємодії гілок державної влади. В цьому сенсі перше, що спадає на згадку, – це закон про «Кабінет Міністрів України», який би мусив остаточно зняти суперечності в процесі спільної діяльності уряду, парламенту й президента (президентського секретаріату). Доволі часто подібне затягування із прийняттям цього закону висвітлюється тільки в термінах «політичних помилок парламентарів» або ж «політичної гри тих чи інших еліт». Але, гадаємо, таке ставлення до даної проблеми не є цілком правильним, адже насправді йдеться не просто про серію «помилочок» (коли один парламент за іншим так і не спромагається прийняти цей життєво важливий для країни закон), а про те, що не діють прямо передбачені Конституцією норми, а ті відносини, які б мали бути врегульовані на законодавчому рівні на основі Конституції, досі залишаються переповненими суперечностями й контрверсами. Таким чином, досліджуючи конституційні основи закріплення демократичних принципів організації державної влади, вважаємо за необхідне наголосити, що об'єктивний і змістовний аналіз цих питань передбачає не тільки висвітлення прямих норм чинної Конституції України, але й усієї тієї сукупності нормативно-правового матеріалу, який має (бодай теоретично) супроводжувати процес реалізації Конституції України.

Останнім важливим елементом конституційного закріплення основ демократичної організації державної влади, про який ми також хотіли б особливо згадати в межах цієї статті, є чітке й прозоре конституційне визначення стратегічних цілей існування та функціонування державної влади. Наразі йдеться про ст. 3 Конституції України, яка встановлює: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Як нам видається, доволі часто цей момент дещо випадає з поля зору сучасних фахівців, які працюють у сфері вивчення актуальних проблем вітчизняного конституційного права. Справді, до певної міри конституційне закріплення загальних цінностей державотворчого процесу виходить за суворі межі висвітлення конституційних основ структурного забезпечення демократичної організації державної влади в Україні. Але, попри це, видається очевидним, що, залежно від того, які саме цілі проголошує перед собою державна влада, які саме пріоритети вона визнає базовими й визначальними для себе, ми можемо відповідним чином оцінювати й підвалини її організації, з'ясувати, наскільки реально забезпечене проголошення Української держави (а разом із нею й державної влади сучасної України) демократичною. Саме з цієї причини для вітчизняної конституціоналістики сьогодні особливо гостро стоїть питання про формування реальних механізмів забезпечення такого статусу людини в Україні, який би дозволив серйозно говорити про неї як про найвищу соціальну цінність, чії права та свободи є визначальними для всієї держави в цілому й для всіх без винятку гілок державної влади.

Отже, узагальнюючи результати проведеного нами дослідження, можемо сформулювати певні підсумкові результати. По-перше, загальне встановлення ст. 1 Конституції України норми про те, що Україна конститується як демократична держава, передбачає обов'язкове закріплення на рівні найвищого закону країни ряду принципів та інститутів, які є невід'ємними властивостями організації демократичної влади та функціонування демократичної системи врядування. Подібні норми та принципи, а також гарантії їх реалізації, існують практично в усіх сучасних конституціях. У цьому контексті Конституція України відповідає виробленим світовою конституційною практикою універсальним вимогам щодо демократичності організації державної влади. По-друге, серед цілої низки проблем, які постали перед Україною в процесі її демократичного розвитку, слід звернути особливу увагу на взаємодію гілок державної влади, які не тільки не набули свого розв'язання через внесені у 2004 р. зміни до Конституції України, але, навпаки, – ще загострилися й посилили рівень конфліктності як між гілками державної влади, так і в суспільстві загалом. По-третє, однією з найгостріших проблем сьогодення, що пов'язані з постановням України як демократичної держави, є забезпечення практичної реалізації тих норм і принципів, які проголошено і юридично закріплено на консти-

туційному рівні. В цьому сенсі основною запорукою подальшої демократизації суспільних відносин є реальне перетворення Конституції України на об'єктивну правову основу всіх тих змін, що відбуваються в Українській державі. Причому особливу увагу варто приділити проблемі забезпечення стабільності конституції й стабільно високого рівня поваги до неї передусім у політичному середовищі.

¹ *Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні* / За ред. І.О. Кресіної. – К., 2006. – С. 7.

² *Конституційне право України* / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К., 1999. – С. 63.

³ *Тодика Ю. Н.* Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. – Харьков, 1998. – С. 191.

⁴ *Скрипнюк О. В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К., 2006. – С. 122-198.

⁵ *Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи* / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2001. – С. 170.

⁶ *Скакун О. Ф.* Теория государства и права. – Харьков, 2000. – С. 161.

⁷ *Теория государства и права* / Под ред. В. К. Бабаева. – М., 2002. – С. 102.

⁸ *Скрипнюк В. М.* Питання реалізації принципу народного суверенітету в контексті функціонування демократичної державної влади // *Держава і право: Збірник наукових праць*. – К., 2001. – Вип. 11. – С. 119-120.

⁹ *Конституція України: Науково-практичний коментар* / Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. – Харків, 2003. – С. 29.

¹⁰ *Конституционное (государственное) право зарубежных стран* / Отв. ред. Б. А. Страшун. – М., 1995. – Т. 1–2. – С. 61.

¹¹ *Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е.* Теория современной конституции. – М., 2005. – С. 87-89.

¹² *Бабенко К. А.* Проблеми взаємодії гілок державної влади в політико-правовій традиції американського конституціоналізму // *Держава і право: Збірник наукових праць*. – К., 2002. – Вип.18. – С. 133–139.

¹³ *Скрипнюк В. М.* Система розподілу державної влади: правові проблеми структурної організації // *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*. – Одеса, 2001. – Вип. 10–11. – С. 50–51.

¹⁴ *Гумплович Л.* Общее учение о государстве. – СПб., 1910. – С. 269.

¹⁵ *Муллануров А.* К вопросу о конституционной юстиции // *Конституционное и муниципальное право*. – 2001. – № 2. – С. 13.

¹⁶ *Бабенко К. А.* Актуальні питання визначення місця і повноважень конституційного суду в системі органів державної влади // *Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць*. – Одеса, 2003. – Вип. 16. – С. 527-536.

Отримано 1.11.2006

Резюме

В статье освещен вопрос обязательного закрепления на уровне Конституции ряда принципов и институтов, которые являются неотъемлемыми свойствами организации государственной власти и функционирования демократической системы управления, практической реализации норм и принципов, провозглашенных и юридически утвержденных на конституционном уровне. Проанализирован ряд проблем, возникших перед Украиной в процессе ее демократического развития.

Т.М. ЗАВОРОТЧЕНКО

Тетяна Миколаївна Заворотченко, кандидат юридичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету

**ПОНЯТТЯ І ВИДИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ
КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ**

У кожній державі права людини й громадянина здійснюються не тільки шляхом застосування нормативно-правових гарантій, але й за допомогою організаційно-правових гарантій. Навіть за наявності прогресивної й добре налагодженої правової системи й системи прав і свобод людини й громадянина реалізація їх може й не відбутися, якщо державними органами, посадовими особами та громадянськими організаціями не здійснюватиметься спеціальна організаційна робота щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Застосування правових норм полягає в активній організації їх здійснення у правовідносинах, у застосуванні їх до конкретних фактів. Це – загальна умова реальності прав і свобод людини й громадянина, всієї системи їх гарантій.

У багатьох демократичних державах світу організаційно-правові гарантії мають перевагу над нормативно-правовими. Наприклад, Конституції Німеччини, Швейцарії, США та інших демократичних держав не відображають у собі такого широкого переліку гарантій конституційних прав і свобод і не відповідають такому ступеню сучасних міжнародно-правових стандартів як Конституція нашої держави. Натомість правовий і демократичний характер цих держав підтверджується завдяки організаційним гарантіям прав і свобод людини.

Організаційна діяльність компетентних державних органів та громадських організацій задля забезпечення реалізації вимог правових норм входить до складу юридичних гарантій прав і свобод людини й громадянина. Ця діяльність спрямовується на якнайповніше забезпечення й реалізацію загальних і спеціальних гарантій цих прав і свобод¹.

Найвищою організаційно-правовою гарантією цих прав і свобод є конституційний лад України, заснований на неухильному дотриманні Конституції та законів України, приписах природного права та загально визнаних принципах і нормах міжнародного права². Конституційний лад включає в себе державний і суспільний лад, конституційний статус людини й громадянина, народовладдя, систему державної влади й місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші³. Чинний конституційний лад нашої держави характеризується демократизмом, суверенністю, науковою обґрунтованістю, системністю, історизмом, гарантованістю та іншими ознаками.

Слід зазначити, що державний лад – це передбачена й гарантована Конституцією організація (будівництво) держави та її діяльність. Він охоплює організаційні та функціональні основи держави, а саме політичну, економічну, соціальну, культурну та ін.

Варто відмітити, що суспільний лад – це організація й діяльність громадянського суспільства, передбачена й гарантована Конституцією та законами. До нього входить загальнонаціональна система суспільних відносин, зумовлена внутрішнім і зовнішнім факторами. Громадянське суспільство охоплює спільноту вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником і брати активну й всебічну участь у політичному житті.

Водночас варто зауважити, що суспільний і державний лад сьогодні перебувають у стадії формування, відродження й утвердження. Незважаючи на це, процес державотворення в Україні веде до утвердження нашої держави як європейської, якій притаманні риси більшості європейських держав і держав світу.

Зміни політичного, економічного, соціального й духовного характеру свідчать, що теперішній час українського суспільства треба визначити як перехідний. Адже основними ознаками перехідного суспільства є утвердження багатопартійності, прагнення збудувати демократичну, соціально-правову державу і громадянське суспільство, початок створення правової бази для функціонування ринкових відносин тощо⁴.

Як переконає досвід, наявності демократичної спрямованості державної політики недостатньо. Необхідним чинником та умовою ефективного державного управління у сфері забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина є наявність повної та достовірної інформації про практику її реалізації. Вдосконалення законодавства потребує вивчення громадської думки, збирання й аналізу інформації, що надходить від громадян, їхніх думок, оцінок, побажань, зауважень відносно майбутніх правових норм, що допомагає здійснити гласність у роботі органів влади. Адже, з одного боку, гласність надає владі можливість одержувати оперативну, повну й достовірну інформацію про стан справ у сфері забезпечення декларованих прав людини й громадянина, а з іншого, – зобов'язує владу постійно інформувати громадськість про здійснення та перспективні кроки щодо втілення в життя проголошених гуманістичних ідеалів. У підсумку це сприяє налагодженню стійких взаємних інформаційних зв'язків між державою та громадянським суспільством, розбудови розвиненої інформаційної інфраструктури⁵.

Організаційно-правові гарантії спрямовані на забезпечення й захист прав і свобод людини й громадянина, боротьбу з правопорушеннями, затвердження режиму законності. Виконання цих завдань неможливе без нормального функціонування юрисдикційних і судових органів, їхніх структурних підрозділів. Організаційно-правові гарантії створюються в результаті діяльності законодавчих, виконавчих, правоохоронних і судових органів.

Систему організаційно-правових гарантій становлять: держава як соціальна і правова, органи державної влади – Верховна Рада України (ст.ст. 85, 92), Уповноважений Верховної Ради з прав людини (ст. 101), Президент України (ст.ст. 102–106), Конституційний Суд України (ст.ст. 147–150), органи правосуддя (ст.ст. 124–129), органи прокуратури (ст. 121), Кабінет Міністрів України та інші центральні органи державної виконавчої влади (ст. 116), місцеві державні адміністрації (ст.ст. 118–119), органи місцевого самоврядування (ст.ст. 143, 144), органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55), адвокатура (ст. 59), політичні партії та громадські організації (ст.ст. 36–37), профспілки та інші неурядові організації (молодіжні, дитячі, релігійні та інші), засоби масової інформації⁶.

Єдиним законодавчим органом в Україні є Верховна Рада, діяльність якої спрямовується на видання якісних нормативно-правових актів, що гарантують права і свободи людини й громадянина, а також встановлюють юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Завдяки діяльності Конституційного Суду забезпечується неухильне дотримання Конституції держави. Розглядаючи справи про конституційність нормативно-правових актів представницьких органів влади, правозастосовчої практики за скаргами громадян та інші, Конституційний Суд створює додаткові й чинні гарантії їхньої досконалості.

Органи виконавчої влади сприяють зміцненню законності і вживають заходи щодо реалізації прав і свобод людини й громадянина, втілюють у життя Конституцію України та інші законодавчі акти, спрямовані на охорону й захист прав і свобод громадян. Їхній обов'язок складається з прийняття нормативно-правових актів на виконання і розвиток законів.

Судові й правоохоронні органи держави (прокуратура, господарські суди, міліція) виконують безпосередню роботу з профілактики і припинення правопорушень. Від них залежить процесуальне забезпечення норм матеріального права, реальне життя формально закріплених прав та свобод громадян. Прокуратура здійснює вищий нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів. Діяльність судів виражається в формі цивільного, кримінального, адміністративного судочинства. Будь-які рішення і дії державних органів, установ, посадових осіб, приватних підприємців, які порушують права та свободи, можуть бути оскаржені в суді. Якісна й ефективна робота загальних і госпо-

дарських судів – одна з найважливіших гарантій стабільності й реальності конституційно-правових гарантій. Істотне значення має розвинуте почуття морально-правової відповідальності посадових осіб і державних службовців за повне й ефективне виконання обов'язків у рамках закону.

Значна роль у забезпеченні гарантій прав і свобод людини й громадянина належить органам внутрішніх справ. Їхня діяльність слугує торжеству законності, охороні суспільства від злочинних посягань, забезпечує порядок у суспільних місцях та ін.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування забезпечують додержання гарантій прав і свобод на певній території. Через їхню діяльність реалізується право громадян на участь у місцевому самоврядуванні, від них залежить соціально-культурне забезпечення населення, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян.

Не останнє місце в складній системі організаційно-правових гарантій прав людини має посісти державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод та обов'язків людини й громадянина. Громадський контроль може здійснюватися політичними партіями, масовими демократичними об'єднаннями, засобами масової інформації, органами місцевого самоврядування.

В цілому більшість юристів-конституціоналістів визначають поняття організаційно-правових гарантій як систематичну організаторську діяльність держави та всіх її органів, посадових осіб, громадських організацій і політичних партій, засобів масової інформації, а також міжнародних правозахисних організацій у сфері правотворчості, правозастосування, правової охорони, спрямованої на створення сприятливих умов для реального використання громадянами своїх прав, свобод і виконання обов'язків⁷.

Зміст організаційно-правових гарантій охоплює визначення, прийняття і розв'язання державою завдань соціальної та правової політики, державний і громадський контроль, опрацювання інформації щодо прав людини, організаційні процедури застосування засобів зв'язку і техніки та ін⁸.

Метою організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання всіма громадянами національних і міжнародних гарантій прав і свобод, а також створення умов для виконання обов'язків.

Залежно від сфери дії організаційно-правові гарантії можуть бути *національними (внутрішньодержавними)* і *міжнародними (інтернаціональними)*. До перших належать Верховна Рада України, Конституційний Суд України, правоохоронні органи та інші; до других – Організація Об'єднаних Націй, Комітет з прав людини, Міжнародна організація праці та ін.

Враховуючи засіб їх створення організаційно-правові гарантії поділяються на: *державні й недержавні*. До державних відносять органи-гаранти, які створює держава: Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд, суди загальної юрисдикції, прокуратура, органи внутрішніх справ, органи місцевого самоврядування та ін. Недержавними гарантими є органи, які створюються як громадські організації: політичні партії, громадські організації, професійні спілки, релігійні об'єднання, молодіжні, дитячі та інші організації.

Враховуючи характер діяльності, спрямованої на захист прав і свобод людини й громадянина, організаційно-правові гарантії поділяються на: органи-гаранти *загальної компетенції* (Верховна Рада, Кабінет Міністрів, органи-центральної влади та інші) й органи-гаранти *спеціальної компетенції* (Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Національне бюро у справах дотримання Конвенції про захист прав і основних свобод людини та ін.).

Залежно від території поширення компетенції органів-гарантів вони поділяються на *центральні*, до яких належить Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, і *місцеві* (органи місцевого самоврядування, територіальні громади).

Всі органи, які призначені бути гарантами прав і свобод людини і громадянина, можна класифікувати за характером їхньої діяльності на контрольні, процедурні та організаційно-технічні⁸. До *контрольних* організаційно-правових гарантів належать Верховна Рада України, яка визначає тільки виключно законами України права та свободи

людини й громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадян (ст. 92); Президент України (ст. 102); Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (зокрема, Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина (ст. 116)); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 55); Прокуратура, яка здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом (ст. 121).

Групу *процедурних* організаційно-правових гарантів складають місцеві державні адміністрації, які на відповідній території забезпечують додержання прав і свобод громадян (ст. 119); суди, які захищають права і свободи людини і громадянина (ст. 55); міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55).

Організаційно-технічними гарантами є адвокатура, яка діє для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах (ст. 59); політичні партії і громадські організації, які здійснюють і захищають права і свободи громадян, що об'єднуються в них (ст. 36); органи місцевого самоврядування (ст. 143).

Таким чином, організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина – це механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, політичні партії й громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їхня діяльність у сфері правотворчості й правозастосування, яка спрямовується на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами та свободами. Організаційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні класифікуються за наступними підставами: 1) залежно від сфери їхньої дії: національні (внутрішньодержавні) й міжнародні (інтернаціональні); 2) за способом створення: державні й недержавні; 3) враховуючи характер їхньої діяльності: органи-гаранти загальної компетенції й органи-гаранти спеціальної компетенції; 4) враховуючи територію поширення компетенції органів-гарантів: центральні й місцеві; 5) за змістом їхньої діяльності: контрольні, процедурні та організаційно-технічні; 6) за функціями органів-гарантів: організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні й організаційно-ідеологічні; 7) за формами влади: парламентські, президентські, судові, прокурорські, управлінські, контрольні, місцеві.

¹ Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К., 1997. – 52 с. – С. 40.

² Конституційне право України. Навчальний посібник / Кравченко В.В. – К., 2000. – 320 с. – С. 98.

³ Конституційне право України / За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 2000. – 734 с. – С. 122.

⁴ Доповідь Голови ФП України О.М. Стояна на VI конгресі ФПУ 27 січня 1997 р. // Профспілкова газета. – 1997. – 31 січня. – С. 2-4.

⁵ Тодика Ю., Серьогін В. Конституційний принцип гласності як гарантія основних прав і свобод громадян // Право України. – 1998. – № 6. – С. 22-24.

⁶ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996. – 80 с.

⁷ Теория государства и права: Курс лекций / Байтин М.И., Григорьев Ф.А., Зайцев И.М. и др. / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1999. – 672 с. – С. 282, 283.

⁸ Конституційне право України / За ред. докт. юрид. наук, проф. В.Ф. Погорілка – К., 1999. – 735 с. – С. 222.

Отримано 23.05.2006 р.

Резюме

В статье исследуется понятие организационно-правовых гарантий конституционных прав и свобод человека и гражданина в Украине, рассматривается классификация этих гарантий.

О.В. ПРИЄШКІНА

Ольга Василівна Прієшкіна, кандидат юридичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД І ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Нинішній конституційний лад України за своєю суттю є перехідним, змішаним, що зумовлено, насамперед, характером суспільства, держави та права, які поєднують риси різних соціально-економічних формацій і, відповідно, різних типів держави і права. В українській і зарубіжній наукових правових, політологічних, філософських та інших літературах пропонується низка визначень конституційного ладу. Розмаїтість поглядів пояснюється істотними змінами в конституційному ладі України та інших держав, особливо з числа колишніх радянських республік СРСР, так і зрушеннями в науковій думці щодо сутності й змісту конституційного ладу.

За твердженням більшості українських конституціоналістів, конституційний лад опосередковує, насамперед, і головним чином, суспільний і державний устрій¹. Як вважає Ю.М. Тодика, поняття «конституційний лад» розвивається з категорії суспільного і державного ладу².

Із прийняттям нових конституцій у державах – колишніх республіках СРСР і, відповідно, зі змінами в законодавстві посилилась увага до проблеми конституційного ладу і, відповідно, збагатилася наукова думка з цих питань. Так В.М. Шаповал характеризує конституційний лад за трьома основними критеріями: об'єктивністю, суб'єктивністю та рівністю юридичної суворості. Він вважає, що «конституційний лад це:

1) сукупність правовідносин, які виникають у зв'язку з застосуванням норм конституції й інших джерел у царині конституційного права;

2) сукупність основоположних правовідносин, які закріплені та нерідко спеціально виділені конституцією;

3) система конституційних положень, здебільшого сутнісного характеру, наділені найвищим рівнем юридичної жорстості»³.

О.О. Кутафін та К.І. Козлова визначають конституційний лад як певну форму або певний спосіб організації держави, закріпленої в її конституції, ототожнюючи його фактично з державним ладом⁴. На думку М.В. Баглая і Б.Н. Габрічидзе, «існування конституційного ладу обумовлено не тільки наявністю конституції. Конституційний лад стає реальним лише в разі, якщо конституція діє і є демократичною. Порядок, за якого забезпечуються права та свободи людини й громадянина, а держава діє відповідно до конституції, називається конституційним ладом»⁵.

На наш погляд, під конституційним ладом України слід розуміти сукупність суспільного та державного устрою, які закріплюються конституційно-правовими нормами⁶.

Прийняття Конституції України 1996 р. має величезне значення для становлення в Україні демократичного конституційного ладу, при якому права і свободи людини та громадянина складатимуть основну мету діяльності держави, всіх її владних структур. Прийняття Конституції – це тільки перший етап у конституційному реформуванні суспільства на демократичних засадах, утіленні в політико-правову практику України світових конституційно-правових цінностей. Тому сьогодні актуальним є становлення конституціоналізму, захист Конституції України та конституційного ладу всіма доступними в державі та суспільстві засобами.

На думку В.М. Шаповала, «конституціоналізм – це передусім політико-правова ідеологія, інтелектуальні узагальнення, притаманні певному етапові історичного розвитку. Водночас конституціоналізм нерідко сприймають як суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних ідей. Також розглядають його як державне правління в широкому сенсі (управління державними справами), обмежене змістом Конституції.

Таке трактування має традицію: його пов'язують з досвідом обмеженої монархії XVII–XVIII ст.ст. й навіть давніших часів. Нарешті, конституціоналізм іноді отожднюють з практикою регулювання з його допомогою суспільних відносин⁷.

Водночас варто зауважити, що в науковому плані значно посилилась розробка проблем становлення конституціоналізму, теорії конституції, конституційного ладу та його основ. У наукових державознавчих дослідженнях усе більше уваги приділяється питанням забезпечення прав людини та громадянина, гарантіям їх реалізації, діяльності Конституційного Суду.

Щодо терміна «конституційний лад», то він вживається в багатьох основних законах, але завжди без формулювання відповідного поняття. Однак, таке поняття можна вивести з їхніх текстів, причому з відмінностями щодо різних конституцій. Узагальнено конституційний лад – це сукупність усіх правовідносин, зніційованих і закріплених конституцією.

Розділ I «Загальні засади» Конституції України містить положення сутнісного характеру, котрі виконують роль нормативної бази для інших конституційних положень і є своєрідною «конституцією Конституції». Певна частина його положень сформульована саме як норми – принципи, що забезпечують найзагальніший рівень конституційного регулювання.

Такими видаються положення про соціальну, правову державу (ст. 1), про народ як носій суверенітету і єдине джерело влади (ст. 5), про поділ державної влади (ст. 6), про верховенство права і найвищу юридичну силу Конституції України (ст. 8) та деякі інші. Всі норми-принципи, які містить названий розділ, мають не тільки правове, а й вагомое політичне значення, що великою мірою зумовлює оцінку самої Конституції України як політико-правового акта⁸.

Сучасний конституційний лад України характеризується, насамперед, принципово новою політичною системою. Звідси випливає, що норми основ конституційного ладу багато важать для формування в Україні демократичної політичної системи.

Що являє собою політична система? З яких структурних елементів вона складається?

Політична система – це комплекс інститутів та організацій, які в своїй сукупності становлять політичну організацію суспільства. Це, передусім, інститути й органи управління, керівництва та координації політичного життя, а головним інститутом цієї системи є держава. В літературі політична система тлумачиться як сукупність норм, що взаємодіють, ідей та заснованих на них політичних інститутів, установ і дій, які організують політичну владу, взаємозв'язок громадян і держави. Політична система являє собою діалектичну єдність чотирьох аспектів:

- а) інституціональний (держава, політичні партії, соціально-економічні та інші організації, які утворюють в своїй сукупності політичну організацію суспільства);
- б) регулятивний (право, політичні норми й традиції, деякі норми моралі й т.ін.);
- в) функціональний (методи політичної діяльності як основа політичного режиму);
- г) ідеологічний (політична свідомість)⁹.

Варто відзначити, що в конституційне право термін «політична система» було запроваджено Конституцією Болгарії 1971 р., яка закріплювала деякі принципи «соціалістичної політичної системи», а Конституція СРСР 1977 р. містила розділ, присвячений політичній системі. Конституція України 1978 р. мала розділ «Політична система» (ст.ст. 1–9), де закріплювалося, що Україна – загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Для характеристики сучасної політичної системи України, взаємовідносин між її елементами суттєве значення має положення про те, що суспільно-громадське життя в Україні будується на принципах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Гарантування державою свободи політичної діяльності (ст. 15) визначає характер і стратегію відносин держави з іншими елементами політичної системи, й, насамперед, з політичними партіями.

Водночас варто вказати, що в постсоціалістичних країнах, і передусім у країнах Співдружності Незалежних Держав, із конституцій вилучаються положення про харак-

тер політичної системи, про природу державної влади (диктатура пролетаріату), про однопартійну систему при керівній ролі однієї партії, про розвиток демократії як законності політичної системи, про демократичний централізм як основний метод організації та функціонування державного апарату, про марксистсько-ленінську ідеологію. В сучасних конституціях встановлюється влада народу, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, пріоритет прав особи, визнання та гарантування місцевого самоврядування, вища юридична сила Конституції.

Крім того, слід наголосити, що в деяких із них підкреслюється особлива роль основ конституційного ладу. Яскравим прикладом цього положення є ст. 16 ч. II Конституції Росії, яка закріплює, що жодні положення Конституції не можуть суперечити основам конституційного ладу Російської Федерації, а це, безумовно, має величезне значення для стабільності правової й політичної систем.

Другим аспектом політичної системи є регулятивний аспект, який проявляється пересудом через політичні й правові норми.

Слід зауважити, що в Основному Законі України визнається й діє принцип верховенства права, визначаються умови дії на її території міжнародних договорів, підкреслюється вища юридична сила конституційних настановлень, необхідність функціонування політичних партій і громадських об'єднань у межах Конституції та закону. Тим самим за допомогою правових засобів устанавлюється правовий режим діяльності різноманітних елементів політичної системи.

Як видно з аналізу основ конституційного ладу, в цілому Конституція України дає підстави зробити висновок, що в Україні формується демократична політична система, основною структурною ознакою якої є плюралізм (політичний, економічний, ідеологічний).

Дійсно, одним із центральних елементів будь-якої політичної системи, який ми зустрічаємо у всіх без винятку структурних класифікаціях політичних систем, є політичні партії. Конституційні засади організації та діяльності політичних партій в Україні закріплені в ст.ст. 15, 36, 37 Основного Закону нашої держави. Це: 1) політична багатоманітність; 2) право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії; 3) визначення ролі й завдань політичних партій, а саме: політичні партії сприяють формуванню та вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах; 4) вимоги щодо членів політичних партій; 5) закріплення обсягу конституційного права на свободу об'єднання в політичні партії.

Звісно, ці конституційні положення мають загальний характер і є правотвірною основою багатопартійності в Україні та взаємозв'язку між державною владою, виборами та політичними партіями, але при цьому вони потребують дальшої конкретизації й доповнення з урахуванням розвитку адміністративної та муніципальної реформ у нашій державі.

У зв'язку з цим, слід наголосити, що нині правовою основою організації та діяльності політичних партій в Україні є Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р.¹⁰.

Варто зауважити, що в структурі політичної системи політичні партії виконують цілий ряд функцій, які можна класифікувати в чотири групи:

а) владні функції (боротьба за владу й участь у її здійсненні, участь у формуванні політичної системи, організація й спрямування діяльності органів виконавчої та законодавчої влади, участь у формуванні всіх ланок державного апарату, вплив на діяльність політичної еліти);

б) представницькі та легітимізаційні функції (представництво інтересів і захист прав виборців, легітимація цих інтересів, активізація та об'єднання різних верств населення);

в) ідеологічні (формування політичних доктрин та суспільної ідеології, створення так званої «політичної людини» – «homo politicos»);

г) внутрішні функції (це всі види внутріпартійної діяльності).

Що ж до демократичних політичних систем, то в них, як доводить В. Чиркін, політичні партії ще стимулюють активну участь громадян у політиці, впливають на політичну діяльність парламенту й уряду, сприяють здійсненню політичних прав громадян, забезпечують постійний зв'язок між державою та суспільством¹¹.

У зв'язку з цим, відбувається взаємодія таких двох інститутів політичної системи як держава й політичні партії, оскільки саме держава, чи, точніше, державна влада, висту-

пає головним об'єктом політичної боротьби, а метою їх утворення є оволодіння державною владою або отримання можливості впливати на неї¹². За характером цього взаємозв'язку доволі часто виділяють парламентські партії, до яких відносять усі партії, незалежно від їхнього ідеологічного спрямування, які ставлять за мету утримання влади демократичним і правовим шляхом (через участь у виборах, парламентську діяльність тощо) та реакційні партії, метою яких є отримання влади протиправними (в більшості випадків відверто насильницькими) шляхами.

Разом із тим у більшості сучасних політичних систем безпосередній процес взаємодії між такими його елементами як держава й політичні партії яскраво проявляється у відносинах, що складаються між партіями та урядом¹³. При цьому слід зауважити, що у парламентських державах і державах зі змішаною формою правління політичні партії відіграють вирішальну роль у формуванні уряду, в його відносинах із головою держави й парламентом, а в той час, як у президентських республіках і деяких державах зі змішаною формою правління партії чи взагалі не беруть участі у формуванні уряду, чи ця діяльність завжди опосередкована парламентом.

Таким чином, враховуючи викладене вище, вважаємо за доцільне:

– створення в Україні необхідної правової бази для нормального функціонування партійної системи, яка має бути ефективною, демократичною, прозорою, а напрям її діяльності має стати органічною частиною державної політики, спрямованої на створення дійсно демократичної політичної системи;

– забезпечення таких умов, аби ці процеси розвитку політичного плюралізму та багатопартійності відповідали основним концептуальним положенням, які, суто, і відрізняють реальні демократичні політичні системи від інших форм псевдо-демократії, з якими ми іноді стикаємося;

– підвищення політичної й правової культури безпосередніх учасників партійної діяльності, аби позбавитися від її сучасних ознак як політична непослідовність, політична та ідеологічна аморфність, організаційна неспроможність, надзвичайно висока політична амбітність тощо.

Саме від вирішення цих проблем залежить не лише майбутнє української партійної системи, а й усієї політичної системи України.

Разом із тим, слід зазначити, що радянська політична система в особі держави не стикалася з організованою опозицією, не вимагалось проведення виборів на альтернативній основі, не було проблем із пресою, а тому вона існувала на пільгових умовах.

Відомо, що політичний плюралізм та ідеологічна багатоманітність розглядаються як характерні ознаки демократичного конституційного ладу, а це безпосередньо пов'язане з характеристикою суспільства, в якому можливі прояви цих феноменів.

Проведені вибори Президента України 21 листопада 2004 р. та парламентські вибори 26 березня 2006 р. стали досить вагомим внеском у політико-правову систему України принципу політичного плюралізму та ідеологічної багатоманітності, що проявилось передусім у різноманітності політичних програм, концепцій, підходів, діаметрально протилежних думок про шляхи подальшого реформування економічної, політичної, правової системи суспільства, у виборі пріоритетів та цінностей у внутрішній і зовнішній політиці. Слід підкреслити, що досить конкретно політичний плюралізм знаходить відображення насамперед у президентських теледебатах, у парламентських дебатах із найактуальніших питань державного будівництва й місцевого самоврядування.

Разом із тим, політичний плюралізм передбачає високу культуру дискусій, поважне ставлення до політичних опонентів, функціонування політичних структур суспільства в конституційно-правовому полі, в межах конституційної законності, а також передбачає цивілізовані методи політичної боротьби, перш за все правової.

Резюмуючи, можна дійти висновків, що, по-перше, Закон України «Про політичні партії в Україні» має стати ключовим у завершенні правового оформлення цивілізованої багатопартійності в Україні, відіграти позитивну роль в упорядкуванні правового статусу політичних партій.

По-друге, для розвитку сучасної демократичної політичної системи ознака ідеологічного плюралізму відіграє одну з основних ролей. Це пояснюється тим, що плюралістичність самого суспільства передбачає наявність різних способів усвідомлення

політичної дійсності, різних оцінок цієї дійсності, а також різного розуміння тих ідеалів, які повинні спрямовувати політичний розвиток».

По-третє, нині спостерігається посилення й поширення нових ідеологічних дискурсів, і ці ідеології поступово виходять на перший план політичної боротьби, що надає їй в Україні ознак політико-ідеологічної конкуренції.

Все вищеперелічене свідчить, що політичним партіям законодавчо створені умови, за яких вони виступатимуть досить активними суб'єктами державно-правових відносин у виборчому процесі, в інших сферах політико-правових зв'язків.

¹ Основи конституційного ладу України: Підручник // За ред. В.В. Копейчикова. – К., 1997. – С. 8–12.

² Тодыка Ю.Н., Супрунук Е.В. Конституція України – основи стабільності конституційного строя и реформирования общества. – Симферополь, 1997. – С. 7.

³ Юридична енциклопедія: в 6 т. Т.3. // Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – С. 279.

⁴ Кутафин О.Е., Козлова Е.И. Конституционное право России. – М., 2003. – С. 121.

⁵ Баглай М.В., Габричидзе Б.М. Конституционное право Российской Федерации. – М., 1996. – С. 96.

⁶ Прієшкіна О.В. Теоретичні аспекти основ конституційного ладу України: питання теорії та практики // Вісник Одеського Ін-ту вн. справ. – 2004. – № 4. – С. 147.

⁷ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. – К., 2005. – С. 17.

⁸ Там само. – С. 50-51.

⁹ Теория государства и права. Курс лекций // Под ред. Н.Н. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997. – С. 114.

¹⁰ Урядовий кур'єр. – 2001. – 28 квітня.

¹¹ Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. – М., 1997. – С. 109.

¹² Захарченко М.А. До питання про участь політичних партій у формуванні законодавчої влади держави // Державно-правова реформа в Україні. – К., 1997. – С. 145.

¹³ Примуш М.В. Історія та теорія політичних партій. – Донецьк, 2000. – С. 152.

Отримано 24.05.2006

Резюме

В статті аналізуються концептуальні проблеми взаємодії конституційного строя и политической системы Украины. Обосновывается мысль о том, что принятие Конституции Украины 1996 года имеет большое значение для становления в Украине демократического конституционного строя, становления конституционализма как политико-правовой идеологии.

Аналізується сучасна політична система України, її структура и взаємозв'язок з конституційним строем, дається определение понятия политической системы и ее общая характеристика.

П.А. ТРАЧУК

Петро Антонович Трачук, кандидат юридичних наук, доцент, директор юридичного інституту Закарпатського державного університету

СУБ'ЄКТ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Питання про владу, про пошук ефективної, оптимальної форми її організації належить до так званих вічних питань, що так чи інакше супроводжують людський розвиток протягом його всесвітньої історії.

Влада й ставлення до неї громадян служать найважливішими індикаторами до того, як побудовані суспільство й держава, яким чином розвивається суспільство. За Конституцією України, народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Згідно зі ст. 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування¹. На цій підставі А.О. Чемерис вважає, що таким чином законодавством затверджено механізм поєднання інтересів народу, держави й територіальних громад². Із цього конституційного положення прямо випливає теза, що місцеве самоврядування займає окреме місце в політичній системі суспільства і його слід розглядати як окрему форму реалізації народом належної йому влади.

Інститут публічної влади у вітчизняній правовій доктрині розглядається порівняно недавно у контексті дослідження інститутів держави та місцевого самоврядування. В зарубіжній літературі домінує підхід, у відповідності до якого між державою та місцевим самоврядуванням вбачається тісний зв'язок. Зокрема, місцеве самоврядування розглядається як «специфічна частина державного механізму»³, організація публічної влади на місцях⁴, «публічна влада територіального колективу»⁵ тощо. Незважаючи на певні розбіжності в цих поглядах, можна констатувати, що їх об'єднує визнання місцевого самоврядування як автономної по відношенню до державної влади системи управління суспільством.

Потребує свого дослідження також проблема імплементації у механізм публічної влади міжнародних установ та організацій, юрисдикцію яких визнала Україна. Це питання має цілком самостійний характер, але його розробка має перспективу, оскільки в сучасному світі поширюються процеси транскордонного співробітництва між прикордонними територіями в екологічній, соціальній, культурній, економічній сферах⁶. Україна також поступово залучається до них на рівні законодавства та юридичної науки.

Проблемі природи публічної влади приділено увагу в працях Ю.Тихомирова, В. Баймуратова, В. Погорілка, В. Чиркіна, Ф. Арданна, М. Орзіха, М. Шантебу та інших. Виходячи з характеристики інституту державної влади, даної у юридичній літературі, до основних форм публічної влади сьогодні відносять державну владу суб'єктів федерацій (штатів, республік, провінцій) та наднаціональних об'єднань (уній, союзів, співдружностей), яким держави делегують частину свого суверенітету на підставі міжнародних договорів.

Пропонована стаття має на меті дослідити одну з форм публічної влади – суб'єкт федерації.

Федерація – це держава, в якій влада розподілена між центральними (федеральними) органами й органами її складових частин, які є суб'єктами федерації. Федерацію визначають як союзню державу, в якій територіальні одиниці мають статус конституційної автономії. Федералізм виникає або з необхідності інтеграції самостійних державних одиниць у більшу державу, або внаслідок дезінтеграції унітарних держав. Він є засобом запобігання надмірній концентрації влади у центрі.

Суб'єкти федерації – це складові частини федеративної держави, в яких створюються органи законодавчої, виконавчої влади (рідше – суди), які діють у відповідності з розмежуванням компетенції між федерацією та її суб'єктами. Тобто, територіальні одиниці, що утворюють федерацію, мають статус її суб'єктів. Це штати в Бразилії та США, провінції в Канаді, землі в Австрії й ФРН, республіки в Росії. Вони зберігають за собою певну політичну та юридичну самостійність і володіють ознаками державності: мають власні конституції, легіслатури (законодавчі органи), власне законодавство, власний уряд, інколи – навіть громадянство.

Розмежування компетенції у федеративній державі називають розмежуванням влад «по вертикалі». При цьому розмежовуються предмети ведення федерації та її суб'єктів. Суб'єктами федерації в більшій мірі здійснюються повноваження виконавчої влади: виконання федеральних законів покладається не лише на федеральні виконавчі органи, а й на органи виконавчої влади суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН землі самостійно виконують федеральні закони, оскільки інше не встановлено чи не допускається Основним законом ФРН.

Однак тільки до компетенції федеральних органів влади, як правило, належать питання оборони, зовнішньої політики, фінансового регулювання, грошової системи, най-

важливіших видів оподаткування. Федеральні конституції та закони, згідно з якими здійснюється розподіл повноважень між федерацією як цілим та її суб'єктами, мають статус верховенства стосовно законодавства суб'єктів федерації. Конституційна автономія суб'єктів федерації зазвичай обумовлена. Наприклад, конституційний устрій земель у ФРН має відповідати «принципам республіканської, демократичної та соціальної держави й керуватися принципом верховенства закону в межах Основного закону». Більшість федеральних конституцій не передбачає можливості відокремлення суб'єктів федерації (Австрія, Австралія, ФРН, США, Росія...).

Суб'єкти федерації здійснюють владні повноваження і владні функції, якщо Конституція не передбачає або не дозволяє іншого. В основному, хоч і не всюди, ця презумпція на користь суб'єктів має силу в законодавчих, виконавчих і судових сферах⁷. Виняткова компетенція суб'єктів федерації являє собою коло питань, у вирішення яких федерація не вправі втручатися. Існують дві теоретичні моделі, що пояснюють співвідношення компетенції федерації та суб'єктів федерації.

1) Якщо вважати, що федеративний державний устрій складається в процесі децентралізації державної влади (приклад – Індія), то діє презумпція компетентності федерації. Вона означає, що федерація вправі вирішувати всі питання, оскільки вони не віднесені до компетенції суб'єктів федерації. В цьому випадку в Конституції мають бути перелічені всі питання, які віднесені до виняткової компетенції суб'єктів федерації;

2) Якщо вважати, що федеративна держава виникла в результаті об'єднання деяких суверенних держав (приклад – Швейцарія), що передали частину своїх повноважень на користь федерації, то діє презумпція компетентності суб'єктів федерації. Вона означає, що суб'єкти федерації володіють винятковою компетенцією з усіх питань, вирішення яких не віднесено до іншої компетенції. Наприклад, презумпцію компетентності суб'єктів Російської Федерації закріплено в ст. 73 Конституції РФ 1993 р.

На основі Конституції Російської Федерації й у відповідності до неї, суб'єкти федерації приймають конституції і статuti, закони та інші нормативно-правові акти. Вони самі встановлюють своє найменування, а в разі його зміни нове найменування підлягає внесенню до ст. 65 Конституції РФ. У Конституції РФ підкреслюється добровільність входження кожного суб'єкта в Російську Федерацію й поширення всіх норм Конституції рівною мірою на всіх суб'єктів федерації.

Незважаючи на проголошену Конституцією РФ рівноправність усіх її суб'єктів, їхній правовий статус не зовсім однаковий. Це впливає, наприклад, із того, що республіки оголошені державами, але всі інші суб'єкти не мають такого статусу й можуть розглядатися тільки як державні утворення. Автономії входять до складу країв та областей, а отже, не повинні розглядатися як державні утворення з цими краями та областями⁸.

Таке вирішення проблеми розмежування предметів ведення залишає за суб'єктами Федерації повноваження по широкому колу питань. Якщо питання належать до сумісного ведення, то закони й інші нормативно-правові акти видаються суб'єктам Федерації у відповідності з федеральним законом із цього питання. Якщо ж те чи інше питання входить у виняткову компетенцію органів влади суб'єкта федерації, то республіки, краї, області, міста федерального значення і автономії здійснюють власне правове регулювання, в тому числі й прийняття законів та інших нормативно-правових актів. Федеральний закон не може втручатись у сферу діяльності суб'єктів федерації.

У ФРН, наприклад, суб'єкти можуть приймати закони у сфері спільної компетенції, якщо федеральні органи не використовують своє право прийняти федеральний закон.

Органи виконавчої влади суб'єктів федерації формуються главою адміністрації, але часто за політичними поглядами перебувають під контролем представницького органу, що порушує прийнятий принцип поділу влад.

Принципові основи статусу суб'єктів федерації в зарубіжних країнах визначаються федеральною конституцією. Особливо це стосується федерацій, створених актами центральних органів держави, а не на основі об'єднання. Хоч у штатах (провінціях, землях) нерідко є свої конституції, які дають достатню свободу суб'єктам у виборі своєї внутрішньої організації, все ж положення конституцій суб'єктів не можуть змінювати самого їхнього статусу у федерації.

Отже, конституційно-правовий статус суб'єктів федерації забезпечує їм широкі можливості щодо регулювання діяльності громадян на своїй території. В законодавчих органах суб'єктів федерації приймається більше число законів у галузі державного будівництва, захисту прав і свобод громадянина, розвитку економіки та підприємств, соціальної підтримки населення, культури.

---

¹ Конституція України // Відомості ВРУ. – 1996. - №39. – С. 141.

² *Чемерис А.О.* Конституційні засади реформування державного управління і місцевого самоврядування // Актуальні проблеми державного управління. – К., 2000. – С. 14.

³ Сравнительное конституционное право. – М., 1996. – С. 6-74.

⁴ Конституционное (государственное) право зарубежных стран. В 4-х т. / Под ред. Б.А. Страшунна. – Т. 2. – М., 1996. – С. 393-400.

⁵ *Чиркин В.Е.* Конституционное право: России и зарубежный опыт. – М., 1998. – С. 421.

⁶ *Динис Г.Г.* Международно-правовая основа приграничных отношений СССР с европейскими странами-членами ССВ. Автореф. дис. к.ю.н. – К., 1988. – С. 7-12.

⁷ В Австрії землі здійснюють законодавчу і виконавчу функції, але судові функції здійснює виключно федерація.

⁸ Проблемы общей теории права и государства / Под. ред. В.С. Нерсисяна. – М., 1999. – С. 622.

Отримано 14.11.2006

Резюме

Стаття посвячена аналізу конституційно-правового статусу суб'єктів федерації, як Інституту публічної влади. Розглядаються можливості регулювання діяльності громадян на своїй території, проблеми законодавства, регулюючого діяльність суб'єктів федерації в області державного будівництва, захисту прав і інтересів громадян, розвитку економіки і підприємств, соціального забезпечення населення, культури.

В.Л. ФЕДОРЕНКО

Владислав Леонідович Федоренко, кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри Національної академії СБ України

ІНСТИТУТ ФУНКЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЯК ЕЛЕМЕНТ СИСТЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Розвиток вітчизняної конституційно-правової науки на сучасному етапі характеризується розширенням і вдосконаленням системи основних наукових досліджень. Поряд із такими традиційними проблемами конституційного права, як теорія і практика Конституції України, основ конституційного ладу, конституційно-правового статусу людини й громадянина, форм безпосередньої демократії, загальних засад організації та діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, адміністративно-територіального устрою держави, правового захисту її Конституції, набувають актуальності аспекти загальної теорії конституційного права України. Зокрема – системи конституційного права та її основних складових.

Нині в цій галузі правознавства поновлюються методологічні підходи розуміння багатоманітності та багатовимірності системи конституційного права України. Так, на початку ХХІ ст. вітчизняні вчені, переосмисливши чинні за радянської доби й механічно перенесені в юридичну науку незалежної України погляди на систему конституційного права¹, почали витлумачувати цю категорію як об'єктивно зумовлену сукупність інститутів і норм конституційного права, а також інших його структурних елементів (природ-

ного і позитивного, загального й особливого, матеріального й процесуального, національного й міжнародного), що регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права².

Вище вказані методологічні підходи сьогодні поширюються і в європейській конституційно-правовій науці. Зокрема заслуговує на увагу концепція багатоплощинної системи конституційного права, сформована відомим чеським ученим-конституціоналістом Карелом Клімою. У своєму підручнику з конституційного права Чеської Республіки вчений запропонував поділ системи конституційного права на загальну та особливу частину з подальшою структуризацією цих підсистем. Так, на думку Карела Кліми, загальна частина конституційного права Чеської Республіки представлена: а) загальною теорією конституції; б) конституційно-правовими основами Європейського Союзу. А особлива частина представлена: а) теорією Чеської конституції; б) матеріальним; в) процесуальним конституційним правом та г) колізійним конституційним правом³.

Водночас, постановка питання про загальну та особливу частину конституційного права як дві самостійні складових, основні макроструктури його галузевої системи є відносно новою для вітчизняної. Вперше це теоретико-методологічне положення було втілене професором В.Ф. Погорілкою у концепції підручника «Конституційне право України. Академічний курс у 2-х томах» (К., 2006). Перший том підручника фактично репрезентував загальну частину конституційного права України та її основні інститути⁴, а другий має представити особливу частину цієї галузі права.

Загальновідомо, що особлива частина як структурний елемент системи конституційного права об'єднує передусім конституційно-правові норми, що регулюють предметні матеріальні та процесуальні суспільні відносини в межах єдиного предмета. Це – інститут основ конституційного ладу України, прав і свобод людини й громадянина, форм безпосередньої демократії, органів державної влади, конституційної юстиції, інститут місцевого самоврядування тощо. Зазначені матеріальні інститути особливої частини конституційного права є найбільш дослідженими у вітчизняній науці⁵, оскільки тривалий час, іще з радянських часів, вони залишалися пріоритетним, а часто й єдиним об'єктом у дослідженні проблем теорії системи конституційного права.

Нині можна стверджувати, що відбувається й формування повноцінної підгалузі (підсистеми) – конституційного процесуального права, представленого виборчим, парламентським, законодавчим, муніципальним процесами, процесом конституційної юстиції (конституційно-судовим процесом), і власне конституційним процесом у його вузькому значенні (порядок внесення змін до Конституції України).

С.Л. Лисенков схильний вести мову про наявність в Україні конституційного процесуального права як самостійної галузі національного права⁶. Цю позицію в цілому поділяють Ю.М. Бисага, В.І. Чечерський та інші вітчизняні учені⁷. Утім процесуальна підгалузь (підсистема) конституційного права України, що виступає як важлива складова особливої частини, вимагає подальших ґрунтовних наукових досліджень.

Поряд із традиційними основними матеріальними й процесуальними інститутами особливої частини набувають визнання й інститути загальної частини конституційного права. Уже сьогодні відбувається визнання та спроби наукового пізнання таких самостійних його інститутів конституційного права як інститут історії і теорії українського конституціоналізму, інститут Конституції України, інститут системи конституційного права, інститут джерел конституційного права, інститут функцій конституційного права, інститут конституційно-правових відносин, інститут конституційно-правової відповідальності тощо. Окремі з них уже стали предметом глибокого розгляду сучасною конституційно-правовою наукою⁸, але більшість із них залишаються поза увагою науковців.

Інститути загальної частини конституційного права, як правило, не мають свого «дзеркального» відображення в нормах конституційного законодавства, що породжує хибні уявлення про ненормативне наповнення таких інститутів, про їхній абстрактний характер, зосередження в суто науково-теоретичній площині.

Справді, сума знань про загальну частину конституційного права ґрунтується на комплексному аналізі нині чинних та історичних джерел конституційного права. За

сутністю і змістом ці знання є своєрідними законами й правилами оптимального існування, розвитку і вдосконалення системи конституційного права, тобто нормами, що втілюються в його основних принципах, в окремих нормах Конституції та законів України, а іноді й самостійних нормативно-правових актах.

Інститути загальної частини конституційного права знаходять своє остаточне цілеспрямоване вираження в самому дусі конституційного права як галузі національного законодавства, юридичній науці та юридичній навчальній дисципліні. Одним із таких важливих і системоутворюючих по відношенню до всієї галузі права є інститут функцій конституційного права України.

Більшість правознавців вважають, що функції права стверджують соціальне призначення права. Зокрема, на думку Т.Н. Радько, функції права (functions of law) – це роль, яку здійснює право чи певний правовий інститут, і конкретні напрямки правового регулювання (впливу) на суб'єктів права. Загальносоціальне призначення права полягає в наданні стабільності, системності, стійкості, організованості суспільним відносинам⁹.

На нашу думку, функція конституційного права – це напрямок або вид впливу конституційного права на суспільні відносини. Їм властиві певні юридичні ознаки (кваліфікації), що розкривають сутність і зміст цієї категорії. По-перше, функції конституційного права найрельєфніше виражають сутність і зміст цієї галузі, її призначення в суспільстві та державі, а також роль і місце в національній системі права. По-друге, функції конституційного права є активним способом діяльності права, що виражається в утворенні, зміні та припиненні правовідносин, які є предметом конституційного права. По-третє, об'єктами функцій конституційного права виступають як цілеспрямована воляова поведінка або діяльність його суб'єктів, так і певні стани, що породжують конституційні права та обов'язки учасників цих відносин. По-четверте, функції права є цілеспрямованими напрямками реалізації способів діяльності права. Оскільки ці напрямки мають множинний характер і підлягають класифікації, то функції конституційного права слід розуміти як напрямки та види його діяльності стосовно цілеспрямованого впливу на суспільні відносини. По-п'яте, функції конституційного права безпосередньо пов'язані з його системою, утворюючи стійкі системно-функціональні зв'язки, що характеризують його статичні й динамічні властивості. Система конституційного права поза виміром його функцій залишається абстрактною конструкцією елементів права. Водночас функціонування конституційного права позначається системними властивостями його структури. По-шосте, функції конституційного права перебувають у стійких взаємних зв'язках із джерелами конституційного права, які є зовнішньою формою об'єктивізації стратегічних магістральних напрямків і видів його впливу на суспільні відносини. По-сьоме, функції конституційного права безпосередньо впливають на конституційно-правові відносини та їхні властивості. Вони породжують, змінюють і припиняють конституційно-правові відносини, а також визначають їхнє змістове наповнення. По-восьме, функції конституційного права є множинними й неоднорідними. Водночас, вони представлені не лінійною номенклатурою різнопорядкових функцій, а групами, які можна виокремити відповідно до виділених критеріїв класифікації. По-дев'яте, групи однорідних функцій конституційного права утворюють систему його функцій, яка представлена сукупністю впорядкованих напрямків і видів його впливу на суспільні відносини. По-десяте, функції конституційного права чинять вагомий вплив на функції конституційного права як юридичної науки та навчальної дисципліни, але ці категорії не можна ототожнювати. Якщо функції конституційного права як юридичної науки та навчальної дисципліни впливають на відповідні суспільні відносини, то вони є напрямками й видами наукових досліджень і навчання, спрямованих на вирішення завдань, поставлених перед наукою та освітою¹⁰.

Отже, під інститутом функцій конституційного права слід розуміти важливу його складову загальної частини, яка об'єднує норми, що визначають основні напрямки або види його впливу на суспільні відносини.

Інститут функцій конституційного права України має складний характер і охоплює декілька підінститутів (інститутів), серед яких можна виділити насамперед інститут системи функцій та механізму їх реалізації.

Ці юридичні особливості функцій конституційного права знаходять своє логічне продовження в його нормах, що регулюють кожну самостійну групу функцій. Ці групи можна виділити відповідно до виявлених критеріїв їх класифікації, як об'єктів впливу конституційного права; умови, способи й засоби такого впливу на суспільні відносини¹¹.

Передусім функції конституційного права слід класифікувати за об'єктами впливу норм цієї галузі права. Основними об'єктами такого впливу є основні сфери суспільного ладу, а саме – політична, економічна, соціальна, культурна (ідеологічна або духовна), а також зовнішньополітична. Відповідно, необхідно розрізняти такі об'єктні функції конституційного права (з числа основних), як політична, економічна, соціальна, ідеологічна та зовнішньополітична.

Ще одним критерієм класифікації функцій конституційного права є способи й засоби здійснення основних напрямків впливу цієї галузі на суспільні відносини, які є предметом цієї галузі права. До таких функцій слід відносити регулятивну, установчу, охоронну, контрольну, інтегративну (системоутворюючу), правотворчу, правозастосовчу, інформаційну, аксіологічну та ряд інших.

Є й інші функції конституційного права, які підлягають класифікації за способами й засобами впливу цієї галузі права на суспільні відносини – програмна, прогностична, стабілізуюча та інші, які потребують подальшого дослідження.

Ще одним критерієм класифікації функцій конституційного права є умови здійснення впливу конституційного права на суспільні відносини. Своєю чергою, ці умови слід поділяти на два різновиди – темпоральні (час) і територіальні (місце) умови. Так, за часом функції конституційного права поділяються на постійні й тимчасові. Істотна більшість функцій, наведених вище, є основними. Вони мають, як правило, постійний характер. Ця їхня особливість характеризує стабільність галузі.

Водночас окремі функції конституційного права мають тимчасовий характер. Зокрема це можуть бути деякі зовнішньополітичні функції, що зумовлюється пріоритетами міжнародного партнерства. Особливим різновидом тимчасових функцій конституційного права є надзвичайні, котрі передбачають особливий правовий режим їх здійснення за надзвичайного стану.

За територією функції конституційного права поділяються на загальнодержавні та місцеві (локальні). Загальнодержавні функції, як постійні, так і тимчасові, полягають у цілеспрямованому впливі на всі суспільні відносини в Україні, тоді як місцеві – поширюються на локальні території, як правило, на окремі адміністративно-територіальні одиниці, в тому числі й Автономну Республіку Крим, або їхні групи.

Наведені групи функцій перебувають між собою у стійких взаємозв'язках і утворюють цілісну органічну систему функцій конституційного права України, під якою слід розуміти сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених напрямків і видів впливу цієї галузі права на суспільні відносини.

Важливою складовою інституту функцій конституційного права є їх реалізація. Як писав свого часу Л. С. Явич, право ніщо, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей та їхніх організацій, у суспільних відносинах. Неможливо зрозуміти право, якщо відхилитися від механізму його реалізації в житті суспільства¹².

Проблема реалізації функцій конституційного права досліджувалась опосередковано, як правило, в контексті проблем реалізації конституційно-правових норм, Конституції України, механізму реалізації норм конституційного права, дії конституційного права тощо. Ситуація з дослідженням функцій конституційного права ускладнювалася тим, що в загальній теорії права проблема реалізації його норм була й залишається однією з найгостріших і дискусійних.

На нашу думку, інститут реалізації функцій конституційного права – це сукупність норм конституційного права, що визначають напрямки й види його впливу на суспільні відносини шляхом дії їхньої суті, змісту й форм на вольову поведінку або діяльність суб'єктів конституційного права або на умови перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їхньої волі.

Похідним від інституту реалізації функцій конституційного права України є інститут механізму реалізації цих функцій, під чим слід розуміти сукупність взаємопов'язаних

нормативно-правових та організаційно-правових елементів (механізмів), що забезпечують практичний вплив на суспільні відносини.

При цьому найбільш вагомими для реалізації цих функцій є саме нормативно-правові механізми впливу даної галузі на суспільні відносини, які об'єктивізуються в системі конституційних актів, що визначають основні принципи й дефініції конституційного права, правовий статус його суб'єктів, порядок здійснення прав та обов'язків учасників конституційно-правових відносин і гарантії їхньої поведінки та діяльності.

Умовно нормативно-правові механізми реалізації функцій конституційного права можна поділити на матеріальні та процесуальні. Матеріальні механізми представлені сукупністю матеріальних норм конституційного права, що визначають загальні принципи конституційного права, закріплюють права та свободи людини й громадянина, правовий статус суб'єктів тощо, тоді як процесуальні механізми виражаються в процесуальних нормах, що встановлюють процесуальні принципи конституційного права, конституційну процесуальну правосуб'єктність учасників конституційного процесу, регулюють певні види конституційних процесів (конституційний процес, виборчий процес, парламентський процес та ін.) тощо.

Організаційно-правові механізми реалізації функцій конституційного права здійснюються через систему суб'єктів конституційного права, тобто учасників суспільних відносин, наділених конституційною правосуб'єктністю, які своєю вольовою поведінкою і діяльністю створюють, змінюють і припиняють конституційно-правові відносини.

Система цих суб'єктів представлена спільнотами (народ, нація, національні меншини, корінні народності, територіальні громади тощо); державою, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, (депутати, службовці та посадові особи), політичними партіями, громадськими організаціями та асоціаціями; громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, жителями, біженцями; підприємствами, установами, організаціями; міжнародними органами та організаціями; органами самоорганізації населення; засобами масової інформації (ЗМІ) тощо¹³. Ці суб'єкти наділені конституційною правоздатністю та дієздатністю, достатньою для втілення основних напрямків і видів впливу конституційного права на суспільні відносини.

Окрім національних нормативно- та організаційно-правових механізмів реалізації функцій конституційного права, в останні роки важливого значення набувають і відповідні міжнародні нормативні та інституційні механізми, що підкреслює належність інституту функцій конституційного права до загальної частини цієї галузі права, яка представлена інститутами національного та міжнародного права¹⁴.

Отже, інститут функцій конституційного права України є одним із фундаментальних елементів його системи, а саме її загальної частини. Він визначає сутність, зміст і функції системи конституційного права України загалом і дає змогу виявити основні тенденції подальшого розвитку і вдосконалення цієї системи на сучасному етапі.

Виявлення юридичних особливостей інституту функцій конституційного права має також і практично-правове значення для законотворчої діяльності, оскільки допомагає програмувати законотворчий процес, уникаючи конфлікту функцій основних суб'єктів конституційного права і тим самим упереджуючи правові колізії, що гальмують генезис національного конституційного права.

---

¹ Див.: Федоренко В. Л. Поняття та складові елементи системи конституційного права України (методологічні аспекти) // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 77-83.

² Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – С. 255; Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – С. 26.

³ Klíma K. Ústavní právo. 2., Rozšířené vydání. – Plzeň, 2004. – 824 s.

⁴ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: Підручник: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – 544 с.

⁵ Федоренко В. Л. Інститути конституційного права України // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2006. – Вип. 5. – С. 97; Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – С. 30-33.

⁶ Лисенков С.Л. Основи конституційного процесуального права України: Курс лекцій / С. Л. Лисенков. – К., 2005. – С. 9.

⁷ Бисага Ю.М., Чечерський В.І. Конституційно-процесуальне право: Навч. посіб. – Ужгород, 2003. – 206 с. та ін.

⁸ Наприклад: Федоренко В.Л. Інститут конституційно-правових відносин у системі конституційного права України // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». Вип. 286. – Чернівці, 2005. – С. 39-37.

⁹ Див.: Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М. Ю. Тихомирова. – М., 2005. – С. 916.; Общая теория права. Курс лекций. – Нижний Новгород, 1993. та ін.

¹⁰ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Академічний курс: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – С. 428-430.

¹¹ Там само. – С. 433.

¹² Явич Л.С. Общая теория права. – Л., 1971. – С. 201.

¹³ Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2006. – С. 77-83.

¹⁴ Klima K. Ustavni pravo. 2., Rozlyrene vzdani. – Plzen., 2004. – S. 482-794.

Отримано 19.07.2006

Резюме

В статті аналізуються проблеми інститута функцій конституційного права як важного елемента його системи в Україні. В частині, інститут функцій конституційного права визначається як складова його загальної частини, об'єднуюча в своєму складі норми, що визначають основні напрями та види впливу відповідної галузі права на суспільні відносини. Також аналізується правова природа досліджуваного інститута, в частині його змісту, структура, роль та місце в системі національного конституційного права.

Ю.О. ФРИЦЬКИЙ

Юрій Олегович Фрицький, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри, професор Академії муніципального управління

ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ДОГОВОРУ МІЖ ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ ТА ПРЕЗИДЕНТОМ УКРАЇНИ «ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ПЕРІОД ДО ПРИЙНЯТТЯ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ» ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ОСНОВНОМУ ЗАКОНІ УКРАЇНИ 1996 р.

Важливою складовою конституційного процесу в Україні та розвитку державної влади був Конституційний Договір між Верховною Радою України й Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», який був укладений 8 червня 1995 р.

Цей договір дав змогу прискорити конституційний процес в Україні. У стислій формі він визначав основні положення майбутньої Конституції України.

Примітно, що Конституційний договір передбачив строки прийняття нової Конституції України і не відкидав можливості винесення тексту нового Основного Закону на всеукраїнський референдум (п. 4 Договору).

© Ю.О. Фрицький, 2006

Після підписання Конституційного договору почався процес реалізації закладених у ньому положень.

Слід зауважити, що визнання його як джерела конституційного права, ролі, важливості й перспектив для розвитку держави, конституційного процесу в країні, було неоднозначним, нерідко суперечливим¹.

Перш за все, деякі вчені вважали, що Договір є джерелом конституційного права, оскільки подібними йому були конституція Швеції та Мала Конституція Польщі².

Проте, такі твердження не відповідають змістові конституційного Договору, норми якого, на відміну від статей перелічених конституцій, неможливо застосовувати до конкретних конституційно-правових відносин.

Укладення Договору засвідчило принципово новий підхід до здійснення державної політики, на відміну від тоталітаризму радянського часу – метод консенсусу між сторонами в політиці, позитивний приклад вирішення найбільш хворобливих кризових питань і проблем для держав із нестабільною політичною ситуацією.

Прийняття цього документа запобігло протистоянню однієї з гілок державної влади і Президента України, перевело конфлікт між ними, що назрівав, із площини протистояння у площину співробітництва всіх органів державної влади, що мало своєю метою прийняття нової Конституції України та виведення країни з кризового стану.

Тому, безумовно, Конституційний Договір став найважливішою частиною конституційного процесу в Україні, а розроблений раніше Закон «Про державну владу та місцеве самоврядування в Україні» був імплементований у наявне конституційне поле.

Щодо сутності Конституційного Договору. Виходячи зі статутних ознак Договору, до яких належить, передусім, взаємна домовленість і вільне волевиявлення сторін, можна зробити висновок, що він нівелює й навіть виключає відносини влади й принцип підпорядкування як на етапі його підготовки, так і реалізації.

Тому подібні договори можна кваліфікувати саме як угоду між державами (перш за все, у міжнародному праві), державними утвореннями, гілками державної влади з питань їхніх взаємовідносин.

Значення конкретного Конституційного Договору 1995 р. бачиться, насамперед, у соціально-юридичній взаємодії, широких можливостях для досягнення згоди й компромісу між суб'єктами конституційного права на основі їхнього добровільного волевиявлення.

Одночасно, не можна погодитися із класифікацією публічних договорів на підставі критеріїв, викладених професором Ю.О. Тихомировим, які полягають у застосуванні, узагальненні предметно-видової та суб'єктно-об'єктної номенклатури договору, договорних форм відносин у публічному праві.

Проте робиться й висновок, що позитивні характеристики цієї класифікації все ж переважають: це практично перша всеосяжна класифікація публічних договорів; вона має серйозне джерелознавче й фактологічне підґрунтя; вагоме прагматичне навантаження, що робить її застосовуваною й реалізованою у сфері державно-правових (публічно-правових) відносин³.

Розглядаючи окремі види публічних договорів (установчі, компетенційно-розмежувальні, угоди про делегування повноважень, публічні договори між державними органами й громадськими організаціями, програмно-політичні договори, функціонально-управлінські угоди тощо), можна визначити сферу їх застосування та чинності. При цьому важливо вказати ознаки, предмет і властивості публічно-правових договорів, засоби забезпечення їх реалізації. Договірні відносини, спрямовані на узгодження діяльності учасників (особливо суб'єктів конституційного права), в межах публічно-правового впливу знаходять своє вираження в публічно-правових формах і реальне закріплення в нормативно-правових договорах. Розмаїття і певний ступінь універсальності таких договорів дають змогу розширити межі їх використання в державно-правовій дійсності, суттєво підвищивши рівень їхньої «публічності», а також трансформувати їх у конституціях.

Окремо слід зупинитися на певних положеннях Конституційного Договору 1995 р., які стосуються проблеми розвитку державної влади в Україні. У ст. 2 проголошується,

що «вся повнота влади в Україні належить народові. Народ – єдине джерело влади і здійснює її як безпосередньо – шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування».

Як показує світовий досвід, вся повнота влади ніколи не належала народові, оскільки він просто не спроможний безпосередньо здійснювати цю владу без системи самих державних органів.

Та, протягом віків цей лозунг, починаючи ще із учення Ж.-Ж. Руссо й закінчуючи періодом панування соціалістичної системи, широко використовувався як пропагандистський штамп, який здобував правове закріплення у конституціях СРСР, Української РСР, країн соціалістичного табору.

Проте, позитивним було, що в Договорі була визначена основна форма впливу на державну владу – референдум. На жаль, у ст. 5 Конституції України це положення Договору не було закріплено.

В Основному Законі сповна законодавчо закріплено принципи розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Положення ст. 6 Конституційного Договору реалізовано у ст. 75 Конституції України, згідно з яким, єдиним органом законодавчої влади в Україні визнавалася Верховна Рада.

Нез'ясованим до кінця, на жаль, у Договорі залишився статус Президента України. Ст. 19 Конституційного Договору Президент України визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади України, тобто, згідно з таким статусом Україна визнавалася за формою правління, як президентська республіка. Це підтверджувала частина III згаданої статті, за якою «Президент як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолюваний ним Уряд – Кабінет Міністрів України – та систему центральних і місцевих органів виконавчої влади».

На жаль, це положення Договору не було враховане в Конституції 1996 р., незважаючи на те, що в частині IV Розділу VIII «Заключні положення» зазначалося, що до прийняття нової Конституції України Сторони суворо дотримуються положень Конституційного Договору й діятимуть у повній відповідності до нього».

Ст. 102 Конституції України законодавчо закріпила зовсім інший статус Президента, який є главою держави і виступає від її імені. Отже, за всю історію незалежної України Президент України жодного разу не очолив виконавчу гілку влади в Україні, незважаючи на те, що у відповідних законодавчих актах указано, що він зобов'язаний бути главою виконавчої влади. Це призвело до того, що і в сучасний період проведення конституційної реформи конституційний статус Президента України є невизначеним до кінця.

На жаль, у Конституційному Договорі, в Розділі V «Суди України», не була чітко викладена система судів, зокрема місце в ній Конституційного Суду України, а також порядок призначення суддів.

У Розділі VII «Місцеві органи виконавчої влади та місцеве самоврядування в Україні», на жаль, не була вказана сутність і повноваження місцевого самоврядування в Україні, зокрема в частині, яка стосувалася територіальних громад як основи місцевого самоврядування (ст. 140 Конституції України). Замість них у ст. 47 Конституційного Договору йшлося про територіальні колективи громадян.

Отже, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку що, незважаючи на позитивну роль Конституційного Договору в конституційному процесі, багато його положень не було враховано в Конституції України 1996 р., а деякі положення містили в собі застарілі уявлення про майбутній Основний Закон держави, особливо щодо організації державної влади в Україні.

Слід, проте, зауважити, що імплементований у конституційне поле Закон «Про державну владу та місцеве самоврядування в Україні», положення якого увійшли до Конституційного Договору, безпосередньо вплинув на визначення форми правління в Україні та розподілу державної влади на окремі гілки, яка, все ж, залишалася не остаточно визначеною.

Зокрема, розділи IV, V, VI, VIII, які були у Договорі присвячені визначенню конституційного статусу законодавчої, виконавчої та судової влади, було складно з'ясувати без

чіткого тлумачення типу державного ладу, зокрема форми правління, виду республіканського ладу – президентського, парламентського тощо.

Законодавча й виконавча влада були визначені за суб'єктом, а судова, чомусь, за видом діяльності. Не була також розкрита сутність парламентського контролю за виконавчою владою та його механізм.

На підставі Закону України від 8 червня 1995 р., згідно з яким, було укладено Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, згідно з п. III Конституційного Договору було визнано за необхідне створення належних умов для прискорення та успішного завершення конституційного процесу в Україні, щоби прийняти нову Конституцію України в строк не пізніше одного року з дня підписання Договору.

28 червня 1996 р. більшістю голосів депутатів (315) прийнято Конституцію України, яка набула чинності дію 12 липня 1996 р. і яку урочисто підписали Президент України й Голова Верховної Ради України⁴.

Розкриваючи зміст ст.ст. 5 та 6 Основного Закону, які безпосередньо стосуються організації та функціонування державної влади в Україні, необхідно мати на увазі, що державна влада – єдина й неподільна, оскільки вона належить тільки народові України.

Поділу, розмежуванню належать лише владні повноваження – законодавчі, виконавчі й судові, які, незважаючи на певну самостійність і незалежність, є інтегрованими частинами єдиної за своїм походженням державної влади.

Тому навряд чи можна погодитися з широко вживаним виразом: «принцип поділу влад», оскільки існує лише одна влада – державна, яка поділяється на окремі форми її здійснення, або так звані гілки влади.

Саме тому, принцип розподілу влади реалізується на практиці завдяки системі стримувань і противаг, яка утворює таку організацію взаємозалежності, взаємного контролю, стримування і постійної противаги у відносинах трьох видів влади, яка нейтралізує потенційні спроби узурпації всієї повноти влади однією з її гілок.

Згадане положення знайшло своє законодавче закріплення, наприклад, у ст. 6 Конституції Білорусії: там сказано, що державна влада здійснюється на підставі її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Державні органи в межах своїх повноважень самостійні: вони взаємодіють між собою, стримуючи і врівноважуючи один одного⁵.

Ще чіткіше це положення викладене в ч. IV ст. 3 Конституції Казахстану: державна влада – єдина і здійснюється на підставі конституції та законів у відповідності з принципом її поділу на законодавчу, виконавчу й судову гілки і їхньої взаємодії між собою з використанням системи стримувань і противаг⁶.

Взагалі ж історично першою була організація державної влади, за якої вся повнота влади зосереджувалася в руках одного органу, як правило – монарха. Принцип з'єднання законодавчої та виконавчої влади і, частково, судової, мав ряд позитивних рис, зокрема, забезпечував оперативне вирішення багатьох питань; виключав можливість перекладати відповідальність і вину за помилки на інші владні структури; не призводив до конфронтації та боротьби між органами влади за пріоритет владних повноважень⁷.

Принципи з'єднання влад підтримував і Г. Гегель, який вважав, що державна влада має бути зосереджена в одному центрі, який виносить необхідні рішення і як уряд спостерігає за впровадженням їх у життя⁸.

Після розвалу СРСР основоположним принципом організації і функціонування державної влади в Україні був визнаний принцип поділу державної влади.

Сутність його полягала в тому, що демократичний політичний режим може бути встановлений у державі за умови поділу повноважень державної влади між відносно самостійними державними органами – законодавчими, виконавчими, судовими.

Розподіл єдиної державної влади на три відносно самостійні й незалежні гілки влади виключає можливість зловживання владою й виникнення управління на тоталітарній основі, тобто управління, не пов'язаного з принципом верховенства права.

Реалізація принципу поділу влади на практиці призводить до розподілу праці між органами держави, на підставі чого підвищується якість і ефективність їхньої діяльності, оскільки кожна державна структура спеціалізується на своїй «власній праці».

Даний принцип дає можливість вирішувати складну державно-правову проблему – утворити безперервно чинний конституційний взаємоконтроль вищих органів державної влади, і тим самим запобігати концентрації влади в руках одного з органів і встановлення диктатури. Нарешті, розумне застосування принципу поділу влади взаємно посилює органи держави й підвищує їхній авторитет у суспільстві⁹.

Виходячи з цього, зміст принципу поділу влади передбачає: закони мають найвищу юридичну силу і ухвалюються лише законодавчими органами; виконавча влада повинна в основному виконувати закони й лише обмежено бути причетною до нормотворчості; між органами законодавчої і виконавчої влади має бути забезпечений баланс повноважень, який виключає перенесення центру прийняття владних рішень, а тим паче, повноти влади, на одного з них; судові органи незалежні і в межах своєї компетенції функціонують самостійно; жодна з трьох гілок влади не повинна втручатись у повноваження іншої влади й тим самим зливатися з іншою владою; суперечки щодо компетенції кожної з влад мають вирішуватися в межах юридичної процедури лише Конституційним Судом; конституційна система має передбачати правові засоби стримування кожної влади двома іншими¹⁰.

На підставі викладеного можна зробити певні висновки.

Принцип «поділу влади» є одним з основоположних принципів конституціоналізму, згідно з яким єдина державна влада розділяється на самостійні й відносно незалежні одна від одної гілки (форми, види) – законодавчу, виконавчу та судову (поряд з якими іноді виділяються також установча, виборча та контрольна влади).

Як зазначалося, за своєю сутністю державна влада має бути єдиною. При цьому її єдність розуміється не як єдність певного органу або неподільність завдань, функцій і компетенції, а як єдність самого права, яке не може бути різним за своїм змістом для відповідного органу: йому надаються чітко визначені повноваження державних органів, виходячи з необхідності єдиних підходів до регулювання суспільних процесів. Звідси державна влада, яка має своїм призначенням приймати й застосовувати норми права, повинна виходити з принципу єдності права, основним джерелом якого є Конституція.

З іншого боку, єдина державна влада ділитися на окремі види не може, оскільки виступає як єдина першооснова – народ, який є єдиним джерелом влади в Україні (ст. 5).

Сучасні погляди щодо механізму принципу розподілу єдиної державної влади зводяться до того, що в процесі організації та здійснення державної влади застосовуються різні за своїм призначенням і змістом функції і повноваження відносно самостійних державних органів, які в процесі своєї діяльності взаємно контролюють один одного через систему стримувань і противаг.

Оскільки існують три основні гілки державної влади – законодавча, виконавча й судова, кожна з них повинна реалізовуватися відповідними органами державної влади окремо. Здійснюючи свої функції та повноваження окремо, державні органи одночасно з принципових питань державної політики повинні діяти узгоджено, інакше неможливо управляти суспільством.

Уперше принцип поділу державної влади в Україні було закріплено в розділі III «Державна влада» Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. У ст.6 Конституції України цей принцип знайшов своє законодавче закріплення.

Відповідно до згаданої ст. єдина державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України.

В Україні, як унітарній державі, запроваджено так званий «горизонтальний» поділ влади на рівні держави як цілого, без урахування особливостей його територіального устрою, на відміну від федеративної, в якій діє «вертикальний» поділ влади.

Зміст цього принципу, згідно зі ст. 6 Основного Закону України, є таким:

– закони, як нормативно-правові акти вищої юридичної сили, приймаються єдиним законодавчим органом влади – Верховною Радою України (ст.75);

– основною функцією виконавчої влади є виконання Конституції України, законів та актів Президента України (ст.113);

– судові органи незалежні і в межах своєї компетенції функціонують самостійно (ст.129);

– суперечки щодо відповідності Конституції України (конституційності) актів органів законодавчої і виконавчої влади повинні вирішуватися лише конституційним шляхом у межах конституційної юрисдикції Конституційним Судом України (ст. 150);

– поділ влади не може давати жодному з державних органів можливості узурпувати повноваження інших органів на підставі системи стримувань і противаг.

На підставі ст. 6 Конституції України у відповідних її розділах деталізуються питання організації та функціонування державної влади в Україні.

---

¹ Орзих М.Ф. Конституционная реформа в Украине. Учебн. пособие. – Одесса, 2003. – С. 52.

² Резниченко С.В. Договір як джерело конституційного права. Автореф. ... к.ю.н. дис. – Одеса, 1999. – С. 10.

³ Тихомиров Ю.А. Юридическая коллизия: власть и правопорядок // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 5; Його ж. Публичное право. – М., 1996. – С. 35–36.

⁴ Голос України. – 1996, 28 червня, 3 липня.

⁵ Конституции зарубежных государств. – М., 1997. – С. 444.

⁶ Новые конституции стран СНГ и Балтии. – М., 1997. – С. 135.

⁷ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Малько и А.В. Малько. – М., 1997. – С. 423.

⁸ Гегель Г.В. Политическое проавоование. – М., 1978. – С. 82.

⁹ Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. – Харьков, 1999. – С. 75.

¹⁰ Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации. – М., 1996. – С. 130.

Отримано 2.11.2006

Резюме

В статье анализируются сущность и значение Конституционного договора, исходя из его уставных принципов, которые касаются проблемы развития государственной власти Украины. Исследуются принципиально новые подходы к осуществлению государственной политики, определены основные положения, которые легли в основу будущей Конституции Украины 1996 г.

М.І. СУРЖИНСЬКИЙ

*Максим Ігорович Суржинський, аспірант
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України*

ЩОДО ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСТВА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

До теоретичних проблем громадянства зверталось багато вчених, і тому поняття «громадянство» вже висвітлене в низці наукових праць. Вагомий вклад у розвиток теоретичних основ щодо визначення ознак та правової природи поняття «громадянство» внесли вчені радянської доби (Ю.Р. Боярс, Д.А. Гайдуков, С.С. Кишкин, С.А. Котляревський, А.В. Мещеряков, В.В. Полянський, І.П. Трайнін, С.В. Черниченко, В.С. Шевцов та інших). У вітчизняній українській юридичній науці найбільш фундаментальні дослідження питань громадянства знайшли відображення у працях О.С. Лютюк, Б.І. Ольховського, Н.А. Ришняка, Ю.М. Тодики, Ю.С. Шемшученка та інші. Крім того, спеціальним питанням громадянства останніми роками були присвячені дисертаційні роботи М.М. Альбертіні, Р.Б. Бедрія, О.В. Журавка, Р.Р. Ісмаїлова, К.Л. Шкумбатюк. Велику роль у дослідженні поняття громадянства відіграли праці провідних сучасних

науковців Російської Федерації – С.А. Авакьяна, В.Я. Кікота, О.С. Кутафіна та інших зарубіжних учених. Проте слід зазначити, що в науковців до цього часу немає єдності думок щодо тлумачення поняття громадянства.

Центральною ланкою в розумінні сутності громадянства є його зміст. Саме зміст відрізняє громадян від негромадян. Зміст будь-якого поняття, в тому числі й громадянства, можна розглядати: 1) як сукупність усіх складових елементів певного явища; 2) як основне у певній категорії або те, що відображає її функціональне призначення. При цьому в змісті громадянства виділяють як індивідуальні, так і колективні засади. «Колективність» виявляється у встановленні політико-правового стану сукупності осіб, а індивідуальність – окремої особи. Своєю чергою, громадянство особи співвідноситься з громадянством у державно-правовій формі як загальне та особливе¹.

На наш погляд, досліджуючи зміст громадянства необхідно вирішити такі питання:

1) що являє собою зміст громадянства: правовий зв'язок, статус чи передумова наділення особи правами та обов'язками;

2) який обсяг змісту громадянства як правового зв'язку: чи складається він тільки з прав та обов'язків, властивих лише громадянам;

3) як співвідноситься зміст громадянства й правовий статус особи;

4) чи доцільно виокремлювати міжнародну й внутрішньодержавну сутність змісту громадянства;

5) які терміни використовуються для визначення правового зв'язку особи й держави (усталений, стійкий, стабільний, постійний, особливий тощо).

Саме вирішення цих питань допоможе сформулювати всебічне уявлення про громадянство.

Перш за все, звернемося до визначення поняття громадянства, яке закріплене в ст. 1 Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. Громадянство України – це правовий зв'язок між фізичною особою й Україною, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках. Виходячи з цього складовими елементами змісту громадянства слід вважати: 1) особу; 2) державу; 3) правовий зв'язок між особою та державою; 4) взаємні права, обов'язки особи та держави, а також їхню взаємну відповідальність.

Громадянство – явище багатогранне. В юридичній літературі радянської доби традиційно воно розглядалося як: 1) правовий зв'язок фізичної особи й держави; 2) політико-правовий зв'язок особи й держави; 3) належність особи до держави; 4) правовідносини між особою й державою². Починаючи від 60-х років минулого сторіччя при визначенні громадянства замість формули «належність особи до держави» все частіше стали використовувати формулу «правовий зв'язок особи з державою». Проте й досі відсутня єдність поглядів зарубіжних і вітчизняних учених щодо розуміння та визначення поняття громадянства.

Найбільш поширеним у сучасній юридичній науці є сприйняття громадянства як правового взаємозв'язку окремої особи й держави, що проявляється у їхніх взаємних правах та обов'язках. При цьому є вчені, які не обмежуються формулою «правовий зв'язок», а додають до неї ознаки громадянства як певного правового зв'язку особи з державою. Так, В.В. Кравченко вважає, що громадянство України – це стійкий, не обмежений у просторі правовий зв'язок³. Ю.М. Тодика стверджує, що громадянство – це постійний правовий зв'язок⁴. О.Ф. Фрицький висловив думку, що громадянство – це такий правовий зв'язок особи з державою, який не обмежується в часі та просторі⁵. На наш погляд, слово «стійкий» чіткіше, ніж слово «постійний», відображає визнану міжнародним правом свободу вибору громадянства, тобто такий підхід, за якого стабільність правових відносин не означає їхньої незмінності.

Оцінюючи формулу «стійкий правовий зв'язок», відомий російський учений С.А. Авакьян стверджує, її усталеність у теорії конституційного права. На його думку, дана формула доводить, що громадянство існує постійно, воно не зазнає автоматичного впливу різних зовнішніх чинників, а обов'язково передбачає кроки кожної зі сторін – особи та держави – для його набуття чи зміни. Всі відносини, які виникають у зв'язку з громадянством, підкреслює він, є правовідносинами й мають за основу ту чи іншу нор-

му законодавства. Ніяких змін стану громадянства за «фактичною домовленістю» між фізичними особами або між ними й державними органами бути не може. В кожному конкретному випадку необхідні офіційні дії сторін та офіційні рішення. Лише на цій основі один правовий стан змінюється іншим⁶.

Разом із тим деякі автори намагаються й нині у своїх визначеннях громадянства поєднати формулу «належність особи до громадянства» з формулою «правовий зв'язок особи з державою». Так Ю.С. Шемшученко та А.П. Таранов кваліфікують громадянство як правову належність особи до держави; постійний правовий зв'язок особи з державою, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках⁷. Розуміння громадянства як належності до держави є найпростішим його визначенням. Автори, котрі пропонують тлумачити громадянство через належність до держави, слушно підкреслюють його зовнішню ознаку, але при цьому не розкривають усієї глибини його суті. Ознака належності справді притаманна громадянству, але вона не є змістом сучасного розуміння інституту громадянства. Вона є лише одним із його елементів чи складовою частиною. Разом із тим, як резонно зазначив В.С. Шевцов, було б зовсім неправильно вважати, що вживання формули «належність особи до держави» перешкоджає з'ясуванню змісту поняття громадянства. З її розкриттям поняття громадянства набуває конкретного тлумачення⁸.

Говорячи про правовий зв'язок, ми маємо на увазі відносини між особою і державою, виражені в сукупності взаємних прав та обов'язків. Коли мовиться про належність особи до держави, то передбачається підпорядкування їй громадянина, поширення на особу суверенної влади держави. Отже, можна стверджувати, що громадянство – це стійкий правовий зв'язок між державою та особою, внутрішньою складовою якого є відносини (зміст зв'язку), а зовнішньою – належність (форма зв'язку).

Отже, особа, яка є громадянином, перебуває в стійкому правовому зв'язку з державою. Проте у правовому зв'язку з державою перебувають також іноземці та особи без громадянства, що проживають на території цієї держави. Але із залишенням цими особами території держави, чи з настанням інших підстав втрачається й правовий зв'язок між ними. Тобто зв'язок між іноземцем (особою без громадянства) і державою по суті є зв'язком фактичним. Щодо громадянина, то фактичний зв'язок його з державою може бути відсутнім. Так, за сучасних умов можливими є випадки, коли громадянин утратив будь-який зв'язок зі своєю державою, але тим не менше зберігає своє громадянство. Саме тому до ознак правового зв'язку особи з державою, крім стійкості, відносять також необмеженість у просторі й часі. Ці ознаки, на думку В.С. Шевцова, яку ми поділяємо, істотно відрізняють громадянство від тих специфічних правових зв'язків, у яких перебувають іноземці та особи без громадянства з державою свого проживання⁹.

Під громадянством як суб'єктивним правом особи розуміють те, що кожна людина має право на громадянство, тобто на постійний правовий зв'язок з відповідною державою¹⁰. І.Є. Фарбер, зокрема, писав: громадянство є суб'єктивним правом індивідуума мати громадянство¹¹. Основою такого визначення слугує поняття суб'єктивного права, під яким розуміють міру дозволеної поведінки особи, закріпленої в юридичних нормах¹². Так, на думку М.І. Хавронюка, право на громадянство, відповідно до ст. 25 Конституції України, передбачає:

- 1) право мати громадянство України;
- 2) право не бути позбавленим громадянства;
- 3) право змінити громадянство;
- 4) право не бути вигнаним за межі України;
- 5) право не бути виданим іншій державі;
- 6) право на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами¹³.

Водночас у юридичній літературі висловлюється й діаметрально протилежне судження щодо розуміння громадянства як суб'єктивного права. Прибічниками цього підходу є В.В. Полянський¹⁴, В.Я. Кікоть¹⁵ та інші. Автор підтримує їхню думку, бо громадянство саме собою не регулює міри дозволеної поведінки особи й не характеризує певні можливості, які належать особі як учасникові суспільного життя. Відсутні й інші ознаки суб'єктивного права: воно не може бути обмежене чи передане іншим особам як

інші права. Разом з тим особа може мати конкретні суб'єктивні права, які реалізуються в правовідносинах з приводу громадянства, тобто щодо набуття, зміни, вибору та припинення громадянства. Іншими словами, необхідно відрізняти, як слушно зауважив В.Я. Кікоть, суб'єктивне право громадянства від суб'єктивного права з приводу громадянства.

Одним із підходів до розуміння громадянства є визначення його як правовідносин¹⁶. При цьому громадянство незрідка розглядається як різновид державно-правових відносин із властивими йому ознаками й особливостями. У той же час серед учених-юристів немає єдиної думки щодо змісту цих правовідносин, а це, зокрема, пов'язане з розумінням громадянства як суб'єктивного права. Стосовно суб'єктів правовідносин з приводу громадянства, то одним із них обов'язково є держава, а іншим – індивідуальна особа. Навіть у тих випадках, коли норми законодавства поширюються на певну групу осіб, їх реалізація, як слушно стверджує О.Є. Кутафін, стає можливою лише за умови вступу у відносини з державою з приводу громадянства кожної особи окремо. Іншою важливою особливістю цих відносин у юридичній науці вважають те, що правосуб'єктність індивіда, який вступає в них, може виникнути і в осіб, які не досягли повноліття¹⁷.

Розуміння громадянства як тривалих загальних правовідносин дає підстави для визначення його як правового стану. Така думка в юридичній літературі нині досить поширена. Прибічники цього підходу (Д.Д. Остапенко, Є.А. Лукашева та інші) вважають громадянство правовим станом, коли фактично йдеться про громадянство як частину правового статусу особи¹⁸. Тут важко не погодитися з твердженням О.Є. Кутафіна, що стан громадянства – це юридичний факт, що існує, як правило, тривалий час, безперервно або періодично, породжуючи юридичні наслідки. На відміну від інших станів, які можуть існувати поза правовідносинами, продовжує він, громадянство завжди пов'язане з правовідносинами, яким воно і є¹⁹.

Саме завдяки тому, що особа є громадянином, на неї поширюються всі права та обов'язки, встановлені для громадян цієї держави. Як доречно зазначав С.В. Черниченко, нормальна й найповніша реалізація прав людини пов'язана з наявністю в індивідуумів певного громадянства²⁰.

Громадянство сьогодні, як і раніше, визнається іноді як політико-правовий зв'язок²¹. Втім законодавець у Законі України «Про громадянство України» відмовився від словосполучення «політико-правовий зв'язок» і закріпив термін «правовий зв'язок». Така позиція є обгрунтованою, бо звільняє виявлення сутності громадянства від оцінки політичних підходів. Водночас громадянство як цілісне явище ширше за правовий інститут громадянства і містить у собі також політичні, соціальні, моральні та психологічні аспекти.

Проте є й інші погляди щодо поняття громадянства, оскільки в основу його вчені вносять різні ознаки. Одним із підходів до розуміння громадянства є визначення його як належності особи до народу держави, що породжує стійкий правовий зв'язок особи з державою й виражається в сукупності їхніх взаємних прав та обов'язків. У даному тлумаченні заслугове на увагу вимога щодо належності особи до народу держави. На наш погляд, формулювання «належність особи до народу держави» робить особу громадянином цієї держави. Адже народ – це категорія політична, тому, що згідно зі ст. 5 Конституції України, він є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Тому належність особи до народу держави, як слушно стверджує О.Є. Кутафін, і виражає сутність громадянства. А це, своєю чергою, допомагає сповна осмислити поняття громадянства й розкрити його істотні ознаки²².

Будучи частиною системи права, громадянство існує й у вигляді інституту права, тобто у вигляді об'єктивно відокремленої в середині однієї галузі або декількох галузей права сукупності взаємозалежних юридичних норм, що регулюють невелику групу видох відносин.

З огляду на те, що основу інституту громадянства становлять норми конституційно-го права, він є конституційно-правовим.

Громадянство як конституційно-правовий інститут – це сукупність правових норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини між особою та державою з приводу

визначення належності до громадянства, набуття та припинення громадянства, процедур з питань громадянства, а також норм, спрямованих на забезпечення реалізації права особи на громадянство. Своєю чергою інститут громадянства має складну внутрішню структуру. Його норми об'єднуються в різні більш чи менш відокремлені групи, створюючи субінститути по відношенню до інституту громадянства загалом. Такими субінститутами можна, наприклад, вважати набуття громадянства, припинення громадянства, громадянство дітей, громадянство батьків тощо.

Однак, враховуючи, що крім конституційного права, відносини громадянства регламентуються й іншими галузями права (зокрема адміністративним, сімейним, цивільним), інститут громадянства має й міжгалузевий характер. А виходячи з того, що відносини громадянства регулюються нормами міжнародного права, в юридичній літературі наводиться судження про існування двох взаємозалежних інститутів громадянства – внутрішньодержавного й міжнародно-правового, межа між якими непостійна й розширюється в бік сфери міжнародно-правового регулювання відносин громадянства²³. На наш погляд, громадянство – це продукт національного права, який має в основному внутрішньодержавне значення, але разом з тим воно відіграє певну роль у міжнародному праві, що дає підставу умовно виокремити в його змісті міжнародний і внутрішньодержавний аспекти. При цьому громадянство як правовий інститут, на думку С.В. Черниченка, яку ми поділяємо, єдиний, а міжнародного визначення громадянства бути не може²⁴.

За своєю природою громадянство безпосередньо пов'язане з державним суверенітетом, територіальним устроєм держави, правовим статусом особи. Це дало підставу для віднесення інституту громадянства як субінституту деякими вченими в ширший правовий інститут, яким є інститут правового статусу особи²⁵. Втім не слід забувати, що громадянство існує не тільки у вигляді частини правового статусу особи, а й як самостійне правове явище, що дає підставу вважати інститут громадянства самостійним у системі права, а не частиною якого-небудь іншого інституту.

Наведені приклади свідчать, що єдиного наукового визначення поняття громадянства не вироблено. Різні, на перший погляд, тлумачення громадянства просто доповнюють одне одного. При цьому громадянство не можна розглядати лише як правовідносини, стан, належність, правовий зв'язок, правовий інститут тощо. Громадянство має багатогранну правову природу, що й спричиняє багатоманітність спроб його правової детермінації. В цьому контексті виділення ознак громадянства дає змогу з'ясувати його правову природу й особливості. На наш погляд, визначення громадянства, яке міститься в Законі України «Про громадянство України», закріплює такі його суттєві ознаки: 1) правовий зв'язок між особою та державою; 2) взаємні права й обов'язки особи та держави. Але, як було зауважено, не всякий правовий зв'язок особи з державою є громадянством. Тому до основних ознак громадянства належать також: 1) стійкий правовий зв'язок; 2) необмеженість його у просторі й часі. Ми погоджуємося і з тими авторами, які стверджують, що громадянство – це: 1) правовий, а не фактичний стан; 2) правовідносини між особою та державою; 3) частина правового статусу громадянина; 4) суб'єктивне право з приводу громадянства; 5) правовий стан; 6) належність особи до народу держави.

¹ Российское гражданство: Учебное пособие для вузов / Под ред. проф. В.Я. Кикотя. – М., 2003. – С. 55.

² Див. детальніше: *Кутафин О.Е.* Российское гражданство. – М., 2004. – С. 35 - 67.

³ *Кравченко В.В.* Конституційне право України. Навч. посібник. – вид. 4-те, виправ. та доп. – К., 2006. – С. 117.

⁴ *Тодика Ю.М.* Громадянство України: конституційно-правовий аспект: Навчальний посібник. – Х., 2002. – С. 27.

⁵ *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України. Підручник. – К., 2002. – С. 127.

⁶ *Авакьян С.А.* Гражданство Российской Федерации. – М., 1994. – С. 5–12.

⁷ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.. – Т. 1: А-Г. – К., 1998. – С. 641.

- ⁸ Шевцов В.С. Гражданство в советском союзном государстве. – М., 1969. – С. 15.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К., 2002. – С. 96.
- ¹¹ Советское государственное право / Под ред. проф. И.Е. Фарбера. – Саратов, 1979. – С. 164.
- ¹² Юридична енциклопедія. Т.5: П - С. – К., 2003. – С. 681.
- ¹³ Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К., 2004. – С. 187.
- ¹⁴ Полянський В.В. Советское гражданство (политико-правовые проблемы): Автореф. дис. канд. юрид. наук. – М., 1979. – С. 9.
- ¹⁵ Российское гражданство. – С. 91.
- ¹⁶ Кутафин О.Е. Вказана праця. – С. 47–48.
- ¹⁷ Там само. – С. 82.
- ¹⁸ Российское гражданство. – С. 98–99.
- ¹⁹ Кутафин О.Е. Вказана праця. – С. 82–83.
- ²⁰ Черниченко С.В. Международно-правовые вопросы гражданства. – М., 1968. – С. 143–144.
- ²¹ Мелашенко В.Ф. Принципи громадянства // Право України. – 1992. – № 7. – С. 14.
- ²² Кутафин О.Е. Вказана праця. – С. 81.
- ²³ Российское гражданство. – С. 86.
- ²⁴ Черниченко С.В. Право наций на самоопределение и вопросы гражданства // Советское государство и право. – 1964. – № 1. – С. 111.
- ²⁵ Кутафин О.Е. Вказана праця. – С. 76.

Отримано 15.06.2006

Резюме

В статье рассматриваются теоретические основы понятия гражданства. На основе анализа взглядов отечественных и зарубежных ученых-юристов раскрывается юридическое содержание гражданства и его основные черты.

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

С.І. БУГЕРА

*Сергій Іванович Бугера, здобувач Інституту
держави і права ім. В.М.Корецького НАН
України*

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В ГАЛУЗІ БДЖІЛЬНИЦТВА: УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Агропромисловий комплекс (АПК) України є цілісною народногосподарською системою взаємозв'язаних між собою галузей, об'єднаних з метою виробництва продовольства та сільськогосподарської сировини для переробної промисловості. Основна мета державного регулювання діяльності АПК полягає в тому, щоб: забезпечити населення продуктами харчування, а переробну промисловість – сировиною; збільшити експортні можливості АПК, вирішити соціальні, культурно-побутові проблеми в умовах становлення ринкових відносин і багатоукладності економіки. При цьому держава бере на себе такі функції: визначення пріоритетних шляхів розвитку АПК та напрямів спрямування інвестицій; підтримку провідних галузей у сфері АПК через пряме бюджетне фінансування, кредитування, механізм дотацій, цільове субсидування; сприяння здійсненню процесів роздержавлення, приватизації та розвитку нових форм господарювання; встановлення механізму формування державних замовлень і контрактів на поставку сільськогосподарської продукції й сировини для державних потреб; індикативне планування розвитку АПК¹.

Мета даної статті – розглянути шляхи вдосконалення організаційно-правового забезпечення державного регулювання у галузі бджільництва України з допомогою порівняльного дослідження вітчизняного та зарубіжного законодавства з цього приводу.

Проблема державного регулювання в галузі бджільництва не була належним чином розроблена в юридичній науці України. Разом із цим державне регулювання в АПК досліджували З.А. Павлович, В.М. Стретович, В.Г. Черевко, І.Р. Михасюк, Л.А.Швайка та інші науковці.

Аналіз чинного законодавства України необхідно починати з Закону «Про бджільництво». Так, згідно зі ст. 7 даного Закону державне регулювання в галузі здійснюється через: визначення загальних засад єдиної науково-технічної політики; встановлення відповідних стандартів, норм і правил; удосконалення державного управління в галузі; організації діагностики, профілактики й боротьби з хворобами бджіл; розроблення та затвердження технологічних вимог до селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів); організації та забезпечення контролю за якістю продуктів бджільництва; контролю за їх експортом та імпортом; координації підготовки й перепідготовки спеціалістів із бджільництва; сприяння розвитку бджільництва; здійснення контролю за ефективністю запилення ентомофільних рослин сільськогосподарського призначення в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики. При цьому, згідно зі ст. 6 Закону України «Про бджільництво» державне управління в цій галузі здійснюють Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади з питань

аграрної політики та його органи на місцях, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації².

Серед інших нормативно-правових актів щодо функціонування галузі необхідно виокремити низку наказів Міністерства аграрної політики та Української академії аграрних наук й Головного державного інспектора ветеринарної медицини: «Технологічні вимоги до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва, проведення атестації пасік і видачі племінних свідоцтв (сертифікатів)»; «План породного районування бджіл»; «Правила ввезення в Україну та вивезення за її межі бджіл і продуктів бджільництва»; «Порядок реєстрації пасік»; «Порядок видачі ветеринарно-санітарного паспорта пасіки»; «Інструкція щодо попередження та ліквідації хвороб і отруень бджіл».

Державне регулювання бджільництва здійснюється також методом дотацій із бюджету для підтримки сільськогосподарських товаровиробників у цій галузі за наявності бджолосім'ї. Крім того, з державного бюджету виділяються кошти для фінансування державної програми селекції у тваринництві, в тому числі й у бджільництві, на утримання генофондних стад і для здешевлення племінної (генетичної) продукції вітчизняного походження, для розширення власної бази елітних ресурсів, а також для їх реалізації (придбання). Задля ефективного та цільового використання коштів державного бюджету Мінагрополітики делегує частину повноважень Національному науковому центру – Інституту бджільництва ім. П.І. Прокоповича УААН та Національній Асоціації «Укрбджолопром» в питаннях проведення атестації працівників, які виконують спеціальні роботи, пов'язані з племінними (генетичними) ресурсами, при проведенні бонітування бджіл, ведення племінного обліку у бджільництві та інших робіт.

Державне регулювання в галузі здійснюється також шляхом ліцензування певних видів діяльності, зокрема щодо виробництва, зберігання та реалізації племінних (генетичних) ресурсів, проведення генетичної експертизи походження та аномалій бджіл. Перспективний розвиток узгоджується з «Програмою розвитку галузі бджільництва України до 2011 року»³.

Розглянемо законодавчу базу щодо галузі бджільництва деяких зарубіжних країн. Так, зокрема, в Російській Федерації досі відсутній окремий законодавчий акт стосовно цієї галузі. Незважаючи на те, що проект закону «Про бджільництво» прийнято Державною Думою 20 листопада 1998 р. і схвалено Радою Федерації 2 грудня 1998 р., він не був підписаний Президентом Російської держави. Тому справа пішла шляхом створення регіональних законів. За даними «Бджолопрому» Федерації місцеві закони «Про бджільництво» прийняті й діють у Республіці Башкортостан (від липня 1995 р.), у Чуваській Республіці (від листопада 1997 р.), в Саратовській, Орловській (від січня 1999 р.). Нові економічні реалії та зміна форм власності активізують процеси прийняття відповідних законодавчих актів і в інших регіонах країни⁴.

Докладніше розглянемо один з регіональних законів Російської Федерації, зокрема Республіки Башкортостан. Треба зауважити, що бджільництво – давній промисел корінного народу цієї Республіки, що має тисячолітній досвід і традиції. Згідно із Законом Республіки «Про бджільництво» (1995 р.), у Республіці організовується державна служба бджільництва (ст. 15), до якої входять: Агентство з бджільництва Республіки Башкортостан; міжрайонні відділення Агентства з підлеглими їм районними торговельно-заготівельними пунктами. Директор Агентства з бджільництва в Башкортостані, директори міжрайонних відділень Агентства, районні інспектори з бджільництва за посадою одночасно є відповідно головним державним інспектором Республіки із бджільництва, головними державними інспекторами міжрайонних відділень Агентства, головними державними інспекторами районів з бджільництва.

Директор Агентства – головний державний інспектор Республіки у справі бджільництва призначається на посаду і звільняється з посади Міністром сільського господарства і продовольства Башкортостану. Призначення на посаду і звільнення з посади директорів міжрайонних відділень Агентства із бджільництва, районних інспекторів Агентства здійснюються директором Агентства за згодою глав адміністрацій районів.

Агентство свою діяльність здійснює відповідно до статуту, інших нормативних актів, на принципах цілковитого господарського розрахунку й самофінансування. Агент-

ство, крім торгових націнок, здійснює 10 % нарахування на товари бджільництва, що реалізуються для утримання спеціалістів-бджолярів. На базі Башкирської дослідної станції бджільництва створюється Інститут бджільництва при Академії наук Республіки Башкортостан⁵.

У 2002 р. в Республіці прийнято нову редакцію Закону «Про бджільництво», згідно з якою управління галуззю здійснюється органами державної влади та органами місцевого самоврядування. До повноважень органів державної влади належить: проведення державної політики в галузі бджільництва та переробки його продуктів; розробка й реалізація республіканських і місцевих програм розвитку галузі; затвердження норм і правил бджільництва; здійснення економічного стимулювання в галузі бджільництва та виробництва інвентаря; державний контроль за якістю переробки продуктів бджільництва; розробка і прийняття нормативно-правових актів у цій важливій галузі; фінансова підтримка суб'єктів у галузі в межах, передбачених у республіканському бюджеті на державну підтримку АПК; фінансування витрат на ліквідацію карантинних і найнебезпечніших захворювань бджіл; надання податкових та інших пільг суб'єктам у галузі бджільництва. Передбачається регулювання й ряду інших питань, у тому числі й щодо наукових досліджень і підготовки кадрів. Органи місцевого самоврядування в галузі бджільництва мають такі повноваження: здійснювати облік сімей у встановленому порядку; надавати суб'єктам у галузі бджільництва пільги щодо місцевих податків і зборів і т.д.

У 1988 р., згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів Республіки Башкортостан, було створено Державний заклад «Башкирський науково-виробничий центр із бджільництва і апітерапії». Згодом, за Указом Президента Республіки, у 2000 р. Центр став провідною установою Республіки з проблем науки та виробництва в галузі бджільництва й апітерапії. На нього також покладені функції республіканської інспекційної служби в бджільництві. Його діяльність фінансується з бюджету Республіки (державна акредитація)⁶.

Від грудня 2003 р. в Республіці діє Указ Президента «Про розвиток бджільництва в Республіці Башкортостан», в якому визначені заходи для розвитку бджільництва на період 2004–2010 рр. Крім того, щорічно, згідно з постановами Кабінету Міністрів Республіки, окремим пунктом у бюджеті обумовлені дотації на підтримку бджільництва⁷.

За Законом Болгарії «Про бджільництво» (ст. 3) державну політику в галузі бджільництва здійснює Міністерство землеробства. Науково-дослідну та освітню роботу проводять наукові інститути, дослідні станції, лабораторії й вищі училища. Державну політику в цій галузі Міністерство землеробства втілює Національний бджільничий союз.

При цьому на пропозицію Міністерства землеробства та Міністерства навколишнього середовища, приймається довгострокова Національна програма та щорічна програма розвитку бджільництва Болгарії (ст. 7). Національна програма передбачає: дослідження стану і тенденцій розвитку галузі; здійснення необхідних заходів для удосконалення технологій одержання бджолопродуктів; сприяння в акредитації лабораторій визначення якості меду та інших продуктів галузі; підготовка кадрів для бджільництва та підвищення їхньої кваліфікації; допомога в роботі Національної асоціації з розведення бджіл; профілактика та контроль захворювань бджіл та ін. Цим законом передбачається також адміністративна відповідальність за порушення норм і правил ведення бджолярства, в тому числі за отруєння бджіл в результаті робіт із захисту рослин від шкідників. Розподіл коштів на виконання Національної програми розвитку галузі проходить через Державний фонд «Землеробство». Формування необхідних коштів здійснюється в такий спосіб: субсидії з державного бюджету; інші цільові надходження, в тому числі за програмами дослідження навколишнього середовища та підтримки екологічної рівноваги; кошти Європейського союзу; надходження від приватних осіб і міжнародних організацій⁸.

У деяких країнах у законодавстві в галузі бджільництва відоме поняття «біологічний пасічник». Так, згідно з законодавством Латвії, для того, щоб стати біологічним пасічником, необхідно виконати низку умов, а серед них наявність екологічно-чистої кормової бази господарства (в радіусі 7 км не повинні використовувати хімічні речовини), не можна вдаватися до хімічних препаратів для лікування бджіл, а допускається лікування

лише рослинними препаратами та деякими кислотами. При цьому пасічник повинен подати заяву до спеціально створеної служби при Міністерстві землеробства й бути членом спілки виробників біологічно чистих продуктів і сплачувати членські внески. На ці внески утримується служба, яка контролює якість продукції, що виробляється на пасіках. В разі порушення встановлених вимог щодо якості продукції пасічника виключають зі спілки й він фактично втрачає можливість туди повернутися⁹.

В США, в штаті Техас, законодавство в галузі бджільництва базується на правових нормах Сільськогосподарського та Адміністративного кодексу, а також на постановах місцевих органів влади. У вказаних кодексах регулюються правові норми ведення бджільництва і встановлюється адміністративна відповідальність за їх порушення. Постанови місцевих органів влади в основному вирішують питання щодо розмірів пасік та умов їх розміщення в конкретному населеному пункті. Необхідно підкреслити, що в законодавстві США правові норми щодо адміністративної відповідальності за порушення вписані достатньо чітко. Наприклад, законодавство штату Іллінойс передбачає стягнення з бджолярів, котрі порушили Акт про запобігання хворобам і паразитам бджіл (Illinois State Beekeeping Acts, № 510 ILCS 20/7), адміністративних штрафів у різних розмірах: за ухилення від щорічної реєстрації в Департаменті сільського господарства – 50 дол.; за ухилення від встановлення реєстраційного номера пасіки – 50 дол.; за транспортування бджіл по території штату без дозволу – 50 дол.; за використання вуликів, які важко інспектувати – 100 дол.; за транспортування вуликів між штатами без дозволу – 100 дол.; за ухилення від знищення бджолиних сімей, уражених хворобами, а також від знищення бджіл екзотичних порід – 500 дол.; за порушення карантину – 500 дол.; за будь-яке інше порушення Акту – 100 дол. У випадку, якщо бджоляр повторно порушить указані вимоги протягом трьох років з моменту першого порушення, сума штрафу подвоюється¹⁰.

Отже, підсумовуючи, необхідно зазначити, що вітчизняне законодавство в галузі бджільництва в організаційно-правовому аспекті державного регулювання сконцентровано в Законі України «Про бджільництво». Окремі нормативно-правові норми містяться також у наказах Мінагрополітики, Української академії аграрних наук і Головного державного інспектора ветеринарної медицини.

Проведений порівняльний аналіз зарубіжного законодавства в галузі бджільництва зарубіжних країн свідчить про те, що в країнах з розвинутою економікою питання державного регулювання вирішуються шляхом закріплення відповідних правових норм в окремому законодавчому акті або їх наявність у кодексі, який регулює відносини в аграрній сфері, в тому числі щодо оплати за природне запилення бджолами ентомофільних сільськогосподарських культур. При цьому в більшості випадків перелік адміністративних штрафів досить докладно вписаний безпосередньо у спеціальному законі щодо галузі бджільництва або ж закріплені в Адміністративному кодексі. Поширена й така ланка управління, як інспектор із бджільництва. Крім того, одним із важелів державного регулювання є дотації з бюджету товаровиробникам-бджолярів та фінансування відповідних державних цільових програм.

Для вирішення організаційно-правових питань державного регулювання в галузі бджільництва України, на наш погляд, необхідно, перш за все, законодавчо закріпити механізм оплати за природне запилення медоносними бджолами ентомофільних сільськогосподарських культур. Необхідним є також посилення адміністративної відповідальності за порушення норм і правил у галузі бджільництва, особливо – відповідальності за отруєння бджіл при застосуванні засобів захисту рослин у сільському та лісовому господарстві. Нагальним є також законодавче закріплення такої ланки управління, як державний інспектор із бджільництва, який би мав і контрольні функції, й опікувався селекційною роботою, ветеринарним забезпеченням та ін.

¹ Михасюк І.Р., Швайка Л.А. Державне регулювання економіки: підручник. – Львів, 2006. – С. 141–143.

² Закон України «Про бджільництво» // Відомості Верховної Ради. – 2000. – № 21. – Ст. 157.

³ Програма розвитку галузі бджільництва в Україні // Український пасічник. – 2005. – № 12. – С. 30–37.

⁴ Назаров Е.И. Жизнь и закон // Пчеловодство. – 2004. – № 2. – С. 6–7.

⁵ Черевко Ю.А. Приусадебное хозяйство. Пчеловодство. – М., 2001. – С. 346–347.

⁶ Ишемгулов А.М., Мурсалимова Г.Р. Новые подходы к управлению пчеловодством в Башкортостане // Пчеловодство. – 2004. – № 2. – С. 8–10.

⁷ Ишемгулов А.М. Возрождение пчеловодства – в центре внимания республики // Пчеловодство и апитерапия. – 2004. – № 1. – С. 3.

⁸ Закон Республики България «За пчеларството» // Законът е приет от XXXIX Народно събрание на 10 юни 2003 г.

⁹ Таранов Г.И., Мизис А.П. Пчелы в правовом поле // Пчеловодный вестник. – 2005. – № 6. – С. 3.

¹⁰ Пономарев А.С. По страницам зарубежных журналов // 2003. – № 6. – С. 62.

Отримано 1.06.2006

Резюме

В статье анализируется законодательство Украины и зарубежных стран, касающееся государственного регулирования в отрасли пчеловодства. На основе проведенного анализа предложены рекомендации о усовершенствовании государственного регулирования в отрасли пчеловодства Украины в вопросах регулирования опыления энтомофильных сельскохозяйственных растений, усиления административной ответственности за допущенные нарушения, усовершенствования государственного управления в отрасли.

В.Б. МАРЧЕНКО

Віктор Борисович Марченко, старший викладач юридичного факультету Київського національного економічного університету

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

Як свідчить аналіз спеціальних робіт з теорії функцій органів державного управління, відповідні дослідження невиважено мало розглядаються у контексті концептуального розуміння самого поняття державного управління, адже очевидно, що функції управління є похідними від самого управління, зумовлюються ним, тому його невизначеність приводить до невизначеності перших. Така методологічна умова постає, на наш погляд, імперативною.

Чітке концептуальне розуміння самого поняття державного управління має бути покладене за визначальну основу, детермінаційний потенціал і критерій щодо провідних складових елементів системи державного управління, і зокрема, державно-управлінських функцій відповідних органів.

Посутньо йдеться про методологію, роль якої, звісно, має надзвичайне значення як для розуміння державного управління загалом, так і державно-управлінських функцій відповідних органів, адже, дещо перефразовуючи поширену в літературі думку¹, науковий метод пізнання – це і є насправді сам його предмет, розглянутий під певним кутом зору.

Згадана вище неувага, хоч і навряд чи може бути виправданою, проте ймовірно, не є невиваженою й має своє певне пояснення, оскільки, як виявляється, в попередні роки категорія державного управління так і не знайшла цілком одностайного тлумачення². Більше того, сама науково-галузєва підвідомчість даної категорії як предмета дослідження оцінюється по-різному.

І хоч у літературі визнається, що історичний пріоритет у дослідженнях проблем державного управління належить адміністративно-правовій науці та й загалом зміст адміністративно-правової науки багато в чому сформувався саме з огляду на потреби системи державного управління, при цьому одначе таке предметне спрямування тлумачиться як «ухил» цієї науки, яка хоч і з об'єктивних причин, але змушена була виходити за її природні межі й охоплювати тематику державного управління³. Як невіправдана оцінюється історична тенденція адміністративістів зосереджуватися на проблематиці теорії державного управління замість того, щоб точніше з'ясувати самостійний предмет власне адміністративно-правової науки, чітко відмежувавши його в необхідних випадках від новостворюваних наук соціально-управлінського циклу. З іншого боку, акцентується необхідність зайняття адміністративно-правовою наукою доміантної ролі у сфері організаційно-правових аспектів державного управління, а спроби виокремлення спеціалізованої юридичної теорії державного управління оцінюються як даремні. При цьому проблематика державного управління аж ніяк не вилучається зі сфери прикладення зусиль адміністративно-правової науки⁴.

Отже, як слід розуміти, в літературі йдеться про те, що адміністративно-правова наука повинна зосередитися насамперед саме на організаційно-правових аспектах проблематики державного управління. Що ж до інших аспектів безумовно багатогранного явища державного управління, то, ймовірно, мається на увазі, що вони мають бути переважно предметом розгляду інших дотичних наук. Гносеологічним ядром наук із державного управління визнається його теорія як комплексна наука галузь⁵.

Тут, на наш погляд, варто зауважити, що державне управління – цілісне явище, й ця цілісність його розуміння за будь-якого розмежування між науковими галузями не може бути втрачена, в тому числі й у сфері відповідного правового регулювання.

Теорія державного управління, що виникла на початку 60-х років минулого століття, можливо, саме й була певним відгуком на розвиток системно-управлінської методології та спробою шляхом її поширення на певну сферу державної діяльності, розглядаючи її як державне управління, досягати комплексного, цілісного розуміння цієї сфери.

Чи було це системно-управлінське щеплення державно-правової сфери вдалим, чи було сприйняте юридичною наукою як втручання у внутрішні справи й відкинуте як чужорідне? А можливо, як це часом бувало, прийняті у відповідь на системно-кібернетичний виклик Заходу, рішення партії та уряду обернулися прийняттям комплексу заходів і рапортуванням про їх виконання. Це надто велике і серйозне питання, щоб його можна було хоча б поставити і обґрунтувати, а не те, щоб достатньою мірою розглянути в рамках даної роботи, й водночас так само дуже важливе, щоб його можна було взагалі не прийняти до уваги й скинути з рахунку.

В будь-якому разі ми повинні відзначити й зафіксувати відображене в літературі розчарування можливостями системно-управлінської методології⁶. Чомусь вважалося, що вона здатна й повинна математично формалізувати процеси державної діяльності та управління, перекласти їх на плечі обчислювальних машин і таким чином зняти всі проблеми. Не відкидаючи категорично машинно-математичного напрямку, думається однак, що, перш за все, вона мала дати новий погляд на розуміння все тих же, нематематичних, державно-управлінських процесів саме як системних і цілеспрямованих. Кібернетика зі своїми підходами пояснює, передусім, механізми проходження цілеспрямованих процесів у системах, наділених такою властивістю, а отже, в тому числі це стосується й соціальних систем, і ця наука безпосередньо, звичайно, не ставить питання про визначення кінцевої мети соціальної системи, що їй часом закидають⁷. Однак і те, що системно-управлінська методологія в принципі не здатна вирішити таку проблему, треба ще довести. І аргументів на зразок того, що кібернетичний аналіз не може замінити змістовну марксистсько-ленінську теорію та класовий аналіз, тут буде явно недостатньо, особливо, сьогодні.

Питання, чого було більше – серйозних спроб адаптації системно-управлінської методології в державно-управлінській сфері чи поверхових заяв про неможливість її застосування, очевидно, також заслуговує на окрему увагу. Варто лише підкреслити, що спроби поширення цієї методології часом нагадують набори деталей із конструктора «зроби

сам». Мовляв, ось вам суто кібернетичні поняття й термінологія і спробуйте з них скласти модель державного (соціального) управління⁸. Саме по собі це, безумовно, необхідний початковий етап, але далі мала б іти реальна адаптація, однак таких спроб, схоже, небагато було в ті часи і ще менше – сьогодні.

Можливо, саме від цього йде думка, нібито теорія державного управління не сприймається як галузь науки, що має власне обличчя і значною мірою повторює положення, вироблені в рамках загальносистемних, теоретико-інформаційних, кібернетичних, економічних, правових, соціологічних та інших досліджень⁹.

Розглядаючи в системному контексті проблеми теорії державного управління, Б.П. Курашвілі, зокрема, стверджує, що теорія державного управління хвибує нечіткістю визначення об'єкта дослідження. І їй необхідно вирішити питання «об'єктивації» (тобто, чи розуміти під державним управлінням лише виконавчу та розпорядчу діяльність держави, чи її управлінську діяльність загалом), суттєво просунутись у визначенні місця свого об'єкта у ширших, надскладних системних комплексах¹⁰. Отже, розглядаючи підходи теорії державного управління до поняття управлінських функцій відповідних органів, слід мати на увазі наявність суттєвих концептуальних проблем самої теорії всього державного управління.

Незважаючи на відсутність єдиної, достатньо розробленої концепції державного управління, вибір альтернатив, як свідчить література, не надто широкий. Фактично дискусія точиться переважно навколо однієї альтернативи – щодо так званих широкого і вузького тлумачень поняття державного управління та їх співвідношення. Одні, вживаючи термін державне управління у строгому або широкому сенсі, вважають державним управлінням регулювальну діяльність держави в цілому, інші – в умовному або вузькому сенсі – саму лише адміністративну діяльність чи діяльність виконавчо-розпорядчих органів держави¹¹.

На думку В.Б. Авер'янова, на формування широкого тлумачення державного управління справила вплив загальна теорія соціального управління¹². Умовне або вузьке розуміння державного управління, на думку Б.П. Курашвілі, відноситься до теорії адміністративного права та інших юридичних дисциплін, де використовується близько піввіку, однак не прийняте суспільною наукою у цілому¹³.

Загалом же В.Б. Авер'янов вважає, що дискусія щодо широкого та вузького тлумачення державного управління була доволі надуманою й виявилася безплідною¹⁴. Обґрунтування такого погляду, здається, також своєю чергою можна виділити, як окремий, особливий підхід, суть якого полягає в застосуванні широкого чи вузького варіантів тлумачення залежно від теоретико-пізнавального рівня дослідження з відповідним методологічним обґрунтуванням у кожному випадку¹⁵. Державне управління кваліфікується при цьому як специфічний різновид діяльності органів держави, основне призначення якого – організація виконання правових актів та інших рішень державних органів шляхом різного роду владно-розпорядчого впливу на суспільні відносини та процеси¹⁶.

Слід зауважити, що, попри зовнішні суттєві й очевидні відмінності, і широке, й вузьке тлумачення державного управління мають спільну родову ознаку – на першому плані у змісті обох із них стоїть аспект діяльності. І як свідчить література, в теорії управління – і соціального, й державного – поняття управління досліджується передусім як діяльність¹⁷. Отже, наявні концепції традиційно розглядають державне управління переважно в контексті діяльнісно-технологічного аспекту, діяльності держави і її органів як реалізації державної влади, владного впливу, практично не зачіпаючи цільового аспекту. І, відповідно, функції державного управління розглядаються лише як частини або види цієї управлінської діяльності.

Та чи обмежується концептуальна проблематика державного управління лише площиною співвідношення його широкого та вузького тлумачення, точніше, широко- чи вузько-, але однаково діяльнісних аспектів? Тут не йдеться про те, щоб поставити під сумнів категорію діяльності як таку, протиставити їй якийсь принципово інший альтернативі. Йдеться про те, що управління не є одномірним, односкладним явищем і незбалансований акцент на одному його аспекті може негативно відбитися на концептуальному розумінні державного управління загалом. Схоже, у визначеннях державного управ-

ління у відповідній літературі акцентується переважно на здійсненні владного впливу, певної діяльності, і не виправдано менше – на підпорядкованості цієї діяльності цілям управління, на цільовому аспекті.

Заради справедливості слід сказати, що, хоч і не досить виразно й широко представлені та все ж у літературі є міркування, пов'язані і з певною критичною оцінкою та визначенням місця й ролі діяльнісного аспекту, його критичним аналізом у концептуальному розумінні державного управління¹⁸. Однак підсумкові дефініції, незважаючи на спробу піднести роль цільового аспекту, свідчать, що загалом цей підхід залишається переважно в рамках діяльнісного правового напрямку¹⁹.

Не те, що б цільовий аспект зовсім не розглядався, його роль у управлінні загалом неодмінно підкреслюється дослідниками державного управління. Так, І.Л. Бачило, пов'язуючи мету зі станом об'єкта, підкреслює, що кінцевою метою управлінської системи є все ж не її власна діяльність, а організація й забезпечення певного стану об'єкта управління²⁰.

Однак, фактично, роль цілей державного управління у правових дослідженнях відповідних явищ розглядається переважно лише на рівні загального міркування, вплив цілей на формування похідних понять детально не аналізується. Визначальний, детермінаційний вплив цільового аспекту, не кажучи вже про його механізми, на державне управління загалом, відповідні функції, достатньою мірою не досліджується, переважно спеціально не виділяється, і власне, не розкривається як такий. Та й часом саме розуміння цілей управління, схоже, не є адекватним.

Такий підхід видається нам нелогічним. Поняття управління яке не визнає, не враховує визначальної ролі цілей є по суті небезпечно вузьким його розумінням, це якась невизначена діяльність, процес, що протікає ніби сам по собі. Такий підхід не дає відповіді на головні питання – чим визначається така управлінська діяльність, звідки береться її напрям, зміст, якісна специфіка, тобто, якою вона власне має бути? Відповідно й визначення функцій управління поза його цілями, просто як видів діяльності, не дає відповіді на питання, звідки береться специфічний якісний зміст цих функцій, чим вони детермінуються. Відомий з літератури критерій об'єктивних потреб керованого об'єкта фактично цієї проблеми не вирішує.

Такий підхід до управління можна умовно назвати вузько-діяльнісним у тому сенсі, що цільовий аспект у ньому не виділяється в числі провідних, а також правовим чи вузько-правовим у тому сенсі, що він переважно домінує у сфері юридичних наук. Вузько-діяльнісне розуміння державного управління породжує таке ж вузько-діяльнісне розуміння й державно-управлінських функцій у правовій науці, бо якщо управління – це, перш за все, діяльність, то й управлінські функції при цьому – це, перш за все, частини такої діяльності.

На наше переконання, управління має розглядатися, в тому числі й у правовій науці, передусім як діяльність, що підпорядкована певним цілям щодо певного об'єкта. Цільова підпорядкованість управлінської діяльності – це найголовніше, найсуттєвіше в ній, зокрема в контексті визначення всіх суттєвих його елементів, та відповідних функцій. Державне управління безумовно охоплює і реалізацію влади, й організацію виконання правових актів, і вплив суб'єкта на об'єкт, і інші аспекти, однак усі вони мають підпорядковуватися єдиній меті – досягненню цілей управління. І цей цільовий аспект неодмінно має враховуватись у правовому розумінні та регулюванні державного управління й державно-управлінських функцій. Управлінські функції державних органів при цьому постають передусім як певні функції, спрямовані на досягнення відповідних цілей державного управління певною сферою й реалізуються від імені держави спеціально уповноваженими органами.

Правомірність діялісно-технологічного аспекту не піддається сумніву, але через його односторонність, недостатність він не вичерпує поняття державного управління в цілому, системно, особливо в детермінаційному, визначальному аспекті. Ціль же носить інтегральний характер, що на загальному рівні власне й визнається у літературі, коли зазначається, що у взаємозв'язку сфер суспільного життя вона виникає як спільний орієнтир дій суб'єкта і об'єкта управління, інтегровано виражаючи загальнодержавний,

народногосподарський інтерес та інтерес конкретної виробничої чи іншого характеру одиниці²¹.

Отже, концептуальне розуміння державного управління має відбивати, на наш погляд, особливість управління саме як специфічно цільової діяльності, а не лише як діяльності взагалі, відображати обумовлюючу роль цілей щодо визначення, побудови системи управління загалом, її елементів, а отже, й державно-управлінських функцій, зокрема.

Вузько-діяльнісне розуміння державного управління фактично вилучає його цілі та відповідні функції з числа юридичних понять. Однак становище, коли цілі опиняються за кадром правового регулювання державного управління, відповідної науки й практики, коли їх мають на увазі, але вони не постають вирішальним критерієм як побудови системи управління, так і відповідної оцінки діяльності держави в цілому та її органів, слід, на наш погляд, оцінити негативно. Ймовірно, саме таке розуміння місця та ролі державно-управлінських цілей стало причиною того, що й сьогодні держава, як в очах її посадовців, так і «підлеглих» громадян, все ще асоціюється перш за все з владою й тільки владою, а не повноваженнями застосовувати її лише й у чітко визначених напрямках та з відповідною метою.

Діяльність без цілей, від невміння чи небажання їх формулювати, у певному сенсі є дуже зручною, адже публічне проголошення цілей діяльності відразу вказує на її напрям, вимагає їх легалізації й передбачає можливість контролю. Діяльність же без юридичних цілей значною мірою звільняє її суб'єкта від вказаних питань, одночасно відкриваючи шлях для зловживань. Державне управління, яке юридично не визначає цілей, а отже, й не обмежується ними, по суті претендує на тотальність впливу, і замість зведення його до необхідного мінімуму, відбирає у особи її права, а у суспільства – потенцію до самоорганізації й самоуправління.

Судячи з літератури, радянська концепція державного управління головним серед критеріїв ефективності останнього загалом правомірно вважала продуктивність суспільного виробництва²². При цьому управління й виробництво доктринально розділялися на дві, хоч і пов'язані, однак якісно окремі сфери. Витоки такого поділу, судячи з літератури, йдуть від Марксового аналізу капіталістичного виробництва²³, де система управління тут розглядається у контексті суб'єкта, що створюється для забезпечення функціонування кінцевого об'єкта з його специфічними неуправлінськими задачами²⁴. Відірване від свого кінцевого результату державне управління закономірно зводиться здебільшого до спускання планів, віддання директив та вказівок, а не на досягнення продуктивних результатів, тобто, на процес, а не на результат.

Сьогодні здається очевидно необхідність критично переглянути й проаналізувати застосовувані в державно-управлінських дослідження моделі державного управління з'ясувати, чи відповідають вони реаліям сьогодення, чи все ще відбивають специфічні відносини адміністративно-командного управління. Бо саме на цих теоретичних моделях фактично ґрунтується правове регулювання державного управління загалом та управлінських функцій державних органів, зокрема.

Ознаки такого підходу в адміністративно-правовій науці, на наш погляд, наявні. Зокрема, коли одним із завдань цієї науки ставиться дослідження інституту адміністративної відповідальності, розгляд та поцінювання його як результату контрольної діяльності, в якій відображено так званий «зворотний зв'язок» у державному управлінні²⁵, то це, очевидно, має свідчити, що фактично кібернетично-управлінські підходи їй не чужі.

Отже, необхідна розробка цільової концепції державного управління, яка дасть змогу досягти цілісного розуміння та правового регулювання державно-управлінських явищ – загалом та управлінських функцій державних органів – зокрема. У правовому регулюванні державного управління конкретними сферами має знайти місце для юридичного розуміння, юридичних понять цілей такого управління та необхідних для їх досягнення відповідних функцій.

Правова наука, яка претендує на адекватне опосередкування державно-управлінських процесів, на наш погляд, не повинна боятися зазирнути за вузькі рамки суто юридичних підходів і дослідити і знайти належне місце цільовому аспектові в дер-

жавному управлінні. Наука, яка не розглядає свого предмета й системи у рамках ширшого предмета або системи вищого порядку, ризикує залишитися без належних орієнтирів свого розвитку.

- ¹ Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1998. – С.140.
- ² Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2003. – С.12.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. – С.9.
- ⁵ Там само. – С.8.
- ⁶ *Курашвили Б. П.* Очерк теории государственного управления. – М., 1987. – С.27–29.
- ⁷ *Омаров А. М.* Социальное управление: Некоторые вопросы теории и практики. – М., 1980. – С.98.
- ⁸ Там само. – С.68–98.
- ⁹ *Курашвили Б. П.* Вказана праця. – С.68.
- ¹⁰ Там само. – С.29.
- ¹¹ Там само. – С.89-91.
- ¹² Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1998. – С.12.
- ¹³ *Курашвили Б. П.* Вказана праця. – С.89-91.
- ¹⁴ Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2003. – С.12–13.
- ¹⁵ Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 1998. – С.10-11; Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2003. – С.12–14.
- ¹⁶ Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2003. – С.13.
- ¹⁷ Там само. – С.29.
- ¹⁸ *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления. Курс лекций. – М., 1997. – С. 25–30.
- ¹⁹ Там само. – С. 38.
- ²⁰ *Бачило И. Л.* Функции органов управления (правовые проблемы оформления и реализации). – М., 1976. – С.14.
- ²¹ Там само. – С. 42.
- ²² *Курашвили Б. П.* Вказана праця. – С.10.
- ²³ *Бачило И. Л.* Функции органов управления (правовые проблемы оформления и реализации). – М., 1976. – С.12, 13.
- ²⁴ Там само. – С.14–15.
- ²⁵ Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2003. – С.9.

Резюме

В статтю предпринята попытка показати непосредственное влияние концептуального понимания государственного управления на понимание и правовое регулирование управленческих функций государственных органов. Обращается внимание на ограниченность узкодеятельностного толкования этих понятий. Указывается на негативные для соответствующего правового регулирования последствия исключения целей государственного управления и управленческих функций государственных органов из числа юридических понятий и на необходимость дополнения юридической теории целевым пониманием государственного управления и функций его органов.

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Ю.Л. БОШИЦЬКИЙ

*Юрій Ладиславович Бошицький, кандидат
юридичних наук, доцент, в.о. ректора Київсь-
кого університету права НАН України*

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

В умовах динамічного розвитку ринкових відносин у будь-якій країні цілком природною є тенденція до збільшення кількості й асортименту товарів і послуг. Особливого значення у підвищенні їхньої якості та конкурентноздатності набувають комерційні позначення, зокрема, торговельні марки, комерційні (фірмові) найменування та географічні зазначення.

Комерційні позначення прямо впливають на підвищення якості товарів. Тому в кінцевому результаті позитивний ефект отримує не тільки сам виробник, а й споживачі та держава. Тому роль держави у створенні сприятливих умов для використання цих засобів індивідуалізації товарів, що виробляються, й послуг, що надаються конкретними підприємцями, є надзвичайно важливою.

Одним із ефективних засобів, що допомагають споживачам орієнтуватися в однорідних товарах і послугах різних фірм, одержувати найякісніші товари й уникати підробок є знаки для товарів і послуг. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» знак для товарів і послуг – це позначення, за яким товари й послуги одних юридичних чи фізичних осіб відрізняються від однорідних товарів і послуг інших юридичних чи фізичних осіб. У Цивільному кодексі України знакам для товарів і послуг присвячено 9 статей Глави 44 «Право інтелектуальної власності на торговельну марку». Як видно з назви даної глави, знаки для товарів і послуг, відповідно до Кодексу, дістали й нову назву – «торговельні марки». Враховуючи, що Цивільний кодекс України є основним актом національного цивільного законодавства і всі інші закони України приймаються відповідно до цього Кодексу, то слід використовувати його термінологію.

У відповідності до ст. 492 Кодексу, торговельною маркою може бути будь-яке позначення або будь-яка комбінація, придатні для вирізнення товарів (послуг), що виробляються (надаються) іншими особами. Це можуть бути, зокрема, слова, літери, цифри, зображувані елементи, комбінації кольорів.

Торговельна марка має допомагати споживачеві легко впізнати потрібну йому продукцію й не сплутати її з подібною продукцією інших виробників. Тому необхідною умовою правової охорони марки є її новизна. Тобто вона не є тотожною чи схожою з марками, вже зареєстрованими або заявленими на реєстрацію в Україні, чи такими, що охороняються в Україні на підставі міжнародних угод. Тотожність позначення показує, що торговельна марка в усіх своїх елементах збігається з уже відомими торговельними марками й належить до того самого класу товарів і послуг, незалежно від розбіжностей у їх переліку.

Необхідною умовою, охороноздатності торговельної марки є її реєстрація. Офіційне визнання марки робить її самостійним об'єктом права інтелектуальної власності. Якщо торговельна марка зареєстрована в Департаменті інтелектуальної власності, вона не має правової охорони. Тобто користувач не набуває ніяких особливих прав і не може претендувати на право щодо використання марки незалежно від часу введення її в цивільний оборот. Виняток складають так звані добре відомі торговельні марки, що охороняються на підставі прийнятих Україною міжнародних зобов'язань.

Загальна характеристика видів торговельних марок. Торговельні марки – це різноманітні умовні позначення, які розрізняються за формою відображення, колом користувачів, сферою використання. Так, за формою відображення торговельні марки бувають словесними, зображувальними, об'ємними, комбінованими тощо. Кожна з форм має свої специфічні ознаки.

Словесні торговельні марки – це оригінальні слова, словосполучення і фрази. Вони мають особливий смисловий зміст, який може викликати у споживачів певні асоціації. Словесні торговельні марки легко помітні, добре запам'ятовуються, зручні для реклами. Словесні марки надзвичайно різноманітні. Як правило, це імена людей, героїв літературних творів або міфологічних персонажів. Також це можуть бути й назви тварин, птахів, рослин, дорогоцінних каменів, найменування природних явищ, небесних тіл, географічних об'єктів тощо. Словесні марки нерідко використовують словосполучення, фрази, неологізми. В таких випадках, правова охорона надається разом зі словом і словосполученням, а також їх шрифтовим вирішенням. Слід зауважити, що словесні марки можуть складати суттєві елементи комерційних найменувань.

Зображувальні торговельні марки представляють різноманітні позначення, абстрактні зображення, символи у вигляді малюнків, орнаментів, символів, зображень тварин, предметів, які розробляються на основі використання зображень відомих пам'яток історії та культури, архітектурних споруд, географічних об'єктів, народних орнаментів. Таким позначенням може виступати й зовнішній вигляд як самої комерційної організації, так і введеної нею в цивільний обіг продукції. Зображувальні торговельні марки вирізняються помітністю, ефектністю та смисловим навантаженням.

Об'ємні торговельні марки – це зображення марки у вимірах довжини, ширини та висоти. Об'ємні торговельні марки мають не просто повторювати зовнішній вигляд предмета, а обов'язково містити якийсь новий елемент. Форма виробу має бути оригінальною і здатною виокремлювати товар конкретного виробника з низки однорідних товарів.

Комбіновані торговельні марки – це поєднання елементів наведених вище марок. Прикладом їх може бути поєднання малюнка і слова, малюнка і букв, малюнка і цифр, слів і цифр. Ці поєднання мають смислове навантаження. Їхні елементи доповнюють і пояснюють один одного. Поширеним видом комбінованих торговельних марок є етикетки, в яких гармонічно поєднуються словесні та зображувальні елементи у певному кольоровому виконанні.

Торговельні марки розподіляються й за ступенем їхньої популярності. Вони бувають звичайними й добре відомими. **Звичайні торговельні марки** – це будь-які нові позначення товарів, що відповідають усім критеріям охороноздатності. **Добре відомі торговельні марки** – це позначення, які знайомі широкому колу споживачів. Спори щодо визнання добре відомих товарних марок вирішується судом. Відповідний захист прав на добре відомі торговельні марки зумовлено охороною інтересів споживачів, які можуть сплутати зареєстровану торгову марку з добре відомою, а також з метою боротьби з недобросовісною конкуренцією. Відокремлення добре відомих торговельних марок від звичайних відбувається, згідно з вимогами міжнародних конвенцій, ще до їх реєстрації у Департаменті інтелектуальної власності.

За вимогами міжнародних зобов'язань не всі позначення можуть отримати правову охорону. В Україні не реєструються як торговельні марки позначення, котрі не мають розрізновальної здатності, можуть заподіяти шкоду інтересам інших осіб, суперечать суспільним інтересам, принципам гуманності й моралі, зображують державні герби, прапори та емблеми, офіційні назви держав, скорочені або повні найменування міжнародних

міжурядових організацій, офіційні контрольні, гарантійні та пробірні клейма, печатки, нагороди та інші відзнаки або схожі з ними до ступеня змішування, є загальнозживаними як найменування товарів та послуг певного виду, є загальнозживаними символами й термінами, вказують на вид, якість, кількість, властивості, призначення, цінність товарів і послуг, а також на місце й час виготовлення чи збуту товарів або надання послуг.

Торговельна марка може бути зареєстрована на ім'я юридичної або фізичної особи, а також об'єднання осіб та їхніх правонаступників. Права на торговельну марку можуть набувати ті юридичні особи, які виробляють товари, зайняті їх реалізацією, ремонтом, здійснюють сервісне обслуговування тощо, а також надають споживачам будь-які послуги. Власниками прав на торговельну марку можуть бути й державні установи, яким надано право вести комерційну діяльність. Власниками прав на торговельні марки можуть стати об'єднання осіб та їхніх правонаступників.

Слід зауважити, що торговельні марки не визнаються об'єктами авторських прав. Позначення, що реєструються як торговельні марки, можуть відповідати всім вимогам, які висуваються до об'єктів авторських прав, та, якщо автор дав згоду на використання створеного ним твору як торговельної марки, то він не набуває у зв'язку з цим ніяких додаткових прав чи переваг. Сферою авторських прав обмежується тільки правова охоро-на його особистих немайнових і майнових інтересів.

Особливості змісту прав на торговельну марку. Юридичні та фізичні особи, які зареєстрували на своє ім'я торговельну марку, автоматично набувають майнові права на неї. Це право на використання торговельної марки для позначення відповідних товарів чи послуг на всій території України. Чинність даних прав триває 10 років після дати подання заявки до Держдепартаменту інтелектуальної власності. Однак термін чинності прав на торговельну марку може бути практично необмеженим, оскільки строк дії її свідоцтва може неодноразово подовжуватися.

Права на торговельну марку – це абсолютні й виняткові суб'єктивні права. Власник прав на торговельну марку вправі використовувати цей знак, а також виняткове право перешкоджати, забороняти чи дозволяти використовувати цей знак іншим особам. Ніхто не може використовувати знак для товарів і послуг, що охороняється в Україні, без дозволу власника прав на нього.

Сутність права на використання торговельної марки полягає в його необмеженому комерційному використанні. Використання торговельної марки – це застосування його на товарах або на упаковці. А використовувати торговельну марку може як сам її власник, так і особа, якій такі права надані на підставі ліцензійного договору. Використання торговельної марки – це не тільки право, а також обов'язок її власника.

Свідоцтво на торговельну марку забезпечує його володільцю необмежену в часі можливість для позначення своїх товарів і послуг. Однак у деяких випадках дія права на торговельну марку може бути припинена. Це відбувається у вигляді анулювання прав на торговельну марку Держдепартаментом інтелектуальної власності в разі: втрати чинності реєстрації прав на торговельну марку у зв'язку з закінченням строку дії свідоцтва на нього, якщо власник прав вчасно не подбав про подовження цього строку, на підставі рішення суду, коли знак не використовується без поважних причин безперервно протягом трьох років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або від дати, коли використання знака було припинено, якщо реєстрація торговельної марки відбулася з порушенням встановлених законом вимог перетворення торговельної марки в позначення, яке увійшло до загального вжитку як мітка товарів певного виду (на підставі рішення суду), відмови від неї власника прав на цей знак. Така відмова оформляється у вигляді письмової заяви, що направляється до Держдепартаменту інтелектуальної власності.

Окрім використання торговельної марки, її власник має виняткове право перешкоджати, забороняти чи дозволяти іншим особам використовувати цю марку. Уступка прав на торговельну марку здійснюється на підставі цивільно-правового договору й означає передавання прав на торговельну марку іншій особі. Уступка прав стосується всіх товарів і послуг, для яких торговельна марка зареєстрована. Як правило, уступка прав має платний характер, але може бути й на безоплатній основі. При уступці прав власник торговельної марки відмовляється від подальшого її використання й передає всі права набу-

вачу. На практиці уступка прав на торговельну марку зумовлена переважно майбутньою ліквідацією чи зміною профілю діяльності юридичної особи. Уступка прав на марку не допускається, коли це може вестися в оману споживачів щодо товарів чи послуг стосовно особи, яка виробляє такі товари або надає зазначені послуги (пункт 4 статті 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»).

Власник прав на торговельну марку може надати право на її використання іншій особі. Для цього складається ліцензійний договір. Його умови визначаються сторонами. Так, сторони самі вирішують питання про монопольне право на використання марки, розмір і порядок сплати винагороди, термін дії договору тощо. Ліцензійні договори укладаються в письмовій формі. А передання прав на торговельну марку або прав на її використання вважаються чинними для іншої особи від дати публікації відомостей про це в офіційному бюлетені Держдепартаменту та внесення відповідних відомостей до Державного реєстру.

До ліцензійної угоди на використання торговельної марки включаються також обов'язкові положення про те, що: якість товарів і послуг ліцензіата буде не нижчою, ніж у ліцензіара, ліцензіар здійснюватиме контроль за виконанням цієї умови.

Перелічені вимоги мають на меті гарантувати інтереси, перш за все, споживачів, які орієнтуються на вже відому, так би мовити, розкручену торговельну марку¹. Тому, якщо товари ліцензіата будуть гіршої якості, ліцензіар зобов'язаний заборонити подальше маркування товарів переданою за договором торговельною маркою

Захист прав на торговельну марку. Несанкціоноване використання торговельної марки, а також дії, що заподіюють чи можуть заподіяти шкоду власникові прав на них, згідно з чинним законодавством зумовлюють цивільно-правову та кримінальну відповідальність.

Порушенням прав власника на торговельну марку визнається несанкціоноване застосування даної марки на товарах і при наданні послуг. Це може бути застосування торговельної марки на упаковці товарів, у рекламі, друкованих виданнях, на вивісках, у проспектах, на бланках та іншій документації. А також при демонстрації експонатів на виставках і ярмарках що проводяться в Україні.

Захист прав на торговельну марку здійснюється нормами адміністративного, цивільного та кримінального права. Адміністративно-правовий захист порушених прав полягає в можливості власника прав на торговельну марку: звернутися із заявою про порушення правил добросовісної конкуренції до Антимонопольного комітету України чи його територіальних органів, подати скаргу до вищого за належністю органу організації-порушника, якщо такий існує.

Більшість спорів, пов'язаних із порушенням прав на торговельну марку, належать до компетенції господарських судів. Щодо спорів, де однією зі сторін є фізична особа, то вони розглядаються місцевими судами.

Цивільно-правовий захист порушених прав на торговельну марку полягає в тім, що її власник може вимагати офіційного визнання цих прав. Такі спори виникають при реорганізації юридичних осіб, якщо в ході її нечітко визначені права та обов'язки знов утворених організацій. Позов про визнання прав на торговельну марку може бути заявлено особою, яка претендує на охорону прав на її марку на підставі того, що вона добре відома в Україні, вимагати припинення подальшого використання марки. Дана вимога може заявлятися також і з метою недопущення правопорушення, яке може готуватися. Коли незаконно маркований чужим позначенням товар тільки готується до реалізації або ввезення на територію країни, вимагати вилучення з товару або його упаковки незаконно використовуваної торговельної марки схожого з ним до ступеня змішування, вимагати знищення вже виготовлених зображень марки.

Збитки, заподіяні внаслідок незаконного використання торговельної марки, належить відшкодувати в повному обсязі. Потерпілий, у даному видадку, це легітимний власник прав на торговельну марку, який має право на відшкодування збитків. Ліцензіатів теж необхідно розглядати як потерпілих, що мають право на відшкодування збитків. Так, потерпілі можуть вимагати як упущену вигоду доходи, отримані особами, які незаконно використовували цю марку.

Якщо торговельна марка використовується на ліцензійній основі, то захист прав власника здійснюється за допомогою засобів, які визначені сторонами в ліцензійному договорі.

Ефективною формою впливу на порушника права на торговельну марку можуть служити публікація судового рішення з метою відновлення ділової репутації власника торговельної марки.

За несанкціоноване використання торговельних марок передбачена також кримінальна відповідальність за ст. 229 Кримінального кодексу України.

Підсумовуючи аналіз загальних положень щодо особливостей і проблем правової охорони торговельних марок в Україні, доцільно висловити низку пропозицій. Так, перш за все, необхідно узгодити термінологію спеціального законодавства з термінологією Цивільного кодексу України, обумовити компетенцію окремих органів державної влади стосовно встановлення характеристик, якості, репутації товарів, визначення меж відповідного географічного місця та встановлення зв'язку між характеристиками, якістю, репутацією товарів та місцем їхнього географічного походження.

Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» містить вказівку на те, що власник прав на торговельну марку має виняткове право забороняти використання належної йому марки без свого дозволу (ч.5 Ст.16). Це право не поширюється на випадки, визначені у ч.6 Ст.16. При порівнянні національного законодавства щодо виняткового права на заборону використання з міжнародними вимогами та законодавством зарубіжних країн було визначено відсутність належного правового врегулювання цього питання в Законі. Саме тому до Цивільного кодексу України вперше було введено норму щодо права попереднього користувача на торговельну марку (Ст.500). Враховуючи зобов'язання України забезпечити рівень захисту прав на інтелектуальну власність, аналогічний до наявного в Співтоваристві, необхідно привести Закон у відповідність не тільки з Цивільним кодексом України, але й максимально врахувати норми Директив ЄС про товарні знаки.

Стосовно добре відомих торговельних марок оптимізація відносин у цій сфері має виконувати, перш за все, інформаційну функцію. Тому необхідно передбачити обов'язкову публікацію відомостей про торговельну марку, визнану добре відомою в Україні, в спеціальному офіційному бюлетені. Потрібно створити спеціальний перелік добре відомих в Україні торговельних марок. Передбачити процедуру оприлюднення інформації про подану в Апеляційну палату заяву щодо визнання торговельної марки добре відомою в Україні з метою залучення до процедури розгляду цієї заяви заінтересованих осіб. Слід чітко визначити, від якої дати права на торговельну марку, визнану добре відомою в Україні, є чинними. Необхідно передбачити для власника торговельної марки, визнаної добре відомою в Україні, можливість вимагати визнання недійсним свідоцтва на торговельну марку, яка є тотожною або схожою з його добре відомою маркою, або припинення її використання, протягом певного часу від дати видачі свідоцтва на таку торговельну марку.

Інше питання стосується можливості реєстрації кольору як торговельної марки. Згідно з підходом Європейського Союзу необхідними умовами для визнання певного позначення торговельною маркою є можливість його представлення у графічному вигляді та наявність розрізняльної здатності. При реєстрації кольорів законодавці повинні виходити з позицій інтересів, які впливають із виняткових прав власника торговельної марки, та забезпечити умови, які не впливають на розвиток чесної конкуренції. Враховуючи те, що колір має розрізняльну здатність, при вирішенні питання набуття такої розрізняльної здатності слід використовувати загальні методики, які застосовуються до інших видів торговельних марок. Знак має відрізнити товари різних виробників. Тому нетрадиційні позначення за певних умов можуть бути зареєстровані як торговельні марки – колір сам по собі може бути торговельною маркою. Однак за певних обставин колір може мати природну розрізняльну здатність.

Ефективна охорона торговельних марок потребує чіткого дотримання керівниками підприємств положень національного законодавства у сфері інтелектуальної власності, положень Цивільного процесуального, Господарського процесуального, Кримінального,

Кримінально-процесуального кодексів України, а також спеціальних Законів України стосовно комерційних позначень. Застосовування ефективних запобіжних заходів для попередження порушення прав на торговельні марки, сприятиме вдосконаленню процедури надання прав та прискорить процедуру здійснення експертизи заявок на них. У цьому контексті є важливим створення підрозділів з питань інтелектуальної власності у галузевих міністерствах і відомствах, а також відновлення роботи патентно-ліцензійних підрозділів в установах, організаціях, на підприємствах. Потребують активізації заходи для підвищення кваліфікації суддів стосовно комерційних позначень, використання для цього сучасних форм підвищення їхніх знань, відповідного навчання, в тому числі дистанційного, тощо.

¹ Промислова власність в Україні: проблеми правової охорони. Збірник наук. праць / За ред. Ю.С. Шемшученка, Ю.Л. Бошицького. – К., 2004. – С. 548.

² Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні / За ред. Я.М.Шевченко. – К., 2005. – 281–411с.

³ Дьордь Чечі. Охорона інтелектуальної власності в Угорському праві / За заг. ред. і в пер. Ю.Л.Бошицького. – К., 2006. – 184 с.

⁴ Правова охорона комерційних позначень в Україні: проблеми теорії і практики. – Збірник наукових статей // За заг.ред. Ю.С.Шемшученка, Ю.Л.Бошицького. – К., 2006. – 638 с.

Отримано 9.11.2006

Резюме

В статье рассматриваются наиболее актуальные теоретические и прикладные аспекты правовой охраны торговых марок в Украине. Автор детально анализирует особенности правового регулирования торговых марок в соответствии с положениями нового Гражданского кодекса Украины, предлагает уточнение понятийного аппарата, дает предложения по приведению специального законодательства, регулирующего общественные отношения в области торговых марок, в соответствие с ГК Украины.

Н.В. МЕРКУШЕВА

*Наталія Василівна Меркушева, аспірантка
Київського університету права НАН України*

ВИДИ ВІДНОСИН З УПРАВЛІННЯ МАЙНОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Розвиток права тісно пов'язаний з розвитком суспільства та економіки. Проголошення державою принципу рівності всіх форм власності, встановлення режиму вільної торгівлі сприяє накопиченню капіталу. Проте нерідко власник через некомпетентність, вік чи з інших причин неспроможний особисто управляти своїм майном. У таких випадках він передає деякі чи всі свої правомочності власника іншій особі, яка може ефективно здійснювати управління. В сучасному праві України співіснують різні види відносин з управління майном. Спільна економічна мета цих відносин – управління чужим майном. Але ця мета досягається за допомогою не одного, а різних самостійних правових конструкцій, які часто є несумісними в рамках єдиного правового інституту. Відносини з управління майном в Україні можуть виникати з різних підстав, між різними суб'єктами і мати різний юридичний зміст.

Дослідженню конструкцій з управління майном приділяли увагу В.Вітрянський, Р.Майданик, Є.Суханов, І.Венедіктова, С.Сліпченко, М.Слюсаревський, А.Генкін та ін. Так, Р.Майданик розглядає конструкції з управління майном як один із видів довірчих

відносин, які пов'язані з управлінням майном. До складу цієї групи довірчих відносин належать договір довірчого управління майном, право повного господарського відання й право оперативного управління, представницьке управління й управління за законом¹. І. Венедіктова вважає, що конструкції з управління майном мають однаковий предмет регулювання відносин і мету їх установлення, хоча ці інститути оперують різними методами, правовими засобами для досягнення мети, а також суттєво різняться юридичним змістом². До таких конструкцій цивіліст відносить договір довірчого управління майном, установлення довірчої власності, право оперативного управління, фідучіарного управління, агентський договір, прокура, торговельне представництво.

Однак, вважаємо, що розглядуване питання потребує додаткового опрацювання. Науковці досліджували відносини з управління майном, не як систему відносин, а розглядали їх у порівнянні з інститутом довірчої власності, договором управління майном або ж у структурі інших відносин, які мають назву довірчих. Тому в даній статті буде проведена спроба систематизації конструкцій з управління майном, наявних у цивільному праві України, виокремлення їхніх видів, ознаки і перспектив розвитку.

Відносини з управління майном, залежно від характеру, можуть бути закріплені та врегульовані за допомогою різних правових форм. До цих форм слід віднести близькі до права власності речові права (обмежені законом і волею власника), а також деякі зобов'язальні права. Отже, до першої групи конструкцій з управління майном можна віднести право оперативного управління, право повного господарського відання й довірчої власності. До другої – договір управління майном і конструкції, які виникають з інституту представництва. Такий поділ було взято за основу для викладення матеріалу в цій статті.

Розглянемо перший тип відносин з управління майном, які належать до речових прав: оперативного управління, повного господарського відання та довірна власність.

Право господарського відання і оперативного управління є формами здійснення права державної власності державними підприємствами та установами. Держава для здійснення своїх господарсько-економічних функцій створює господарські та інші суб'єкти, що мають статус юридичних осіб. За державними підприємствами майно закріплюється на праві повного господарського відання, за державними установами – оперативного управління. Оскільки державні підприємства є суб'єктами підприємницької діяльності, а державні установи не здійснюють підприємництва, вони мають різні статутні цілі й завдання, а тому – держава встановлює їм різний статус і обсяг повноважень.

Інститут права оперативного управління є витвором радянської цивільної науки. В 1948 р. академік А. Венедіктов сформулював теорію оперативного управління, яка була втілена в Основах цивільного законодавства СРСР і союзних республік 1961 р. Націоналізація приватної власності після Жовтневої революції 1917 р. призвела до утворення державного сектора економіки, який займав панівне становище. Державні підприємства були визнані юридичними особами, у зв'язку з чим постало питання щодо права, яким за ними закріплюється майно. Інститут права оперативного управління майном уніс визначеність у взаємовідносини між державою як власником і суб'єктами здійснення права державної власності, адже радянська юридична наука не запропонувала в той період іншого правового інституту реалізації права державної власності. З ідеологічних міркувань юридична наука не могла запозичити буржуазні інститути управління майном особами, які не є його власниками³. У 1990 р. з'являється ще одна форма закріплення державного майна за державними юридичними особами – право повного господарського відання, зміст правомочностей якого ширший, ніж у праві оперативного управління. Розробники нового ЦК України визнали безперспективність функціонування прав оперативного управління та повного господарського відання, тому для них не знайшлося місця в кодексі. На думку О. Дзери, відмова від інституту повного господарського відання й оперативного управління є дещо передчасною⁴.

У зв'язку з уведенням до цивільного законодавства України договору управління майном та довірчої власності були висловлені різні думки щодо необхідності та реальності права оперативного управління і господарського відання. Зокрема, Р. Майданик виступає за його збереження в майбутньому, але він пропонує розширити сферу його дії

не тільки на підприємства державної, а й колективної та приватної форм власності⁵. Науковець також вважає за можливе з допомогою права оперативного управління здійснити рецесію довірчої власності в право України, оскільки, на його думку, ці конструкції є близькими за функціональним призначенням, характером та обсягом повноважень. Деякі цивілісти вважають, що зміст права повного господарського відання і права довірчої особи на майно в трасті практично збігаються⁶. С. Сліпченко відносить інститут оперативного управління й повного господарського відання до різновидів довірчої власності⁷. О. Подцерковний же, навпаки, виступає за збереження інституту оперативного управління в його чинному вигляді, оскільки це найкраща конструкція для управління майном державної власності, до якої договір управління майном застосовувати недоцільно.

На думку автора, слід відмовитися від ідеї заміни цих конструкцій правом довірчої власності, бо його зміст – розщеплення власності між кількома суб'єктами – не є характерним для країн континентальної системи права, в тому числі й для України, в яких право власності виступає неподільною категорією й належить одному суб'єктові.

Ще однією конструкцією, яка регулює відносини пов'язані з управлінням майном, є право довірчої власності (трасту). Його було введено до українського цивільного законодавства після прийняття 19 червня 2003 р. законів України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» (№ 979-IV) й «Про фінансово-кредитні механізми та управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» (№ 978-IV).

Право довірчої власності є інститутом англо-американської системи права. Сутність цих відносин полягає в тому, що одна особа, яка є власником майна (засновник довірчої власності), передає своє майно іншій особі (довірчому власникові) для управління в інтересах указаної ним особи (бенефіціара). При цьому вважається, що кожен із названих учасників відносин трасту в певному обсязі має правомочності власника, тобто кожен із них є суб'єктом права власності. Довірча власність ґрунтується на концепції «розщеплення» власності: одна частина правомочностей (управління та розпорядження майном) належить довірчому власникові, інша (отримання вигоди й доходів від використання майна) – бенефіціарові.

Слід підкреслити ще одну особливість, характерну для відносин трасту: стосунки засновника трасту й управителя передбачають високий ступінь довіри, що відповідає уявленням про справедливість, якими керуються суди англо-американського права при вирішенні спорів. Такі уявлення про справедливість вироблені особливою гілкою прецедентного права – «правом справедливості», що існує поряд із «загальним правом». Континентальне право на відміну від англо-американського, яке базується на системі судових прецедентів, не знає поділу права на загальне та право справедливості. В Англії до 1875 р. право справедливості суттєво відрізнялося від загального права за кількома параметрами, зокрема за походженням норм, процедурою вирішення спорів, особливістю прийнятих рішень. Проте після реформи, здійсненої на підставі Актів про судоустрій 1873–1875 р., усім вищим судовим інстанціям було дозволено розглядати справи на основі як загального права, так і права справедливості. Нині суди англо-американського правопорядку при вирішенні спорів використовують норми й загального права, й права справедливості, кожне з яких охоплює певний перелік питань і характеризується застосуванням визначеної процедури.

Аналізуючи юридичну конструкцію трасту з підходів, властивих континентальному правопорядкові, утворюється парадоксальна ситуація. Жоден з учасників правовідносин трасту не володіє всією сукупністю правомочностей власника, але кожен з них зберігає у себе їх певну частину. Виходить, що єдине право власності ніби «розщеплюється» між кількома суб'єктами, й тому неможливо сказати, хто ж усе-таки з них є власником переданого у траст майна. В англо-американській системі така ситуація не породжує суперечностей, оскільки там право власності складається з багатьох різноманітних правомочностей і здатне в різних поєднаннях дати до півтори тисячі варіантів цілком самостійних прав власності. Ці складні побудови зовсім чужі для континентальної правової системи⁸.

Теорія речових прав у континентальній системі права не допускає одночасного права власності кількох суб'єктів на один об'єкт. Передання власником частини або всіх своїх правомочностей іншій особі сама по собі не веде до втрати права власності, оскільки в дійсності така передача є способом здійснення власником своїх правомочностей, а не способом відчуження належних йому прав чи майна. Таким чином, у розумінні вітчизняного права право власності неможливо «розщепити»: власник або зберігає його або втрачає. Інакше – виникне колізія прав власників, оскільки кожен із них бажатиме розпоряджатися своїм правом на власний розсуд.

Ця особливість континентального (в тому числі й українського права) власності була врахована в редакції ЦК України, прийнятого 16.01.2003 р. Зокрема, П'ята книга «Зобов'язальне право» містить договір управління майном, юридична конструкція якого має зобов'язальний характер і який належить до зобов'язань із надання послуг. Проте Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 980-IV від 19.06.2003 р. до ЦК України було внесено низку змін, якими введено конструкцію «право довірчої власності». Зокрема, цим Законом було доповнено ст. 316 ЦК України частиною другою, згідно з якою особливим видом є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном. До гл.70 «Управління майном» ЦК України були внесені доповнення, відповідно до яких договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно. Законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя (ч.2 ст.1029). Управитель, якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується й розпоряджається відповідно до закону та договору (ч. 5 ст.1033 ЦК України).

Як було зазначено, вказані зміни в Цивільному кодексі України були зумовлені необхідністю узгодити кодекс із прийнятими 19 червня 2003 р. законами України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» (№ 979-IV) та «Про фінансово-кредитні механізми й управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» (№ 978-IV). Таким чином, законодавець пристосував положення базового акту цивільного законодавства під новоприйняте спеціальне законодавство, що є неприпустимим з погляду законодавчої техніки та забезпечення системності вітчизняного законодавства.

Висловлено багато думок з приводу доцільності введення довірчої власності та його місця в праві України. Група вчених, серед яких можна виокремити Р. Майданика, виступають за введення цієї конструкції до права України в дещо модифікованому чи повному вигляді. Більшість науковців виступають проти введення цього інституту, а віддають перевагу зобов'язальній конструкції з управління майном. Прихильники іншої позиції, представником яких є С. Сліпченко, вважають за можливе запровадити в цивільному праві України водночас і речового права довірчої власності, й зобов'язальної конструкції договору про управління майном.

На думку автора, законодавче введення права довірчої власності в Україні є недоречним, оскільки відсутні підстави для його практичного використання в тому вигляді, в якому він існує в англо-американському праві. Зокрема, українське право не знає категорії «розщеплена власність», а також поняття англо-американського «права справедливості», яке сприяло становленню довірчої власності в Англії та за правилами якого вирішуються спори з питань трасту. Окрім того, закріпивши це право в цивільному законодавстві, законодавець не надав його визначення й не наповнив його реальним змістом. Тому вважаємо, що слід відмовитися від цієї конструкції шляхом унесення змін до чинного законодавства.

Перейдемо до розгляду іншої групи відносин з управління майном, які належать до зобов'язального права. Окремі функції з управління майном реалізуються за допомогою інституту представництва та його різних форм. Зокрема, в умовах правового вакууму, коли договір довірчого управління майном не був нормативно визначеним, окремі функції реалізувалися з допомогою договору доручення – одного з видів представництва, яке виникає за договором. За ст.237 ЦК України представництвом є правовідно-

шення, у якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Зміст представництва можна звести до того, що одна особа «заміщає» іншу з тим, щоб дії першої тягнули юридично значущі наслідки саме для другої – тієї, від імені якої перша особа діяла. Тобто дії, необхідні для укладання договору, вчиняє одна особа, а стороною за договором стає інша, в результаті виходить так, що нібито все необхідне перша особа зробила сама⁹.

Залежно від обсягу й характеру повноважень представництво можна поділити на пов'язане й не пов'язане з управлінням майном¹⁰. Отже, через окремі форми представництва також можуть виникати відносини з управління майном. Підставою для їх виникнення може бути договір (наприклад, доручення, комісії), закон (зокрема, у випадках управління майном неповнолітніх осіб), адміністративний акт (наприклад судове рішення про встановлення опіки над майном безвісно відсутньої особи). Р.Майданик наводить широкий перелік видів довірчого представництва, пов'язаних з управлінням майном, залежно від підстав виникнення та юридичного змісту: представницькі договори довірчих товариств, агентські договори по управлінню майном, довіреності по управлінню майном, управління майном представниками за законом (довірче представництво на підставі закону поширюється на відносини управління майном опікуваного опікуном, піклувальником, при патронаті, управління майном громадянина, визнаного безвісно відсутнім, управління майном виконавцем заповіту при спадкуванні)¹¹.

Характерними ознаками, які виокремлюють інститут представництва з інших конструкцій управління майном, є такі: представник учиняє дії від імені іншої особи, на яку й покладаються наслідки цих дій; представництво виступає як засіб організації, впорядкування визначеного правовідношення між довірцем і третьою особою; представництво не допускає абстрактності переліку юридичних і фактичних дій, які повинен вчинити представник.

Деякі науковці, розглядаючи різні форми управління майном у складі інституту представництва, акцентують увагу на агентському договорі. Цей договір є інститутом англо-американського права. За агентським договором одна сторона (агент) за дорученням, від імені й за рахунок іншої сторони (принципала) здійснює за винагороду юридичні та інші фактичні дії. Агентський договір відносять до представницьких договорів, він має багато спільних рис із договорами доручення та комісії. Українські цивілісти не вбачають необхідності вводити до цивільного законодавства агентський договір. По-перше, в праві України вже існують договори аналогічного змісту – доручення й комісії, а по-друге, його введення призведе до дублювання та плутанини норм різних інститутів. Проте український законодавець таки запровадив цей інститут до господарського законодавства України, нормативно закріпивши його у гл.31 «Комерційне посередництво (агентські відносини) у сфері господарювання» Господарського кодексу України.

В системі зобов'язального права є ще одна конструкція, на підставі якої можуть виникати відносини з управління майном – договір управління майном. Як було зазначено, цей договір закріплений і регламентується нормами гл.70 ЦК України. За договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача) (ч.1 ст.1029 ЦК України).

Новизна і своєрідність довірчого управління майном зумовили виникнення в юридичній літературі різних оцінок характеру й правової природи цієї конструкції. Основна відмінність, яка породжує протилежні погляди, полягає у відповіді на питання: довірче управління майном виступає речовим правом чи зобов'язанням? Чи носить воно фідуціарний характер? З приводу віднесення довірчого управління майном до речового чи зобов'язального права є різні думки. Деякі науковці, наприклад Є. Суханов, В. Вітрянський, І. Венедіктова, М. Слюсаревський, виступають за зобов'язальний характер такого правовідношення. Інші вчені вважають, що ця конструкція має речово-правовий характер. Решта цивілістів, зокрема Р. Майданик, В. Белов, вважають, що договір управління майном є особливим правом на чужу річ. Також висловлюються різні міркування щодо фідуціарного характеру договору довірчого управління майном. Проте

більшість українських цивілістів, незалежно від їхньої прихильності до речового чи зобов'язального характеру цього інституту, відносять його до фідучіарних угод.

Окрім зазначених особливостей, договір управління майном має й інші характерні ознаки: відносини виникають між рівними й незалежними один від одного суб'єктами, й підставою їх виникнення є договір; довірчий управитель не є власником майна, переданого йому в управління, і завжди виступає від власного імені, проте діє в інтересах власника чи іншого, названого власником, вигодонабувача; повноваження довірчого управителя мають дискретний характер; відносини, пов'язані з управлінням майном, мають складний предмет (фактичні та юридичні дії щодо управління майном та саме майно, яке передається в довірче управління).

Таким чином, згідно з договором управління майном виникають відносини між рівними й незалежними один від одного суб'єктами, дії одного з яких спрямовані на передання майна в управління іншій особі, котра здійснює його від власного імені, проте в інтересах установника управління або іншої вказаної ним особи. Передбачається, що цей договір матиме перспективи застосування в різних сферах життя, не тільки з метою одержання прибутку з переданого в управління майна, а й для охорони цього майна.

У зв'язку з викладеним можна дійти висновку, що в українському цивільному праві відносини, пов'язані з управлінням майном, можуть бути врегульовані як нормами речового, так і зобов'язального права. До речових конструкцій, пов'язаних з управлінням майном, можна віднести інститути речового права – оперативного управління, господарського відання, довірчої власності. Що ж стосується конструкцій управління майном, що мають зобов'язальний характер, то в такому випадку застосовуються різні форми інституту представництва й договір управління майном. Проте законодавцеві слід вилучити з цивільного законодавства положення, що регламентують право довірчої власності, оскільки його зміст – розщеплення власності між кількома суб'єктами – не є характерним для країн континентального правопорядку, й вітчизняне право має достатньо різних конструкцій, спроможних виконувати функції цього інституту.

¹ Майданик Р.А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К. – 2003. – С.19.

² Венедіктова І.В. Договір довірчого управління майном в Україні. – Харків, 2004. – С. 106.

³ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. Кн. 1. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К., 2002. – С. 386 – 388.

⁴ Там само.

⁵ Майданик Р.А. Траст: собственность и управление капиталами (природа прав, рецепция в право Украины). – К., 1995. – С. 146.

⁶ Генкин А.С. Эффективный траст. Опыт Западной Европы и российская практика. – М., 1999. – С. 26.

⁷ Слипченко С.А. Право доверительной собственности. – Харьков, 2000. – С.107.

⁸ Гражданское право: Ученик: В 2 т. Т. I / Отв. ред. проф. Е.А.Суханов. – М., 2004. – С. 491.

⁹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга третья: Договоры о выполнении работ и оказании услуг. – М., 2005. – С. 249.

¹⁰ Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. – К., 2002. – С. 334–336.

¹¹ Там само.

Отримано 14.06.2006

Резюме

В украинском гражданском праве отношения по управлению имуществом могут быть урегулированы нормами как вещного, так и обязательственного права. Анализу различных конструкций по управлению имуществом и их месту в гражданском праве Украины и посвящена данная статья.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

Б.М. ГОЛОВКІН

Богдан Миколайович Головкін, кандидат юридичних наук, заступник декана факультету юстиції Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

КРИМІНОЛОГІЧНА ОЦІНКА НАСИЛЬСТВА ПРИ ХАРАКТЕРИСТИЦІ ТЯЖКОЇ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Проблема кримінального насильства має міждисциплінарний характер і, передусім, входить у сферу предметних інтересів кримінального права та кримінології. Ця проблема дуже складна, багатогранна, має багатотікову історію. Вона фактично була в епіцентрі зародження та розвитку вказаних наук кримінального циклу.

Кримінально-правовою теорією явище фізичного насильства досліджувалося в рамках загальної та особливої частин. Так, у процесі розробки доктринальних положень учення про склад злочину, кримінальне насильство розглядається в контексті таких елементів об'єктивної сторони злочину, як спосіб і засіб його вчинення (Л.Д. Гаухман, І.Ш. Жорданія, М.І. Панов, В.І. Симонов, Р.Д. Шарапов та ін.). Теоретичні надбання загальної частини застосовуються при аналізі окремих складів злочинів: проти життя і здоров'я особи, волі, честі й гідності особи, статевої свободи й статевої недоторканості особи, власності, громадської безпеки, проти громадського порядку й моральності тощо, де фізичне насильство виступає способом учинення злочину (М.І. Бажанов, С.В. Бородін, В.І. Борисов, В.О. Владимиров, І.М. Даньшин, Л.Г. Кригер, Ю.І. Ляпунов, П.С. Матишевський, Б.С. Никифоров, Л.М. Прозументов, В.В. Сташис, В.П. Тихий, М.Д. Шаргородський та інші вчені).

Кримінологія розглядає проблему кримінального насильства в дещо іншому ракурсі, передусім виокремлюючи насильницьку злочинність, що об'єднує множинність злочинів, у яких насильство виступає не тільки способом учинення злочину, а й самостійним елементом злочинної мотивації (С.М. Абельцев, С.Б. Алімов, Ю.М. Антонян, В.В. Голіна, А.Ф. Зелінський, І.А. Петін, Е.П. Побігайло, О.В. Старков, Д.А. Шестаков та інші правознавці).

Перед цією роботою ставиться інше завдання: дослідити кримінально-правові особливості агресивного корисливого насильства й показати їхнє кримінологічне значення для характеристики тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

Очевидно, що в процесі пізнання кримінального корисливого насильства доцільно застосовувати діалектичний метод, який дає змогу накопичені в окремих галузях наукові знання про предмет дослідження синтезувати на новому міждисциплінарному рівні для глибшого вивчення його кримінологічно-правової природи. Саме на таких методологічних засадах ґрунтується подальший виклад матеріалу.

Діапазон злочинів, що вчиняються насильницьким способом, надзвичайно великий і фактично представлений у всіх розділах КК України, що класифіковані за абсолютно різними об'єктами посягання. Водночас, із кримінологічних позицій усі злочини, що вчиняються із застосуванням насильства, виходячи з неординарного його функціонально-

цільового призначення, умовно можна поділити на дві великі групи: насильницькі та корисливі. Такий підхід впливає з теоретико-прикладних надбань психологічної науки, що безпосередньо присвячена пізнанню анатомії агресії та індивідуальних механізмів мотивації агресивних проявів людської поведінки. З-поміж численних різновидів людської агресивності, що виділяються відомими психологами¹, на наш погляд, є сенс погодитися з А. Бассом, який розрізняє дві форми агресії: ворожу й інструментальну². В основі так званої ворожої (негативістської) агресії лежить ворожість, ненависть, жага руйнації та знищення людей, речей, суспільства, природи, заради реалізації деструктивного потенціалу особи³. Вона прагне негативного впливу на вказані об'єкти. При інструментальній агресії руйнівний вплив здійснюється лише як засіб для задоволення будь-яких потреб⁴.

Викладені положення психологічної теорії в контексті порушеної проблеми можна прокоментувати таким чином. Функціонально-цільовим призначенням ворожої (негативістської) агресії є імпульсивне спричинення шкоди (кривди, болю, страждань) об'єктові посягання задля його пошкодження, руйнації чи повного знищення без будь-якої корисливої мети. Такими об'єктами можуть бути як живі істоти, так і речі об'єктивної реальності. Метою інструментальної агресії, з-поміж інших, може бути свідомо-вольовий цілеспрямований насильницький вплив на жертву заради задоволення корисливого мотиву. Отже, на відміну від першого виду, інструментальна агресія – це раціональний насильницький напад задля заволодіння або утримання матеріальних благ.

Поняття «агресія» й «насильство» не тотожні. За законами формальної логіки, вони належать до порівнянних, сумісних, підпорядкованих понять і співвідносяться як родове й видове⁵. Насильство є найбільш суспільно-небезпечною формою агресії, що криміналізується законодавством. Предметом нашого дослідження буде достатньо специфічний за мотивацією вид агресії – протиправне корисливе насильство, як системоутворююча ознака тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

Беззаперечним надбанням криміналістів стали фундаментальні дослідження насильства при вчиненні злочинів проти власності тільки як способу протиправної поведінки, що мали суто прикладний характер – удосконалення юридичної техніки й правильної кваліфікації злочинів⁶. Водночас слід зауважити про низку недоліків такого підходу. Насамперед, це штучна відірваність насильства (зовнішнього акту поведінки) від суб'єкта, який його вчиняє, й невиправданий поділ насильства на фізичне та психічне. Крім того, криміналістами за нечастим винятком (наприклад М.І. Панов)⁷ фактично не досліджується детермінованість насильницького способу вчинення злочинів, а сам спосіб невиправдано «виринається» з органічно єдиного процесу мотивації й цілепокладання⁸, що з криминологічних позицій є недопустимим, оскільки не дає змоги пізнати психолого-правову природу агресії, виокремити специфіку корисливого насильства в системі кримінального насильства, показати характерні риси особистості злочинця, який обирає саме корисливий мотив агресивно-насильницької поведінки.

Як раніше вказувалося, проблема кримінального насильства є достатньо розробленою в кримінальному праві, а тому хотілося б привернути увагу читача до тих вузьких місць, які, на наш погляд, дають підставу наголосити саме на криминологічному значенні агресивного корисливого насильства, що притаманне тяжкій корисливо-насильницькій злочинності.

Почнемо з визначення кола діянь, котрі слід відносити до тяжких і особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів. Ідеться про злочини, передбачені ч.2 ст. 115 п.6, 11; ч.4 ст.187; ч. 3,4 ст. 189; ст. 257; ч.3 ст. 262; ч.3 ст. 308; ч.3 ст. 312; ч. 3 ст. 313 КК України. Слід підкреслити, що кримінально-правовою теорією (за винятком ч.2 ст.115 п.6, 11) вказані діяння розглядаються як одиничні складні багатоб'єктні *складені* злочини⁹. Законодавча конструкція цих складів передбачає кількісне поєднання двох зовнішньо самостійних, проте внутрішньо органічно взаємопов'язаних діянь в одному складному складеному злочині, що надає йому нової якісної характеристики підвищеного ступеня суспільної небезпечності¹⁰.

Кримінально-правова сутність насильства виражається в об'єктивній сутності злочину й проявляється у способі впливу на організм потерпілого, про що говорить М.І. Панов¹¹. Такий вплив завжди здійснюється умисно проти чи поза волею потерпілого й

поділяється на фізичний і психічний, причому останній є кримінально караним лише у випадках прямого передбачення в диспозиції кримінально-правової норми¹². Цю тезу вважаємо небездоганною з кримінологічних позицій. Очевидно, що в даному випадку теоретичні розробки кримінального права були продиктовані реаліями кримінальної практики, а це демонструє значну поширеність саме відкритого фізичного (енергетичного) впливу злочинців на тіло потерпілих у процесі вилучення їхнього майна. Своєю чергою, психічне насильство вивчається кримінально-правовою наукою окремо від фізичного, переважно в разі, коли інформаційний вплив на психіку потерпілого зовнішньо виражається у формі погроз негайно застосувати до власника майна, його близьких осіб чи особи, у віданні (під охороною) якої перебуває майно, фізичне насильство небезпечне для його життя та здоров'я. Такий підхід не зовсім відповідає психологічним положенням про діалектичну єдність свідомості й волі людської діяльності. Важко уявити цілеспрямований силовий вплив на тіло (органи) потерпілого з метою примусу до певних дій (бездіяльності), зміст якого адекватно не відображається свідомістю жертви. Іншими словами, фізичне насильство неспроможне змусити потерпілого вчинити будь-які дії, якщо до його свідомості не буде доведено, чого саме від нього вимагають¹³. Звідси випливає, що будь-який фізичний вплив на тіло потерпілого одночасно несе в собі конкретний інформаційний заряд, розрахований на сприйняття свідомістю потерпілого для подальших поведінкових реакцій, оскільки уявляється, що кримінальний закон охороняє не тільки фізичний статус, а й органічно пов'язану з ним психічну сферу особи. З огляду на це, агресивне корисливе насильство у тяжкій корисливо-насильницькій злочинності доцільніше розглядати як *небезпечний для життя та здоров'я цілеспрямований психофізичний вплив злочинців на потерпілих, учинений з корисливих мотивів*.

Характерною ознакою корисливого насильства є *напад* на потерпілого. Ця, здавалося б, досить банальна фраза містить прихований глибинний зміст, у якому відображається психолого-правова природа специфічного виду кримінальної агресії, яка лежить в основі тяжкої корисливо-насильницької злочинності. Загальновідомо, що семантичне походження «агресії» нерозривно пов'язане з нападом, а значить агресія як видове поняття, завжди проявляється через напад. Отже, напад є характерною ознакою, за якою одна група діянь відрізняється від іншої. Принагідно відмітимо, що напад іманентний не тільки для розбоїв і бандитизму, він притаманний більшості корисливих убивств, і певною мірою для вимагань, поєднаних із насильством небезпечним для життя та здоров'я особи. В спеціальній літературі неодноразово порушувалося питання: що розуміти під «нападом», та як він співвідноситься з «насильством»?¹⁴. Думки вчених розділилися. Група авторів (В.В. Голіна, В.С. Комісаров, А.С. Ємельянов та ін.) схильні вважати, що «напад» і «насильство» – не тотожні поняття. Напад включає насильство, проте до нього не зводиться, оскільки передбачає створення відповідної небезпечної обстановки, за якої постає реальна загроза застосування насильства¹⁵. Інша думка полягає в тому, що правова сутність «нападу» й «насильства» одна – це двоєдиний спосіб заволодіння майном¹⁶. На наш погляд, напад, насамперед, є формою прояву агресії, в якому насильство становить змістове наповнення й виступає як засіб досягнення основної корисливої мети. Справді, раптовість, одномоментність, інтенсивність насильства, персональна спрямованість, націленість на заподіяння тяжкої та особливо тяжкої шкоди власникові майна іманентно пов'язані з нападом. Разом із тим, слід визнати, що агресивний напад – поняття ширше, ніж насильство, оскільки охоплює й певну обстановку рішучого наступу на потерпілого, що виникає безпосередньо перед застосуванням сили (проникнення в приміщення, зупинка транспорту, демонстрація зброї, зіткання віч-на-віч зі злочинцем у несприятливому для опору місці, висловлювання погроз безпосередньо на місці події від осіб з кримінальною орієнтацією тощо). Вказана обстановка триває лічені хвилини, а подеколи навіть секунди, але протягом цього часу у потерпілого зберігається можливість уникнути силової розправи, чи хоча б мінімізувати її наслідки. Саме така позиція є найбільш вираженою з кримінологічного погляду.

Значення нападу як типового насильницького способу вчинення тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів, з кримінологічних позицій, досить важливе. Насамперед, це особливий криміналізований спосіб учинення саме корисливо-насиль-

ницьких злочинів. Він суттєво впливає на тяжкість можливих наслідків посягання, а тому сам характеризується підвищеною суспільною небезпекою і вказує на підвищену суспільну небезпеку специфічної категорії злочинів, що вчиняються шляхом нападу загалом¹⁷.

Водночас, напад іманентно пов'язаний із особливим різновидом насильства – безпечного для життя і здоров'я потерпілого. При цьому насильство виступає не тільки засобом досягнення корисливої мети посягання, в ньому криється глибинний мотиваційний відбиток особистості, її кримінального досвіду, емоційно-вольових якостей, життєвої філософії паразитизму й наживи – понад усе. Отже, *на відміну від насильницьких злочинів, у тяжких корисливо-насильницьких функціонально-цільовим призначенням насильства є найефективніший, і такий, що відбиває загальну домінуючу мотиваційну лінію особистості, забезпечувальний засіб досягнення корисливої мети посягання.*

І найголовніше, насильницький напад нерозривно пов'язаний із формою вини, мотивом і метою аналізованої категорії злочинів. Це положення заслуговує на докладніший розгляд, оскільки в ньому відбивається й криминологічна специфіка тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

Атрибутивною ознакою тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів є умисна форма вини. І це аксіома, оскільки необережно наживатися насильницьким способом неможливо. Стосовно умислу слід зауважити, що розбоєм і бандитизму властивий умисел, поєднаний зі спеціальною метою, так званий (*dolus specialis*)¹⁸. Даний різновид умислу передбачає наявність у свідомості злочинця особливої мети посягання, віднесеної законодавцем до складу розбоїв і бандитизму (ст.ст.187, 257 КК) як конститутивної ознаки, а також кваліфікаційної обставини (ч.3 ст. 262, ч.3 ст. 308, ч.3 ст. 312, ч.3 ст. 313 КК України)¹⁹. Загальновідомо, що такою особливою метою для розбоїв є вилучення майна шляхом нападу, а для бандитизму – напад, котрий, як правило, також супроводжується вилученням майна. Криминологічна оцінка викладених положень закону, з одного боку, полягає в чіткій фіксації завчасної корисливої спрямованості подібних посягань, а з іншого боку, демонструє агресивну рішучість злочинців заволодіти чужим майном саме шляхом нападу, що найефективніше забезпечує кінцевий результат.

Вирішальну роль у постановці мети злочину відіграють мотиви посягання. Вони розкривають справжній зміст умислу винного. Показово, що у п. 6 ст. 115 КК України законодавець спеціально виокремив корисливий мотив убивства, акцентуючи увагу на підвищеній суспільній небезпеці даного рівновиду вбивств. У п.11 ст. 115 КК України, корисливий мотив презумпується кримінально-правовою природою поняття вбивства на «замовлення». Для решти злочинів, які ми відносимо до тяжких і особливо тяжких корисливо-насильницьких, корисливий мотив є тією системоутворюючою ознакою, яка на рівні з агресивним тяжким характером насильства дає підставу виділяти їх у специфічний вид злочинності.

Із вищевикладеного логічно випливає, що для аналізованого виду злочинності характерний прямий умисел (*dolus directus*), коли винний усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачав суспільно небезпечні наслідки й прагнув їх настання. Застосувавши формулу закону, в нашому випадку слід звернути увагу на окремі її ключові моменти.

По-перше, злочинець свідомо обирає напад, що передбачає застосування такого насильства, яке за своїми уразливими характеристиками й локалізаційною спрямованістю є суспільно небезпечним для життя і здоров'я потерпілого в момент застосування і, в той же час, чітко розуміє, що таке насильство – лише засіб для досягнення кінцевої корисливої мети.

По-друге, на етапах мотивації й цілепокладання у свідомості винного моделюється цілісний суб'єктивний образ злочину. Одночасно оцінюється можливість досягнення чітко визначеного кінцевого результату посягання, передбачаються його можливі наслідки у вигляді заподіяння смерті або тяжкого тілесного ушкодження потерпілому, і нападник наперед погоджується з такі наслідки. Отже, конкретизація вини за ступенем передбаченості суспільно небезпечних наслідків злочину дає підстави стверджувати: для тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів більш типовий чітко визначений умисел на заподіяння конкретної шкоди життю і здоров'ю потерпілого, що охоплюється умислом

злочинця. Тому доцільно говорити про підвищену суспільну небезпеку особистості злочинця, виходячи не тільки з характеру вчиненого ним злочину, а й із тієї реальної шкоди, що за ступенем тяжкості змістовно наповнює реальну суспільну небезпечність протиправного вчинку і дає об'єктивну кримінологічну оцінку індивідові, який учинив даний злочин. Викладені положення цілком поширюються й на випадки невизначеного умислу, коли особа бажала заподіяти неконкретизовану шкоду потерпілому, проте обов'язково таку, що становить небезпеку для його життя та здоров'я в момент посягання, а значить, у її свідомості відображалась і максимально тяжка шкода, що може настати.

По-третє, прийняття злочинного рішення запускає механізми корисливо вмотивованої й цілеспрямованої агресії для поетапного й послідовного забезпечення бажаного результату посягання. Найбільшу кримінологічну значущість у приведеному механізмі реалізації прямого умислу становить рівноцінне бажання злочинця реалізувати свій корисливий мотив саме шляхом насильницького впливу на власника майна чи особу у віданні (розпорядженні) якої дане майно перебуває. *Таке бажання виникає разом з ідеєю злочину й пронизує весь процес мотивації, цілепокладання, прийняття рішення та його реалізації. Воно втілюється у направленість свідомо-вольових зусиль особи на реалізацію мети й забезпечення визначеного результату злочину*²⁰.

Важливе кримінально-правове й, особливо, кримінологічне значення має встановлення моменту виникнення протиправного умислу у злочинця, що допомагає охарактеризувати стійкість протиправної мотивації, ступінь одержимості винного злочинною ідеєю, оцінити можливість запобігти реалізації протиправних намірів. Кримінально-правова теорія класифікує умисел за моментом виникнення на завчасно обміркований (*dolus praemediatus*) і раптово виниклий (*dolus impetus*)²¹. Вважаємо, що для тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів характерним є перший вид умислу. Серед науковців побутує думка, що завчасно обміркований умисел має місце у випадках, коли між моментом його виникнення й реалізації минає більш-менш значний відтинок часу. Такий умисел є більш суспільно небезпечним²². З кримінологічних позицій з даним твердженням можна погодитися, проте з певними уточненнями. Динамічний процес мотивації і цілепокладання має свою тривалість. Справді, значна тривалість ретельної підготовки злочину, створення всіх необхідних умов, що забезпечать високу вирогідність настання бажаних наслідків, викристалізують злочинну рішучість винного, а тому справедливо свідчать про підвищену суспільну небезпечність злочинця. Однак більше мотиваційне значення має не тільки час, витрачений на підготовку злочину, як сам розумовий процес моделювання деталей реалізації злочинної ідеї, усвідомлення мотиву, предметне цілепокладання, спрямовість діяльності на кінцевий результат, що знаходить своє зовнішнє вираження в підготовчих діях (підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод тощо). Отже, завчасно обміркований умисел демонструє заповзятість злочинця, раціональний розрахунок по мінімізації ризиків і оптимізації зусиль, засобів та знарядь необхідних для досягнення чітко визначеної корисливої мети. Разом з тим, у вказаному умислі закарбоване особисте смислове значення для винного не випадково обраної саме корисливо-насильницької злочинної діяльності.

Проаналізовані законодавча конструкція та кримінально-правові особливості групи тяжких та особливо тяжких корисливо-насильницьких злочинів мають важливе кримінологічне значення. Вони допомагають пізнати функціонально-цільове призначення насильства, його детермінаційну природу, зовнішні форми прояву, взаємозв'язок із формою вини, мотивом і метою посягання, які характеризують особистість злочинця, спрямованість його протиправної діяльності. Отже, протиправне корисливе тяжке насильство – достатньо специфічний вид агресії, що можна розглядати як системоутворюючу ознаку тяжкої корисливо-насильницької злочинності.

¹ *Лоренц К.* Агрессия. – М., 1994.; *Фрейд З.* Разделение психологии личности. Введение в психоанализ. – М., 1989.; *Юнг К.* Проблемы души нашего времени. – М., 1993; *Беон Р., Ричадсон Д.* Агрессия. – СПб., 1999.; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994, та ін.

- ² Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А. Криминальная агрессия (экспертная типология и судебно-психологическая оценка). – М., 2000. – С.17.
- ³ Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практичне видання. – К., 1999. – С.170–172.
- ⁴ Кудрявцев И.А., Ратинова Н.А. Вказана праця. – С.17.
- ⁵ Жеребкін В.Є. Логіка: Підручник. – 7-ме вид. – К., 2004. – С.36–38.
- ⁶ Прокументов Л.М. Общеуголовные корыстные преступления: криминологическая характеристика и уголовная ответственность. – Томск, 1991; Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М., 1986; Никифоров Б.С. Уголовно-правовая охрана личной собственности в СССР. – М., 1954; Бажанов М.И. Ответственность за кражу личного имущества и за разбой по советскому уголовному законодательству. – Х., 1957; Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996 та ін.
- ⁷ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982.
- ⁸ Ответственность за преступления против собственности. – М., 2001; Шарпов Р.Д. Физическое насилие в уголовном праве. – СПб., 2001.
- ⁹ Зинченко И.А. Составные преступления: Монография. – Харьков, 2005. – С. 156–159.
- ¹⁰ Малков В.П. Совокупность преступлений. – Казань, 1974. – С.92.; Бажанов М.И. Множественность преступлений. – Х., 2000. – С.21.
- ¹¹ Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений: Учебное пособие. – Х., 1986. – С. 4.
- ¹² Гаухман Л.Д. Насилие как средство совершения преступления. – М., 1974. – С. 75.
- ¹³ Ярмыш Н.М. Действие как признак объективной стороны преступления (проблемы психологической характеристики). – Х., 1999. – С. 52–53.
- ¹⁴ Кригер Г.Л. Ответственность за разбой. – М., 1968. – С.12–14; Каплан Е. Возможен ли разбой без нападения? (спорный вопрос квалификации) // Соц. законность. – 1990. – № 12. – С.55–56.; Юнусов А.Х. Значение понятия «насилие» для квалификации разбоя // Вестник ЛГУ. – Сер.6. – Вып.2.
- ¹⁵ Голина В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження: Монографія. – Х., 2004. – С.35; Корецький Д.А., Пособина Т.А. Современный бандитизм: криминологическая характеристика и меры предупреждения. – СПб., 2004. – С.67; Комиссаров В.С. Уголовная ответственность за бандитизм: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – М., 1983. – С. 17.
- ¹⁶ Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. – Х., 2003. – С.14; Гаухман Л. Насилие при грабеже, разбое и вымогательстве // Советская юстиция. – 1969. - №2. – С. 22-23; Кримінальне право України: Особлива частина. – Підручник / М.І. Бажанов, В.В. Сташис, В.Я. Тацій. – К., 2004. – С. 142.
- ¹⁷ Див.: Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – С. 133, 138.
- ¹⁸ Утевский Б.С. Вина в советском уголовном праве. – М., 1950. – С. 167.
- ¹⁹ Злобин Г.А., Никифоров Б.С. Умысел и его формы. – М., 1972. – С. 76.
- ²⁰ Козлов А.П. Понятие преступления. – СПб., 2004. – С. 610–611.
- ²¹ Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М., 1961. – С. 367.
- ²² Рарог А.И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. – М., 2001. – С.39; Дегель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и её установление. – Воронеж, 1974. – С.110.

Отримано 29.05.2006

Резюме

Работа посвящена криминологической оценке насилия в составах тяжких и особо тяжких корыстно-насильственных преступлений. Феномен уголовного насилия рассматривается через призму его функционально-целевого назначения в механизме преступлений данной категории. Изучаются его внешние формы проявления исходя из мотивов, умысла и цели преступных посягательств. Делается вывод: опасное для жизни и здоровья корыстное насилие – специфический вид агрессии, который можно расценивать как системообразующий признак тяжелой корыстно-насильственной преступности.

О.В. НАДЕН

Олена Володимирівна Наден, кандидат юридичних наук, доцент Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

СТАДІЇ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Правове регулювання кримінально-правових суспільних відносин, одним із рівнів якого є застосування норм кримінального права, як і будь-який інший вид соціальної діяльності, має певну часову тривалість. Тому в процесі його здійснення цілком обґрунтовано можуть бути виокремлені певні відтинки, що відділяються один від одного визначеними моментами в часі й відрізняються за характером вчинюваних дій. Такі окремі складові процесу застосування норми права дістали в науці назву стадій їх застосування.

В радянській теорії держави і права від моменту появи відомого дослідження П. О. Недбайла було прийнято виділяти шість наступних стадій процесу застосування права, під якими розумілися «такі, що мають самостійне значення, етапи розгляду справи»: 1) вивчення фактичних обставин справи; 2) вибір відповідної норми права; 3) перевірка дійсності тексту норми, аналіз її з погляду законності, дії у часі, просторі та за колом осіб; 4) аналіз змісту норми права (тлумачення); 5) винесення рішення компетентним органом; 6) доведення змісту рішення до відомо заінтересованих осіб та організацій¹. Далі загальна теорія права в цілому пішла шляхом уточнення запропонованого переліку стадій застосування норм права. В сучасний період, хоча ще деякі автори й дотримуються такого ж поділу процесу правозастосування на етапи², більшість же виділяє меншу їх кількість, втім, зберігаючи загальну логіку підходу. Скажімо, П. М. Рабінович об'єднує в одну стадію встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить до них застосувати, проте розглядає як самостійні стадії винесення рішення у справі та його оформлення в акті застосування права³. С.С. Алексєєв як головні ланки – стадії застосування, що характеризують саму логіку й послідовність дій при вирішенні юридичної справи, виділяє й досліджує: 1) з'ясування фактичних обставин справи; 2) встановлення юридичної основи справи – вибір та аналіз юридичної норми; 3) вирішення справи та документальне оформлення прийнятого рішення⁴. Такої ж думки дотримуються М.А. Вороніна⁵, А.В. Малько⁶, О.Ф. Скакун та Н.К. Подберезський⁷ та багато інших авторів. Отже насправді загальна теорія права зійшлася сьогодні на думці про те, що застосування норм права – суть категоричний силогізм часткового ствердження, окремі складові якого (більша посилка, менша посилка та висновок) і називаються стадіями застосування норм права.

Подібна логіка протестується і в роботах криміналістів, де мовиться про виділення стадій застосування норм кримінального права. Так, Я.М. Брайнін як стадії застосування кримінального закону називав: 1) встановлення фактів; 2) відшукування закону і з'ясування, чи факти підпадають під дію цього закону; 3) перевірку дійсності існування закону та його дію в часі та просторі; 4) прийняття відповідного рішення⁸. Думка А.В. Наумова щодо стадій застосування норм права загалом є відображенням на галузевому рівні загальнотеоретичного підходу, відображеного в наведених вище судженнях С.С. Алексєєва та інших учених. Він виокремлює: 1) встановлення й дослідження дійсних фактичних обставин; 2) встановлення кримінально-правової норми; 3) прийняття рішення по суті⁹.

Загалом такий підхід до періодизації процесу застосування норми права не викликає заперечень, оскільки справді відображає (з більшим чи меншим ступенем деталізації) всі етапи діяльності правозастосовчого органу. Разом з тим, як уявляється, така періодизація правозастосовчого процесу не може бути визнана єдино прийнятною для всієї юридичної науки та, зокрема, науки кримінального права. По-перше, при використанні подібного підходу в процесі правозастосування виділяються ті етапи, які знаходяться

поза рамками самого застосування норми права, тобто до нього (наприклад перевірка дійсності норми, встановлення меж її дії в часі, просторі та за колом осіб) або після нього (доведення прийнятого рішення до відома заінтересованих осіб). По-друге, наведення запропонованого переліку етапів застосування норми права не відповідає на питання про критерій їх класифікації. Нарешті, по-третє, цей перелік не враховує, на наш погляд, місця застосування норм права в правовому регулюванні суспільних відносин. Саме тому, гадаємо, стосовно застосування норм кримінального права має бути розроблений інший підхід до виділення етапів у ньому, який би, по-перше, ґрунтувався на певному критерії, по-друге, відобразив би тільки процес реалізації норми кримінального права в кримінальних правовідносинах, по-третє, узгоджував би періодизацію застосування норм кримінального права з ученням про кримінально-правове регулювання суспільних відносин. Спроба досягнення такої мети і є завданням даної статті.

Оскільки другий (правозастосовчий) рівень кримінально-правового регулювання суспільних відносин полягає в упорядкуванні на підставі норм кримінального права конкретних кримінальних правовідносин, що складаються між особами, які вчиняють злочини, та державою, він може мати місце лише після вчинення злочину. Саме з цього моменту між особою, яка його вчинила, та державою складаються кримінальні правовідносини. В своєму розвитку такі правовідносини проходять певні етапи, серед яких, за ustalеним правилом, такі: досудове слідство, розгляд справи судом, постановлення вироку, виконання покарання, призначеного судом, судимість. В окремих випадках з об'єктивних (наприклад у зв'язку зі смертю особи, яка вчинила злочин) або суб'єктивних причин (наприклад у зв'язку зі звільненням такої особи від кримінальної відповідальності) кримінальні правовідносини проходять в своєму розвитку не всі названі етапи. Проте, в будь-якому випадку очевидним є таке: на перших етапах розвитку кримінальних правовідносин, коли вони переплітаються з правовідносинами кримінально-процесуальними й існують у вигляді правовідносин кримінального переслідування, компетентні органи державної влади (спершу – органи прокуратури і слідства, потім – суд) встановлюють і вивчають так звані фактичні обставини справи, тобто відомості про ті явища й процеси, які стосуються факту вчинення злочину, а саме: подія злочину, винність обвинуваченого у вчиненні злочину, обставини, що впливають на ступінь його тяжкості, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують чи обтяжують покарання тощо. Ці відомості, відповідно до ст. 64 КПК України, належать до так званого предмета доказування по кримінальній справі. Саме таку діяльність більшість сучасних правознавців відносить до першої стадії застосування норм кримінального права.

Але з такою думкою, на наш погляд, погодитися складно з таких міркувань. Перш за все, самі її прибічники не можуть заперечувати, що «право застосовується до конкретних життєвих випадків, до конкретних фактів реального життя»¹⁰, а точне встановлення обставин справи, їх належна оцінка є необхідною передумовою правильного застосування норм кримінального права¹¹. З урахуванням цього стає цілком очевидним, що реальні обставини життя (в нашому випадку – факт учинення злочину) з їх усвідомленням компетентним органом, який застосовує норми права (зокрема – судом) опиняється за межами самого застосування, оскільки не може предмет правозастосування бути складовою частиною самого правозастосування. Як слушно стверджує Є.В. Благон, «правозастосування відбувається принаймні після встановлення фактів, а значить останнє не може бути стадією першого»¹².

Крім того, про передумови встановлення фактичних обставин справи застосуванню норм кримінального права свідчать і позиції законодавця, закріплені в Кримінально-процесуальному кодексі України. В них послідовно розмежовуються встановлення фактичних обставин справи та застосування норм кримінального права (положень кримінального закону). Зокрема, відповідно до п.2 ч.1 ст.367 однією з підстав для скасування або зміни вироку або постанови суду першої інстанції є «невідповідність висновків суду, викладених у вироку (постанові), фактичним обставинам справи». При цьому в п.4 ч.1 тієї ж статті як самостійна підстава для скасування апеляційним судом судового рішення першої інстанції називається «неправильне застосування кримінального зако-

ну». Виведення законодавцем з'ясування фактичних обставин справи за межі процесу застосування норм кримінального права відображене і в ст.ст. 369, 371, 398 та деяких інших КПК України.

Далі, перебування встановлення фактичних обставин справи за межами процесу застосування норм кримінального права широко підтверджується судовою практикою. В рішеннях судів апеляційної та касаційної інстанцій нерідкісними є формулювання, на кшталт: «Суд першої інстанції правильно встановив фактичні обставини справи, але помилився в їх юридичній оцінці, внаслідок чого неправильно застосував кримінальний закон»¹³ або «Органи досудового слідства і суд, правильно встановивши фактичні обставини вчиненого злочину, дали діям неправильну юридичну оцінку...»¹⁴.

Нарешті, встановлення фактичних обставин справи може здійснюватися не тільки органами державної влади, а й іншими суб'єктами. Зокрема, відповідно до п.13 ч.2 ст.48 КПК України, брати участь у встановленні фактичних обставин справи може також і захисник, наділений правом «збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази в справі». Не перший рік в Україні обговорюється питання про створення приватних детективних агентств, які, в разі їх створення, очевидно також набудуть права встановлювати фактичні обставини вчинення злочинів. Інакше кажучи, встановлювати фактичні обставини справи можуть як органи державної влади, так і інші суб'єкти, які не є такими органами. Разом із тим за публічно-правовою природою норм кримінального права вони можуть застосовуватися тільки публічним суб'єктом – державою в особі компетентних органів влади (судом). Отже, встановлення фактичних обставин справи, оскільки воно може здійснюватися й недержавними суб'єктами, не слід відносити до процесу застосування норм кримінального права.

Таким чином, позначені вище суперечності в судженнях тих, хто відносить до стадій застосування норм кримінального права встановлення фактичних обставин справи, а також підходи законодавця, відображені ним у положеннях кримінально-процесуального законодавства, позиції судової практики, а також розбіжності між суто публічно-правовим характером застосування норм кримінального права і змішаним суб'єктом складом тих, хто може встановлювати фактичні обставини справи, дають, на наш погляд, підставу для висновку, що встановлення фактичних обставин справи перебуває за межами процесу застосування норм кримінального права, й підтримати в цьому висновку Є.В. Благова¹⁵. Інакше кажучи, в період з'ясування фактичних обставин справи (як органами досудового слідства й судом, так і іншими суб'єктами) застосування норм кримінального права ще не відбувається, а у зв'язку з цим – і про стадії цього процесу ще не може йтися.

Так само не можна відносити до стадій застосування норм кримінального права їх (норм) вибір, перевірку їх чинності, встановлення меж дії в часі, просторі та за колом осіб. Усі ці дії, як і з'ясування фактичних обставин справи, ще не є застосуванням норми кримінального права, а передують цьому процесові, зумовлюють його законність і ефективність. Є.В. Благов слушно пише: «оскільки ясно, що доки не встановлена норма (додамо – і визнано, що межами її дії в часі, просторі та за колом осіб охоплюються конкретні кримінальні правовідносини – *О. Н.*), неможливе застосування права, то й встановлення кримінально-правової норми належить розглядати як передумову застосування кримінального права»¹⁶.

Проте, не можна заперечувати значення правильного й точного з'ясування фактичних обставин справи для застосування норм кримінального права. Слідом за з'ясуванням фактичних обставин застосування норм кримінального права ґрунтується на ньому й вирішальною мірою зумовлюється ним. Це пояснюється тим, що фактичні обставини справи, які з'ясовуються перед застосуванням норм кримінального права – це не що інше, як ті юридичні факти, які описані в гіпотезах згаданих норм. І саме від того, чи встановлені такі юридичні факти, а якщо встановлені – то які, залежить, по-перше, чи будуть застосовуватися норми кримінального права, а по-друге, якщо й будуть, то які саме. Таким чином, застосування норми кримінального права починається тоді, коли суд приходить до висновку, що встановлені обставини справи відповідають ознакам того юридичного факту, який закріплений у гіпотезі норми кримінального права. У зв'язку з цим першою стадією застосування норм кримінального права є застосування його гіпотези.

Переконавшись у відповідності обставин конкретної справи ознакам юридичного факту, описаного в нормі кримінального права, суд тим самим створює підставу для визначення кримінально-правових наслідків для особи, яка вчинила злочин. Ці кримінально-правові наслідки визначаються другим структурним елементом норми кримінального права, а саме – її санкцією (якщо мова йде про «традиційні» норми кримінального права, які передбачають накладення кримінальної відповідальності) або диспозицією (якщо мова йде про «альтернативні» норми кримінального права, які передбачають повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності). Через застосування санкції або диспозиції норми кримінального права визначається зміст повноважень держави та обов'язків особи, яка вчинила злочин, як суб'єктів кримінально-правових відносин, і тим самим досягається стан правової врегульованості останніх. Саме тому другою стадією застосування норм кримінального права слід вважати застосування санкції або диспозиції такої норми.

Така стабільність має місце в кожному випадку застосування норми кримінального права. Не можна погодитися з Є. В. Благоевим у тому, що можливе застосування однієї тільки гіпотези чи однієї тільки санкції норми кримінального права, причому кожного разу в дві стадії. На його думку, «при застосуванні тільки гіпотези на першій стадії визначається непередбаченість встановлених фактичних обставин у даній гіпотезі, а на другій – не визначаються заходи кримінально-правового характеру, передбачені в санкції. При застосуванні санкції тільки на першій стадії визначається передбаченість чи непередбаченість з'ясованих фактичних обставин за факторами, що зумовлюють зміну або припинення юридичних обов'язків і суб'єктивних прав, на другій же змінюються чи припиняються обов'язки і права чи вони залишаються в раніше визначеному вигляді¹⁷. Очевидно, якщо судом приймається рішення про непередбаченість установлених фактичних обставин справи ознакам юридичного факту, описаного в гіпотезі норми кримінального права, застосування її не відбувається зовсім, тому твердження про якусь його стабільність не обґрунтована. В тих же випадках, коли, встановивши відповідність фактичних обставин справи гіпотезі норми кримінального права, суд змінює чи припиняє обов'язки й права учасників кримінально-правових відносин, мають місце обидві стадії застосування норми кримінального права: і застосування гіпотези (встановлення передбаченості), й застосування санкції або диспозиції (зміна змісту кримінальних правовідносин).

Підводячи підсумок викладеному, можна сформулювати висновок про те, що застосування гіпотези й застосування санкції (або диспозиції) є обов'язковими самостійними необхідними стадіями кожного випадку застосування норми кримінального права. Подібне розуміння стабільності цього процесу створює підґрунтя для системного аналізу кожної з названих стадій, що є предметом самостійних подальших наукових досліджень.

¹ Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. – М., 1960. – 511 с.; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право / Н. Г. Александров, С. С. Алексеев, Е. А. Лукашева и др. Ред. колл.: Е. А. Лукашева (отв. ред.) и др. – М.: Юридическая литература, 1973. – С. 448–453.

² Теория государства и права: Курс лекций / М. Н. Марченко, А. В. Мицкевич, О. Э. Лейст и др. Под ред. М. Н. Марченко. – М., 1998. – С. 423–432.

³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами: – К., 2001. – С. 136.

⁴ Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – С. 119–126.

⁵ Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х., 2002. – С. 365–366.

⁶ Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие. – М., 1997. – С. 143–144.

⁷ Скакун О. Ф., Подберезский Н. К. Теория права и государства: Учебник. – Х., 1997. – С. 162.

⁸ Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение. – М., 1967. – С. 105.

- ⁹ Наумов А. В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики): Учебн. пособие. – Волгоград, 1973. – С. 45.
- ¹⁰ Дюрягин И. Я. Применение норм советского права. – Свердловск, 1973.
- ¹¹ Наумов А.В. Вказана праця. – С. 45.
- ¹² Благов Е. В. Применение уголовного права (теория и практика). – СПб., 2004. – С. 83.
- ¹³ Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 17 червня 2004 р. (витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 11. – С. 28.
- ¹⁴ Ухвала спільного засідання судової палати з кримінальних справ і військової палати Верховного Суду України від 15 березня 2002 р. (витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 16–17.
- ¹⁵ Благов Е.В. Вказана праця. – С. 84.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – С.85.

Отримано 29.05.2006

Резюме

В статье рассматривается правоприменительный уровень уголовно-правового регулирования общественных отношений, на которых применение гипотезы и применение санкции (или диспозиции) не является обязательными самостоятельными стадиями каждого случая применения нормы уголовного права.

І.В. ОЗЕРСЬКИЙ

Ігор Володимирович Озерський, кандидат юридичних наук, доцент Академії прокуратури України

КВАЛІФІКОВАНА ПРОКУРОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОТРЕБУЄ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

Аналіз прокурорсько-слідчої практики свідчить, що професійні психологи майже не залучаються до участі в справі, що зумовлено відсутністю чітко визначених меж і форм використання їхніх можливостей та правосвідомості окремих керівників органів прокуратури. Використання знань спеціалістів-психологів прокурорсько-слідчими працівниками лише розпочинається. Йдеться переважно про ентузіазм окремих фахівців, які найчастіше застосовують лише свій особистий досвід. Проте трапляються випадки, коли під час розслідування кримінальних справ використовують «знання» різних екстра-сенсів, знахарок, гадалок тощо.

Сьогодні відбувається поступовий процес уведення в органи прокуратури посад психологів, хоча критерії їхньої роботи визначені у межах проведення професійного добору працівників на службу до прокуратури. Вважаємо, що слід увести посади психологів на всіх рівнях органів прокуратури й визначити напрями їхньої роботи в частині професійного добору кандидатів на службу в органи прокуратури, психореабілітаційної роботи з прокурорським колективом і залученням до процесуальних дій. У науці немає єдиного способу застосування в прокурорсько-слідчій діяльності даних науки, техніки, мистецтва, ремесла, інших сфер людської діяльності.

Критеріями використання спеціальних психологічних знань у цій царині мають бути:

- норма процесуального права;
- наявність об'єктивного зв'язку між способом застосування психологічних знань та юридичною метою їх використання.

До прокурорсько-слідчої діяльності здебільшого залучають фахівців, які проходили спеціальну психологічну підготовку в Київському та Харківському національних університетах внутрішніх справ обіймають посади психологів у структурних підрозділах РВ (РУ) УМВС України в областях, а також психологи, які закінчили університети з педагогічним профілем. Найчастіше на практиці як фахівців залучають співробітників кафедр загальної та юридичної психології педагогічних вузів та університетів. На нашу думку, прокурорсько-слідчі працівники повинні залучати спеціалістів, які мають знання не лише в галузі загальної та юридичної психології, а й у криминології, кримінальному процесі та криміналістиці, тобто психологів-криміналістів. Гадаємо, що наявність психолога в органах прокуратури є необхідною, оскільки він сприятиме найефективнішому розслідуванню злочинів та оптимальній психологічній атмосфері в колективі.

Сьогодні в Україні спеціальні психологічні знання використовуються по-різному. Як правило, виділяють чотири форми – експертиза, консультація, діагностико-корекційна діяльність та участь спеціаліста (фахівця) у слідчо-судових діях.

Основний зміст психологічної експертизи в прокурорсько-слідчій діяльності полягає в аналізі певних даних з метою встановлення нових фактів, які мають значення для розслідування злочинів. Експерт-психолог не вирішує питання правового характеру (що стосується складу злочину, доведеності чи недоведеності скоєння злочину певною особою, її винуватості й форми вини тощо).

Основне завдання психологічної експертизи, яка проводиться в процесі прокурорсько-слідчої діяльності, полягає в наданні допомоги прокурорсько-слідчим органам задля глибшого дослідження спеціальних питань психологічного змісту, які входять у предмет доказування в кримінальних справах.

Психологічна консультація (Consultatio – нарада, розгляд) – це спеціальна допомога професійного психолога, який надає практичну й інформаційну підтримку в прокурорсько-слідчій діяльності, спрямованій на з'ясування істини та всіх обставин, що підлягають доказуванню в справі та є необхідними для прийняття правильного рішення. Професійним консультантом-психологом у цьому випадку повинна виступати особа, яка володіє фаховими знаннями, має вищу психологічну освіту або практичний досвід роботи у сфері психології, запрошена до участі в конкретній кримінальній справі. Консультація як форма використання спеціальних знань прямо не передбачена кримінально-процесуальним законодавством. Тому усна консультація професійного психолога має тільки довідковий характер, але не має ніякого доказового значення. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою В. Марчак про необхідність поповнити законодавство України переліком фактичних даних, які можуть бути використані в кримінальному процесі, визнавши процесуальними джерелами доказів також консультацію та роз'яснення професіонала-спеціаліста у відповідній галузі знань¹.

З цього приводу М. Костицький, переконаний, що оцінка консультації як непроцесуальної форми помилкова. Навіть коли вона дається в усній формі, все одно це відбувається в рамках юрисдикційного процесу, для забезпечення його цілей і завдань з приводу фактів і обставин, які становлять інтерес для учасників кримінального процесу².

Обґрунтовуючи необхідність цієї форми використання спеціальних знань, ми виходили з того, що її не слід нав'язувати органам прокуратури, а варто використовувати лише в тому випадку, коли в цьому є потреба. Функціональною підставою використання спеціальних психологічних знань у формі консультації є потреба органів прокуратури розібратися в спеціальних питаннях, проаналізувати факти, які належать до сфери психології чи іншої спеціальної галузі науки й практики. Крім того, матеріали психологічної консультації стимулюють вироблення внутрішньої, науково обґрунтованої позиції прокурорсько-слідчого працівника щодо обставин учиненого злочину.

Психолог може проконсультувати прокурорсько-слідчого працівника з наступних питань:

1) основні напрями та нові досягнення у сфері загальної, вікової, трудової, інженерної, медичної, юридичної, соціальної та інших галузей психологічної науки;

2) міжіндивідуальні відмінності, типологія особи, специфічні прояви поведінки та діяльності окремих психологічних типів;

3) вікові особливості психологічного розвитку особи, зміни динаміки й темпу пізнавальних, емоційно-вольових процесів на різних етапах становлення та розвитку особи;

4) психологічний зміст виконуваних людиною трудових операцій, дій, можливі помилки на психологічному ґрунті, типології таких помилок, взаємовплив особистісних (суб'єктивних) і ергономічних (об'єктивних) факторів праці;

5) вплив перенесених чи наявних психічних і соматичних захворювань, затримок розвитку на психологію особи, її соціальну адаптованість, толерантну або девіантну правову поведінку;

6) типові психологічні риси дорослих і неповнолітніх злочинців; прийнятні залежно від особистісних, соціальних, криміногенних особливостей особи варіанти деліквентної поведінки, можливі варіанти дій залежно від ситуації та особистісних властивостей;

7) окремі психологічні феномени, стани, процеси, їх наявність чи відсутність у ситуації вчинення злочину;

8) засоби психологічного впливу на обвинуваченого, підозрюваного з метою стабілізації його поведінки, переорієнтації, попередження можливих подальших злочинів.

Аналіз практики свідчить, що психологічна консультація в багатьох випадках передує призначенню судово-психологічної експертизи, допомагає правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, встановити належну міру покарання, правильно оцінити показання свідка й потерпілого тощо.

Консультація як форма використання знань психолога повинна застосовуватися прокурорсько-слідчими працівниками на всіх стадіях кримінального процесу. Наприклад, можливе використання психологічних консультацій при перевірці заяв та повідомлень про злочин, при вивченні питання про обрання запобіжного заходу, при підготовці до проведення слідчих чи процесуальних дій тощо.

Практика переконує, що серед усіх учасників кримінального процесу прокурори рідше вдаються до психологічних консультацій. Це має місце лише у випадках розслідування справ особливої складності, наприклад убивств при обтяжуючих обставинах, доведення до самогубства, порушення руху та експлуатації транспорту й т. ін. При цьому частіше за психологічною консультацією звертаються військові і транспортні прокурори, ніж територіальні³. На нашу думку, зазначений факт є істотною похибкою в прокурорсько-слідчій діяльності.

Підсумовуючи сказане, маємо підстави вважати, що психологічна консультація – це необхідна і перспективна форма використання спеціальних знань у цій галузі, але вона не може замінити висновку експертизи й бути доказом. Консультація є більш оперативною й швидшою формою використання спеціальних знань порівняно з експертизою й могла б бути доцільнішою на досудовому слідстві. Для цього її слід передбачити в кримінально-процесуальному законі.

Щодо законодавчого врегулювання такого застосування психологічних знань у діяльності органів прокуратури та інших правоохоронних відомств, пропонуємо оновлену редакцію ст. 128-1 КПК України *«Участь спеціаліста-консультанта у провадженні процесуальних та слідчих дій»*. У необхідних випадках для участі у провадженні слідчої чи процесуальної дії може бути залучений спеціаліст, не заінтересований у результатах справи. Виклик слідчим або прокурором спеціаліста є обов'язковим для керівника підприємства, установи чи організації, де працює спеціаліст. Спеціаліст зобов'язаний: з'явитися на виклик; брати участь у провадженні слідчої чи процесуальної дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при провадженні слідчої чи процесуальної дії. Спеціаліст-консультант надає на вимогу слідчого або прокурора усні консультації. Також, вважаємо за необхідне, викласти в ст. 65 КПК України *«Докази»* положення про те, що доказами в кримінальній справі є різні фактичні дані, котрі встановлюються письмовим висновком спеціаліста-консультанта. Відтак, письмовий висновок спеціаліста-психолога набуде у кримінальному процесі доказового значення, що звичайно послужить повному, всебічному та об'єктивному розслідуванню кримінальної справи.

Ефективність розслідування злочину також полягає в залученні *спеціаліста-психолога до участі в інформаційно-пошукових слідчих діях*, наприклад в огляді місця події, впізнанні осіб і предметів, відтворенні обстановки та обставин події злочину, обшуку та інших комунікативних слідчих діях (допит, очна ставка).

Доцільним є залучення спеціаліста-психолога до обшуку. При цьому важливе значення має не тільки використання технічних засобів, а й якомога глибше психологічне пізнання людини – її характеру, темпераменту, інтелектуального рівня, типу мислення, тощо.

Психолог може допомогти вибрати засоби психологічного впливу (в рамках дозволених законом і правовою етикою) з метою стимулювання допитуваного давати показання, зайняти правильну соціальну позицію.

Відомо також, що, перевіряючи додержання законності в місцях досудового ув'язнення, прокурор має право опитувати осіб, які там перебувають (затриманих, заарештованих, засуджених). Таке, опитування є однією з форм виявлення порушень законності, а з психологічних позицій – формою комунікативної діяльності прокурорського працівника. Під час проведення комплексної прокурорської перевірки прокурор вступає у спілкування з засудженими, щоб з'ясувати, чи є у них бажання прибути до нього на прийом з особистих питань. При обході та перевірці прокуророві допомагають спеціалісти, яких він залучає до цього заходу. Вважаємо за необхідне рекомендувати прокуророві звертатися до незалежного психолога з кримінально-виконавчою спеціалізацією, бо це особливо важливо під час перевірки додержання вимог закону при проведенні виховної роботи. Психолог разом із прокурором повинен ознайомитися з планами роботи заступника начальника установи з соціальної роботи та виховання. При цьому йому слід звернути увагу на об'єктивність складання характеристик на засуджених, їхню відповідність матеріалам особових справ. Психолог під час комплексної прокурорської перевірки має також ознайомитися з розпорядком дня колоній, щоб з'ясувати організацію проведення там заходів, участь у яких для засуджених є обов'язковою (ст. 123 КВК). Ст. 124 КВК визначено основні форми й методи соціально-виховної роботи з засудженими, а тому прокуророві та психологу необхідно з'ясувати, які форми й методи застосовуються і якими є результати цієї роботи.

Таким чином, ці три форми використання знань психолога в прокурорсько-слідчій діяльності слід застосовувати постійно, вони не виключають одна одну, а, навпаки, їх одночасне використання сприяє ефективній роботі прокурорсько-слідчого працівника.

На нашу думку, важливою є психологічна допомога колективу прокурорсько-слідчих працівників, оскільки психолог може сприяти поліпшенню міжособистісних зв'язків у колективі, організації якомога ефективнішої роботи в колективі, оптимізації управлінського впливу керівників різної ланки органів прокуратури, попередженню суїцидів серед працівників, а також здійснити реабілітацію прокурорсько-слідчих працівників за умов психофізіологічного виснаження. Тобто можна кваліфікувати цю форму участі психолога у прокурорсько-слідчій діяльності як *діагностико-корекційну*. Така форма досить розвинена в західних державах, а в Україні вона тільки починає впроваджуватися.

Таким чином, *основне завдання спеціаліста-психолога в прокурорсько-слідчій діяльності* – розширити практичні можливості прокурорсько-слідчих працівників у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, дати пояснення з питань, які потребують спеціальних знань при здійсненні повноважень прокурорсько-слідчими працівниками, звернути увагу на певні обставини справи, брати участь у зборі інформації, матеріалів, необхідних для справи, а також у комунікативних та інформаційно-пошукових діях.

Підсумовуючи все зазначене, наголосимо на низці проблемних питань в удосконаленні прокурорсько-слідчої діяльності з використанням спеціальних психологічних знань:

- обмежена кількість спеціалістів, які володіють знаннями і в галузі психології, і в галузі юриспруденції;

- відсутність спеціальних статей, які конкретно регулювали б порядок призначення, специфіку проведення судово-психологічних експертиз, консультацій, участі психологів у слідчих діях та процесуальних заходах;

– небажання прокурорсько-слідчих працівників використовувати знання психолога.

¹ Марчак В. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2003. – С. 10.

² Костицький М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі: Навч. посіб. / Львівський державний університет. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 159.

³ Костицький М.В. Психологічна консультація як форма використання спеціальних знань // УАВС Науковий вісник. – К., 1990. – С. 24.

Отримано 13.06.2006

Резюме

Актуальность статьи состоит в том, что впервые автор затронул проблему применения специальных психологических знаний в прокурорско-следственной деятельности, раскрывая при этом направления, значение и сущность использования психологии в органах прокуратуры Украины. Интересными и рациональными являются предложенные автором в научной статье изменения к проекту Уголовно-процессуального кодекса Украины в плоскости применения специальных психологических знаний.

О.В. ІЛЬІНА

*Оксана Валеріївна Ільїна, асистент кафедри
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ «РОЗКРАДАННЯ ЧУЖОГО МАЙНА» В СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

В главі II КК України 1960 р. «Злочини проти державної та колективної власності», у ст. 81–86² КК була передбачена відповідальність за різні форми розкрадання, а саме – шляхом крадіжки (ст.81), грабежу (ст.82), шахрайства (ст.83), розкрадання шляхом привласнення, розтрати або зловживання посадовим становищем (ст.84), розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст.86¹), вимагательство (ст.86²)?. При цьому в теорії кримінального права термін «розкрадання» вживався як родове поняття, а в ст.86¹ КК він був вжитий законодавцем як збірне поняття –передбачалася відповідальність за розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах незалежно від способу його вчинення¹. Термін «розкрадання» вживався і в ст.ст. 223, 228³, 229² КК 1960 р., кожна з яких охоплювала всі способи оборнення майна на свою користь чи на користь інших осіб.

У чинному КК законодавець відмовився від використання родового поняття «розкрадання майна», яка використовувалася в кримінальному законодавстві України радянського та пострадянського (до 1 вересня 2001 р.) періодів. Необхідно, однак, зазначити, що дана юридична конструкція збереглася в кримінальному законодавстві цілої низки пострадянських держав. Зокрема, у п. 1 примітки до ст. 158 КК РФ вказано, що під розкраданням у статтях даного Кодексу розуміють учинені з корисливою метою протиправні безоплатні вилучення та (або) оборнення чужого майна на користь винного або інших осіб, що спричинили шкоду власникові або іншому володільцеві майна. «Успадкування» сучасним російським кримінальним законом юридичної конструкції «розкрадання» позитивно оцінюється сучасною російською кримінально-правовою наукою². Разом з тим російські вчені вказують на вади законодавчої дефініції поняття «розкрадання». Зокрема критикується (при чому з позицій, що взаємно виключають одна одну) використання сполучника «або» між словами «вилучення» та «оборнення», оскільки таке

формулювання створює враження щодо обов'язкової двоактності розкрадання³ або можливості вчинення «розкрадання без вилучення»⁴. Критикується також використання в межах законодавчого визначення «розкрадання» слова «безоплатні»⁵. Однак, іще раз наголосимо, що сам факт використання в законодавстві юридичної конструкції «розкрадання», як і її законодавче тлумачення, російською кримінально-правовою наукою розцінюється позитивно. Використовується юридична конструкція «розкрадання» й у КК Республіки Білорусь. Зокрема, у п. 1 примітки до гл. 24 «Злочини проти власності» вказано, що під розкраданням розуміється «умисне протиправне безоплатне заволодіння чужим майном або правом на майно з корисливою метою шляхом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, шахрайства, зловживання службовим становищем, привласнення, розтрата чи використання комп'ютерної техніки». Варто зауважити, що це тлумачення порівняно з тим, що наведене у п. 1 примітки до ст. 158 КК РФ, є конкретнішим, оскільки містить вичерпний перелік можливих способів учинення розкрадання. Юридична конструкція «розкрадання майна» використовується й у КК Республіки Казахстан та КК Туркменістану⁶. У чинному КК Республіки Молдова також фігурує така конструкція (зокрема в межах гл. 6 Особливої частини «Злочини проти власності»), хоча її законодавчого визначення в указаному КК немає. Проте, виходячи з системного тлумачення молдовського кримінального закону, можна зробити певні висновки щодо змісту даної юридичної конструкції. Ст. 195 Республіки Молдова встановлює відповідальність за розкрадання майна у великих або особливо великих розмірах незалежно від способу розкрадання. При цьому в межах диспозицій частин 1 та 2 цієї статті вичерпно окреслюються можливі способи розкрадання, оскільки в них (диспозиціях) міститься чітка відсилка до ст.ст. 186-192 КК. Таким чином, розкрадання, відповідно до КК Республіки Молдова, може бути вчинене шляхом крадіжки (ст. 186 КК), грабежу (ст. 187 КК), розбою (ст. 188 КК), вимагання (ст. 189 КК), шахрайства (ст. 190 КК), привласнення (ст. 191 КК) та кишенькової крадіжки (ст. 192 КК). Необхідно також звернути увагу на те, що при законодавчій характеристиці окремих способів розкрадання (зокрема крадіжки та грабежу) молдовський законодавець вживає словосполучення «розкрадання чужого майна», а також наводить видову характеристику таких способів розкрадання. Однак, у межах законодавчої характеристики шахрайства поряд із видовими ознаками даного способу розкрадання замість словосполучення «розкрадання чужого майна» фігурує інше словосполучення «незаконне одержання чужого майна». Таким чином, можна зробити висновок, що розкрадання чужого майна, у найзагальнішому вигляді, потрактовується як незаконне привласнення чужого майна. Разом із тим, не можна не відзначити низку вад техніко-юридичного характеру, що трапляються в формулюванні окремих способів розкрадання. Так, наприклад, розбій, молдовський кримінальний закон розглядає як один із способів розкрадання. У КК Республіки Молдова він потрактовується як «напад з метою розкрадання чужого майна іншої особи». В даному випадку є очевидною неузгодженість між родовою конструкцією «розкрадання чужого майна» та видовими ознаками розбою. І якщо дана ситуація може бути пояснена специфікою (порівняно з іншими способами розкрадання) юридичної конструкції складу розбою, то характеристика кишенькової крадіжки як «дії з метою розкрадання (підкреслено авт. – О.І.) в іншої особи цінностей з кишень, сумок чи інших предметів, що знаходяться в особи» видається явно некоректною. Також юридична конструкція «розкрадання чужого майна» використовується й у КК Республіки Таджикистан. Законодавче визначення поняття «розкрадання чужого майна», яке міститься у п. 1 примітки до ст. 244 КК Республіки Таджикистан, подібне до аналогічного тлумачення у КК РФ. Єдиною відмінністю є відсутність у першому вказівки на заподіяння шкоди власникові або іншому володільцю майна⁷. Розглядувана юридична конструкція використовується й у КК Республіки Вірменія. Однак, законодавчого визначення поняття «розкрадання чужого майна» цей КК не містить. Можливо, його відсутність зумовлена непослідовністю вірменського законодавця в розумінні цієї юридичної конструкції. Ч. 1 ст. 180 КК Республіки Вірменія передбачає відповідальність за розкрадання предметів чи документів, які мають історичну, культурну чи художню цінність, а її частина третя – за вчинення дій, указаних у ч. 1 цієї ж статті, шляхом розбою чи вимагання. Виходячи з даного нормативного при-

пису, можна зробити висновок, що вимагання розглядається вірменським законодавцем як спосіб розкрадання. З іншого боку, ціла низка статей КК Республіки Вірменія, що встановлюють відповідальність за корисливі посягання, вчиненні щодо спеціальних предметів⁸, конструюється за схемою «розкрадання або вимагання (спеціального предмета)». Такий підхід, своєю чергою, свідчить, що поняття «вимагання» не охоплюється поняттям «розкрадання», а отже й про те, що вимагання не є способом розкрадання. У зв'язку з цим необхідно констатувати суперечливість вірменського кримінального закону в розумінні змісту поняття «розкрадання». Юридична конструкція «вимагання чужого майна» використовується у КК Республіки Узбекистан. Законодавчої дефініції поняття «розкрадання» цей КК не містить, однак його приблизний зміст може бути встановлений з урахуванням того, що Глава X Особливої частини цього КК має назву «Розкрадання чужого майна». Дана глава містить 6 статей, які встановлюють відповідальність за розбій, вимагання, грабїж, заволодіння чужим майном шляхом привласнення або розтрати, шахрайство чи крадіжку. Необхідно також звернути увагу, що в КК Республіки Узбекистан термін «розкрадання» використовується тільки в межах Глави X. У характеристичних корисливих посягань, учинених щодо спеціальних предметів⁹, узбецький законодавець вживає термін «незаконне заволодіння». Завершуючи огляд кримінального законодавства пострадянських держав, необхідно звернути увагу на тенденцію збереження родової конструкції «розкрадання чужого майна», розробленої радянською кримінально-правовою наукою й запровадженою в радянському кримінальному законі. Очевидно, дана тенденція є проявом наступності в кримінальному законодавстві¹⁰.

Український законодавець, відмовившись у КК 2001 р. від юридичної конструкції «розкрадання чужого майна», був змушений вдаватися до її заміни в межах законодавчої характеристики злочинів, що традиційно розглядаються кримінально-правовою наукою як способи розкрадання. Зокрема, крадіжку (ст. 185 КК), грабїж (ст. 186 КК), а також злочинів, передбачені ст.ст. 188 та 188-1 КК, він кваліфікує терміном «викрадення»; розбій (ст. 186 КК), шахрайство (ст. 190 КК) та заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем (ч. 2 ст. 191 КК) – терміном «заволодіння»; привласнення та розтрату законодавець не позначає додатковими поняттями, що характеризують ці способи розкрадання (ч. 1 ст. 191 КК). Окремі вчені стверджують, що це «додало закону чіткості і ясності»¹¹. Дозволимо собі не погодитися з таким твердженням. У сучасній кримінально-правовій літературі вже зверталася увага на недосконалість положень кримінального закону в частині характеристики окремих способів розкрадання. Вважаємо за доцільне приєднатися до цієї критики.

Якщо виходити з постулату про те, що терміни у межах КК використовуються (повинні використовуватися) в одному й тому самому значенні¹², то цілий ряд положень чинного КК має суперечливе тлумачення. Оскільки термін «викрадення» є специфічною родовою юридичною конструкцією щодо видових конструкцій крадіжки та розбою, то некоректними постають положення чинного КК, сформульовані у ст.ст. 262, 308, 312 та 313 КК, в яких використовується словосполучення «розбій з метою викрадення»¹³. За тезою «один термін – одне значення» сумнівним буде також положення ч. 3 ст. 234 КК, що встановлює відповідальність за викрадення приватизаційних паперів, а також ч. 1 ст. 357 КК, яка встановлює кримінальну відповідальність, зокрема, за викрадення, привласнення, вимагання документів, печаток або штампів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем. Якщо у перелічених статтях за допомогою терміну «викрадення» встановлюється відповідальність лише за крадіжку чи грабїж приватизаційних паперів, документів, печаток або штампів, то розбій, учинений з метою заволодіння приватизаційними паперами, а також заволодіння ними шляхом шахрайства, зловживання службовим становищем, привласнення має кваліфікуватися за ст.ст. 187, 190-191 КК, а розбій, учинений з метою заволодіння документами, печатками або штампами, – за ст. 187 КК¹⁴. Очевидно, ситуація, коли заволодіння спеціальними предметами, вчинене в один спосіб, має кваліфікуватися за спеціальною нормою КК, а вчинене в інший спосіб – за загальною, явно некоректна.

Необхідно також звернути увагу на ще одну особливість чинного законодавства. Вище вже згадувалося, що ціла низка норм КК (ст.ст. 262, 308, 312 та 313 КК) містить фор-

мулювання «розбій з метою викрадення». Водночас, у ч. 1 ст. 187 КК розбій визнається «нападом, вчиненим з метою заволодіння (підкреслено мною – *О.І.*) чужим майном». Подібна оцінка виписана й у ч. 3 ст. 410 КК – «розбій з метою заволодіння (підкреслено мною – *О.І.*) зброєю, бойовими припасами...». Очевидно, що якісних відмінностей у конструкції розбою, за ст. 187 КК, а також за конструкціями розбоїв, передбаченими нормами КК, що встановлюють відповідальність за корисливі посягання на спеціальні предмети, немає. Враховуючи цю обставину, й використовуючи спосіб системного тлумачення кримінального закону, можна дійти висновку, що законодавець ототожнює терміни «заволодіння» та «викрадення». Однак цей висновок ставиться під сумнів самим же чинним законодавством, оскільки в цілій низці статей КК (262, 308, 312 та 313 КК) законодавець використовує поряд із поняттям «викрадення» також поняття «заволодіння». Отже, висновок, що дані поняття – тотожні не є небезспірним.

Аналізуючи наведені вище суперечності кримінального закону, зробимо висновок, що законодавець наповнює терміни «викрадення» та «заволодіння» різним змістом у різних положеннях кримінального закону, порушуючи тим самим принцип «один термін – одне значення». Очевидно, слід погодитися з Є.В. Фесенком у тому, що поняття «викрадення» використовується законодавцем у чинному КК в трьох значеннях: 1) як універсальне поняття, наближене за змістом до терміна «розкрадання» (ст. 188 КК, ч. 3 ст. 234 КК); 2) як поняття, що стосується лише двох форм діянь, які вчиняються відкрито або таємно (ст.ст. 185, 186, ч. 1 ст. 262, ч. 1 ст. 297, ч. 1 ст. 308, ч. 1 ст. 312, ч. 1 ст. 313, ч. 2 ст. 320, ст. 357¹⁵, ч. 1 ст. 363, ч. 1 ст. 410); 3) як поняття, що характеризує дію як обернення майна на свою користь або на користь інших осіб, його протиправне привласнення в широкому розумінні цього слова, заволодіння ним (ч. 3 ст. 262, ч. 3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 313 КК)¹⁶.

Необхідно також звернути увагу й на те, що термін «викрадення» використовується й в інших галузях українського законодавства. Зокрема, ч. 1 ст. 51 КАП (у редакції Закону України від 02.06.2005 р.) встановлює адміністративну відповідальність за дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати¹⁷. В даному випадку поняття «викрадення» охоплює відразу чотири способи розкрадання. При цьому треба підкреслити, що в даному випадку поняття «розкрадання» не охоплює такий спосіб як грабіж, хоча в кримінальному законі найвужче розуміння поняття «викрадення» охоплює два способи розкрадання – крадіжку і грабіж. Окрім того, у ч. 1 ст. 388 ЦК зазначено, що власник майна має право витребувати своє майно у добросовісного набувача у випадку, якщо майно було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння¹⁸. Очевидно, що в межах даної норми ЦК поняття «викрадення» охоплює всі способи протиправного обернення особою чужого майна на власну користь або на користь інших осіб, тобто за змістом воно наближається до поняття «розкрадання».

У чинному кримінальному законі поняття «заволодіння» також використовується в кількох варіантах: 1) як поняття, що характеризує дію як обернення майна на свою користь або на користь інших осіб, його протиправне привласнення в широкому розумінні цього слова (ч. 1 ст. 187, ч. 3 ст. 410 КК), і в цьому значенні воно збігається з одним із значень поняття «викрадення»; 2) як поняття, що характеризує низку способів розкрадання, відмінних від крадіжки та грабежу (ст.ст. 190, 191, 308, 312, 313).

У підсумку можна констатувати, що відмова законодавця від використання в чинному КК поняття «розкрадання чужого майна» спричинила цілу низку серйозних техніко-юридичних проблем. Використання при характеристиці різних способів розкрадання понять «викрадення» та «заволодіння» здійснюється з порушенням одного з найважливіших принципів законодавчої техніки, за яким одне законодавче поняття (в нашому випадку «розкрадання») має виражати один і той самий зміст. Поняття «викрадення» та «заволодіння» використовуються законодавцем і як тотожні, і як нетотожні, що не може не впливати на системність кримінального закону. Вказані помилки техніко-юридичного характеру створюють істотні труднощі в розумінні кримінального закону, а отже – й у процесі його застосування.

Водночас поняття «розкрадання» вживається в працях сучасних українських науковців, у підручниках, у лекціях, що читаються студентам юридичних спеціальностей.

І це не випадково: адже такий термін використовується для позначення юридичної конструкції, котра являє собою сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, спільних для більшості корисливих посягань на власність. З приводу розуміння юридичних конструкцій і мети їх застосування в праві О.Ф. Черданцев писав: «Різновидом моделей у праві є юридичні конструкції – гносеологічна категорія, інструмент, засіб пізнання правових явищ. Юридична конструкція – це модель урегульованих правом суспільних відносин або їхніх окремих елементів, яка є засобом пізнання права та врегульованих ним суспільних відносин»¹⁹. О.Ф. Черданцев виокремив такі ознаки юридичних конструкцій: вони є ідеальною моделлю, формою відображення дійсності; в цій ролі є спрощеним відтворенням об'єкта; мають подібність із цим об'єктом лише на рівні суттєвих ознак, тобто аналогічні з відображуваним об'єктом, але не тотожні йому²⁰.

М.М. Коркунов, який вважає, що правова конструкція – це «приспосована для цілей юридичного аналізу ідеальна модель» пише, що «юридичні конструкції мають бути придатною формою для точного відображення всіх ознак правових явищ та їх (ознак – *О.І.*) взаємного співвідношення»²¹.

З приводу поняття юридичної конструкції як засобу нормотворчої техніки Л.Л. Кругликов пише: «Юридична конструкція являє собою абстракцію, різновид нормативної моделі, яка має надавати праву внутрішню форму, побудову. Це «архітектурний елемент» нормотворення, тип, модель, яка допомагає «будувати» право, надавати йому логічно завершеного характеру»²².

З приводу поділу юридичних конструкцій на види, в науці відомі різні думки, проте, пропонуючи різноманітні класифікації юридичних конструкцій, проведені за багатьма підставами, більшість учених усе ж як основну класифікацію визнають поділ юридичних конструкцій на нормативні й теоретичні. При цьому під нормативними розуміють такі юридичні конструкції, які знаходять своє закріплення в нормах права, а під теоретичними – такі, що використовуються правовою наукою як засіб пізнання права²³.

Отже, поняття «розкрадання» можна розуміти як теоретичну конструкцію в кримінальному праві України й використовувати при дослідженні правових норм, насамперед, передбачених у розділі VI Особливої частини КК, як узагальнююче поняття для групи корисливих злочинів проти власності, котрі мають спільні об'єктивні та суб'єктивні ознаки.

У теорії кримінального права в різний час пропонувалися різні визначення поняття «розкрадання»: 1) «умисне безоплатне (без вкладення особистої праці або іншого повернення вартості) заволодіння державним або колективним майном з метою обернення його на свою користь? або на користь інших осіб»²⁴; 2) «умисне протиправне обернення винною особою певним способом чужого майна на користь свою або іншої особи з корисливих спонукань»²⁵; 3) заволодіння майном у корисливих цілях²⁶; 4) «незаконне безоплатне обернення з корисливою метою державного або громадського майна у свою власність або передання його з тією ж метою третім особам... шляхом крадіжки, грабунку, розбою, привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем або шахрайства»²⁷.

Ключовими ознаками розкрадання чужого майна, які впливають із наведених вище визначень, є такі: 1) незаконне й безоплатне вилучення майна з володіння власника або іншої особи, яке здійснюється передбаченими законом способами²⁸; 2) обернення його на користь винного або інших осіб; 3) спричинення власникові чи іншому володільцеві майна реальної шкоди внаслідок зменшення на певну частину обсягу матеріальних цінностей, що знаходяться в його фондах; 4) причиновий зв'язок між вилученням майна й матеріальною шкодою; 5) прямиий умисел на безоплатне вилучення чужого майна та обернення його на свою користь або користь третіх осіб; 6) корислива мета такого вилучення.

На нашу думку, враховуючи досвід кримінального законодавства держав-учасниць СНД, історичні тенденції розвитку українського кримінального закону, сучасні тенденції розвитку науки кримінального права, основні вимоги юридичної техніки, доцільно повернутися до використання в кримінальному законодавстві родової юридичної конструкції «розкрадання чужого майна», повернувши їй у такий спосіб статус нор-

мативної, а також надати законодавчу дефініцію поняття, що позначає дану конструкцію, яка б (дефініція) враховувала традиційні ознаки розкрадання, що виділяються наукою кримінального права.

¹ *Матышевский П.С.* Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996. – С. 23.

² *Бойцов А.И.* Преступления против собственности. – СПб., 2002. – С. 105; Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. Учебник для вузов / Под ред. Г.Н. Борзенкова и В.С. Комиссарова. – М., 2002. – С. 409; *Севрюков А.П.* Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. – М., 2004. – С. 22.

³ Курс уголовного права. Особенная часть. Т. 3. Учебник для вузов / Под ред. Г.Н. Борзенкова и В.С. Комиссарова. – М.: ИКД Зерцало-М, 2002. – С. 409; *Севрюков А.П.* Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. – М., 2004. – С. 225.

⁴ *Бойцов А.И.* Преступления против собственности. – СПб., 2002. – С. 225-231.

⁵ *Милюков С.Ф.* Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа. – СПб., 2000. – С. 231-232.

⁶ Законодавчі дефініції «розкрадання», що містяться у примітці до ст. 175 КК Республіки Казахстан та п. 1 примітки до ст. 227 КК Туркменістану, текстуально збігаються із законодавчою дефініцією «розкрадання», яка міститься у КК РФ.

⁷ Відсутність вказівки на заповідання, внаслідок вчинення розкрадання, шкоди власнику чи володільцю майна відсутня також й у п. 1 примітки до глави 24 КК Республіки Білорусь.

⁸ Мова йде про ст.ст. 234 («Розкрадання або вимагання радіоактивних матеріалів»), 238 («Розкрадання або вимагання зброї, боєприпасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв»), 269 («Розкрадання або вимагання наркотичних засобів або психотропних речовин»).

⁹ Мова йде про ст. ст. 247 («Незаконне заволодіння зброєю, боєприпасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями»); 251 («Незаконне заволодіння сильнодіючими або отруйними речовинами»); 252 («Незаконне заволодіння радіоактивними матеріалами»); 255-1 («Розробка, виробництво, накопичення, придбання, передача, зберігання, незаконне заволодіння й інші дії з бактеріологічним, хімічним та іншими видами зброї масового ураження»); 271 («Незаконне заволодіння наркотичними засобами або психотропними речовинами»).

¹⁰ Під наступністю у кримінальному законодавстві розуміється зв'язок між двома законами, які встановлюють злочинність і караність діяння та інші його кримінально-правові наслідки, при якому в новому нормативному акті зберігаються основні ознаки, які визначають змістовну і формальну характеристику кримінального закону (див. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К., 2001. – С. 27).

¹¹ *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). – К.: Атіка, 2001. – С. 36.

¹² *Тростюк З.А.* Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України: Монографія. – К., 2003. – С. 72.

¹³ На дану проблему звертає увагу М.І. Хавронюк (див. *Хавронюк М.І.* Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К., 2004. – С. 57).

¹⁴ Очевидно, некоректною є думка М.І. Хавронюка про те, що заволодіння спеціальними предметами у спосіб, який прямо не передбачений диспозицією спеціальної норми, яка встановлює відповідальність за посягання на такі предмети, не є кримінально караним (див. *Хавронюк М.І.* Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. – К., 2004. – С. 57). У такому випадку дії особи мають кваліфікуватися за загальними нормами, що встановлюють відповідальність за той чи інший спосіб розкрадання чужого майна, адже і приватизаційні папери, і документи, і печатки, і штампи цілком підпадають під поняття речі (ст. 179 ЦК), а відтак і під поняття майна (ст. 190 ЦК).

¹⁵ У межах даної статті поняття «викрадення» охоплює собою й таку форму розкрадання як розбій, в іншому випадку розбій з метою заволодіння документом, печаткою або штампом необхідно було б кваліфікувати за ст. 187 КК. Думку про те, що у межах ст. 357 КК поняття «викрадення» охоплює заволодіння зазначеними у даній статті предметами шляхом крадіжки, грабежу або розбою, підтримує також П.П. Андрушко (див. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України – 4-те вид., переробл. та доповн./ Відп. ред. С.С. Яценко. – К., 2005. – С. 708). Отже, можна стверджувати, що поняття «викрадення» використовується в КК не в трьох, а в чотирьох значеннях.

¹⁶ *Фесенко Є.В.* Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони. Монографія. – К., 2004. – С. 132-133.

¹⁷ Необхідно відзначити, що до прийняття Закону України від 02.06.2005 р. ст. 51 КАП містила поняття «розкрадання». Таким чином, з моменту набуття чинності КК 2001 р. та до прийняття зазна-

ченого Закону України поняття «розкрадання» було вилучено з кримінального законодавства, але продовжувало існувати у законодавстві адміністративному.

¹⁸ Подібна норма містилася й у ч. 1 ст. 145 ЦК УРСР 1963 р.

¹⁹ Черданцев А.Ф. Логико-правовые феномены в праве, юридической науке и практике. – Екатеринбург, 1993. – С. 131.

²⁰ Черданцев А.Ф. Юридические конструкции, их роль в науке и практике // Правоведение. – 1972. – №3. – С. 12-13.

²¹ Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. – СПб., 2003. – С.427.

²² Кругликов Л.Л., Спиридонова О.Е. Юридические конструкции и символы в уголовном праве. – СПб., 2005. – С. 65.

²³ Черданцев А.Ф. Логико-правовые феномены в праве, юридической науке и практике. – Екатеринбург, 1993. – С. 150.

²⁴ Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике. Научно-практическое издание. – К., 1995. – С.132;

²⁵ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України – 4-те вид., переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К., 2005. – С. 342.

²⁶ Кригер Г.А. Борьба с хищениями социалистического имущества. – М., 1965. – С. 100.

²⁷ Курс советского уголовного права. В 5 т./ Под ред. Н.А. Беляева, М.Д. Шаргородского. Часть Особенная. Т.3. – Л., 1973. – С.350.

²⁸ У теорії кримінального права немає єдиної точки зору щодо того, чи є окремі злочини різновидами розкрадання. Прикладом може служити вимагання. Одна частина вчених-криміналістів розглядає його як форму розкрадання (див. Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. – К., 1996. – С. 45; Навроцький В.О. Кримінальне право України. Особлива частина: Курс лекцій. – Львів, 2000. – С. 232; Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. – К., 2002. – С.238;), інша – лише корисливим злочином проти власності, що не містить ознак розкрадання (див. Курс советского уголовного права. В 6 т./ Под ред. А.А. Пионтковского. Часть Особенная. Т.4. – М., 1970. – С. 401-402; Бойцов А.И. Преступления против собственности. – СПб., 2002. – С. 99; Тишкевич И.С. Уголовная ответственность за посягательства на социалистическую собственность. – Минск, 1984. – С.9; Владимиров В.А., Ляпунов Ю.И. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность. – М., 1984. – С. 221-222). Менш традиційним прикладом може служити розбій, який окремі вчені не визнають формою розкрадання (див. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. – М., 2000; Пинаев А.А. Уголовно-правовая борьба с хищениями. – Харьков, 1975. – С. 40-49). Ми схилиємось до тієї точки зору, що і розбій, і вимагання є способами різновидами розкрадання чужого майна.

Отримано 20.06.2006

Резюме

В статті акцентовано увагу на проблемах техніко-юридичного характеру, які виникли в зв'язі з тим, що конструкція «хищення державного і колективного майна» втратила статус нормативної. Також проаналізовано законодавство держав-учасниць СНГ на предмет використання в ньому юридичної конструкції «хищення чужого майна».

Г.О. КОТЛЯР

Ганна Олексіївна Котляр, аспірантка Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проблема кримінальної відповідальності є однією з центральних у доктрині кримінального права, вона, без перебільшення, належить до тих фундаментальних теоретичних категорій, звернення до яких необхідне під час дослідження майже всіх без ви-

© Г.О. Котляр, 2006

нятку кримінально-правових інститутів. Користується поняттям кримінальної відповідальності й судова та слідча практика. Неодноразово його можна побачити й у кримінально-процесуальному та кримінально-виконавчому законодавстві.

Але, незважаючи на таке широкомасштабне використання, кримінальна відповідальність є об'єктом найбільших дискусій у науці кримінального права. Теоретики досі не можуть дійти компромісу щодо визначення її поняття, видів, меж, а також цілей застосування кримінальної відповідальності як певного заходу кримінально-правового реагування держави на вчинений злочин. Важливість визначення її поняття для потреб регулювання кримінальним правом суспільних відносин підкреслюється, зокрема, тим, що традиційний термін «кримінальний закон» у тексті нового КК України було замінено при його створенні на термін «закон про кримінальну відповідальність».

Проблеми дослідження поняття й сутності кримінальної відповідальності як базового кримінально-правового інституту розглядали видатні вчені в науці кримінального права – Ю.В. Баулін, Л.В. Багрій-Шахматов, М.П. Карпушин, В.І. Курляндський, В.З. Лукашевич, А.І. Марцев, І.С. Самощенко, О.І. Санталов, А.А. Піонтковський, В.С. Прохоров, О.Н. Тарбагаєв, М.Х. Фарушкин, В.М. Хомич та інші, але питання її сутності, змісту, мети застосування, часових меж усе ще залишаються невизначеними. Враховуючи складність і багатогранність цього феномена кримінального права, навряд чи можливо «поставити крапку» в дослідженні юридичної природи кримінальної відповідальності. Зважаючи на складність даної проблеми та обмежений обсяг цієї статті, вважаємо за можливе представити певні власні міркування бачення кримінальної відповідальності.

По-перше, необхідно нагадати, що сутність будь-якого поняття передається через його визначення, яке, образно кажучи, виступає в ролі його стислої «словесної моделі». Поняття та його ознаки вторинні стосовно явища. Визначення ж вторинне стосовно поняття. Тому, щоб витлумачити явище, слід розглянути його поняття й ознаки¹.

Спочатку в науці радянського кримінального права (20–30 рр.) кримінальну відповідальність ототожнювали або з виною, або з покаранням². Методологічну уразливість ототожнення її з виною А.А. Чістяков продемонстрував таким чином: обов'язково постає питання, яке з цих двох понять головніше? Якщо таким є вина, то, відповідно, слід визнати, що обов'язковою (основною) ознакою суб'єктивної сторони складу злочину виступає... кримінальна відповідальність. І навпаки, якщо визнати першість терміна «вина», то, відповідно, злочинця притягають до покарання³.

Певний час чимало юристів убачали в кримінальній відповідальності лише покарання. Так, І.А. Галаган пише, що «будь-яка відповідальність це і є те чи інше покарання, яке є лише юридичною формою її вираження і прояву»⁴. Покарання й відповідальність, на думку законодавця – не одне й те саме. Окрім того, ототожнення понять «кримінальна відповідальність» і «покарання» піддає сумніву доцільність існування одного з них⁵ (зважаючи на триваліше використання категорії «покарання», перевагу, очевидно, слід віддати йому).

Чимало прихильників у юридичній літературі має концепція, що обґрунтовує кримінальну відповідальність як обов'язок особи звітувати перед суспільством (варіант – державою) за скоєне кримінальне правопорушення. Контраргументи, що наводяться стосовно даної теорії, досить серйозні: критики вважають, що вона неспроможна ствердити, що кримінальна відповідальність є реальним впливом на суб'єкта, що вона припускає можливість відповідальності нереалізованої, а обов'язок відповісти – ще не сама відповідальність, а лише передумови до неї⁶. Розуміння відповідальності як «обов'язку дати відповідь, відповісти за скоєне перед державою, суспільством» відштовхується, очевидно, передусім від етимології терміну «відповідальність», адже приблизно таким чином її визначають у словниках. Однак тлумачити юридичні категорії тільки зі словником, мабуть, усе-таки не найкращий засіб праворозуміння. До того ж, слід мати на увазі, що в ряді випадків певний термін, будучи уведеним до наукового апарату тієї чи іншої галузі знань, може набувати іншого, відмінного від загальноживаного, змісту.

Іноді в кримінальній відповідальності бачать правовідношення або сукупність правовідносин⁷ (так, сьогодні одним із прихильників такого розуміння є проф. І. Я. Козачен

ко, який розглядає її як елемент регулятивних правовідносин, різновид правовідношення, що входить до механізму кримінально-правового регулювання). Тому початок відповідальності визначається й з початком правовідносин.

Однак таким чином до кримінальної відповідальності відносять, очевидно, й заходи процесуального примусу, метою яких, як відомо, є лише забезпечення можливої, майбутньої кримінальної відповідальності. Конфліктне охоронне правовідношення справді виникає з приводу можливості відповідальності за вчинений злочин, але воно виражає ще не відповідальність як таку, а лише правовстановлювальний та право забезпечувальний механізм⁸. Тому не можна погодитися з твердженням, що кримінальна відповідальність збігається за формою та змістом із певними правовідносинами.

Заслугує на увагу орієнтація групи авторів при визначенні змісту кримінальної відповідальності на моральні санкції в механізмі кримінально-правової корекції людської поведінки. Одним із перших думку, що державне засудження у формі обвинувального вироку є кримінальною відповідальністю висловив І.С. Ной⁹, а дещо пізніше до бачення сутності кримінальної відповідальності в державному осуді дійшов К.Ф. Тихонов, і з певними уточненнями й варіаціями вона була відображена в роботах інших криміналістів (зокрема О. І. Санталова, О. Н. Тарбагаєва, В. С. Прохорова)¹⁰.

Слід зауважити, що така позиція дала підставу її adeptам зробити висновки, що відповідальність і покарання є цілком самостійними, автономними явищами, котрі мають різні цілі й різний зміст (О. Н. Тарбагаєв)¹¹. По-перше, такий висновок видається занадто категоричним. По-друге, якщо кримінальна відповідальність є лише засудженням, то позбавляються сенсу питання її індивідуалізації, диференціації тощо, адже «чисте» засудження цьому не піддається. По-третє, на жаль, для певної частини осіб, які вчиняють злочини, засудження аж ніяк не розглядається як санкція.

Ю.В. Баулін заявляє, що найдоцільнішим і найпродуктивнішим є таке визначення кримінальної відповідальності, яке б поєднувало відомі наукові концепції, але водночас випливало із закону. Він розрізняє «кримінальну відповідальність реально існуючу – фактичне обмеження прав і свобод злочинця за вироком суду, вимушене зазначання особою, що вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави, а також потенційну кримінальну відповідальність як загрозу, яка існує в санкції кримінально-правової норми і може бути реалізована в майбутньому до конкретної особи, яка вчинила злочин»¹².

Отже, слід констатувати, що, незважаючи на істотні досягнення в науковому пізнанні проблем кримінальної відповідальності, ще неможливо говорити про вироблення якоїсь єдиної її концепції. Оскільки в площині правозастосування кримінальна відповідальність є передусім юридичним наслідком вчинення особою злочину, негативним для її правового статусу, то найбільш адекватною правовій дійсності видається теорія кримінальної відповідальності, згідно з якою вона розглядається як перетерпіння особою, що вчинила злочин, державного осуду та позбавлень особистого, майнового й іншого характеру, які впливають на винну особу з моменту вступу обвинувальним вироком суду в законну силу¹³. Очевидно, що тут оптимально поєднані такі елементи кримінальної відповідальності, як негативна моральна й правова оцінка злочину та злочинця (вона полягає в засудженні їх від імені держави обвинувальним вироком) й такі наслідки, що настають для особи у зв'язку з цим засудженням (покарання, стан судимості). До речі, наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні з'явилося перше легальне тлумачення розглядуваного поняття, дане Конституційним Судом України. У п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням МВС України щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), зокрема зазначено: «Кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин...». Посилаючись на норми Конституції й КК, Конституційний Суд розглядає кримінальну відповідальність «...як особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин. Кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державни-

ми органами поведінки особи як злочинної... Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду...»¹⁴.

Отже, сутністю кримінальної відповідальності є стан засудженості особи у зв'язку з учиненням нею злочину (злочинів), який обумовлює необхідність і правову можливість примусового впливу на засудженого з певною соціально й індивідуально корисливою метою¹⁵.

Слід наголосити, що діяльність держави щодо правозастосування в галузі кримінального права завжди зорієнтоване на досягнення певного соціального результату. Визначення мети (цілей) кримінальної відповідальності допомагає оцінити її соціальну та правову природу, функції цього юридичного інституту й засоби досягнення цих цілей. Кінцеві результати (мета) процесу існування (реалізації) кримінальної відповідальності детерміновані природою явища, яке цю відповідальність породжує, тобто злочину. Якщо злочин є соціально негативним явищем, який вносить дезорганізацію в систему суспільних відносин, то кримінальна відповідальність цю дезорганізацію має усунути. З іншого боку, кримінальна відповідальність має впливти й на самого «діяча», тобто, особу, винну в учиненні злочину. Тому мета кримінальної відповідальності є кінцевим результатом у площині індивідуальної психології злочинця.

Зауважимо, що визначенню мети кримінальної відповідальності юристи-теоретики приділили помітно менше уваги ніж формулюванню поняття самої такої відповідальності та встановлення її ознак. Пояснюючи це, О.Н. Тарбагаєв припускає, що причиною тут стало переважне переконання у тому, що покарання – основна форма реалізації кримінальної відповідальності, у зв'язку з чим ототожнюється мета відповідальності й покарання. Очевидно, це насправді так, адже навіть серед сучасних науковців до питання цілей кримінальної відповідальності можна побачити досить обмежений підхід. Так, білоруський учений В.М. Хомич у роботі, датованій 1998 р. правильно визнає, що цілі кримінальної відповідальності мають обумовлюватися межами соціальної функції кримінального права, але розглядає їх лише в контексті цілей покарання (зокрема карі)¹⁶. Росіянин Ю.М. Ткачевський вважає, що цілі кримінальної відповідальності однакові з цілями покарання, оскільки вони мають спільні завдання, які зводяться до боротьби зі злочинністю¹⁷. Але ж кримінальна відповідальність є більш ємним феноменом у порівнянні з явищем покарання. Тому, виходячи з правил формальної логіки, їхні цілі не можуть збігатися. В.В. Голіна називає такі цілі кримінальної відповідальності: засудження злочинця і його діяння обвинувальним вироком; покарання винного; визнання особи судимою й такою, що перебуває в стані судимості; покладання на особу, що має судимість, додаткових – відмінних від покарання – позбавлень та обмежень загальноправового й кримінально-правового характеру; досягнення й закріплення цілей покарання; попередження злочинів¹⁸. Однак, схоже на те, що науковець у даному випадку поставив в один ряд проміжні (тактичні) й кінцеві (стратегічні) цілі кримінальної відповідальності. Так, наприклад, визнання особи судимою є необхідним не саме по собі, а для забезпечення утримання її від майбутніх порушень кримінального закону; засудження необхідне як демонстрація недозволеності скоєння певних учинків; створення суттєвого контрмотиву щодо злочинної поведінки в майбутньому. А в цілому ж основною метою кримінальної відповідальності, на яку спрямовано весь комплекс її елементів, є відновлення суб'єкта, який учинив злочин, як повноправного учасника соціальних відносин, соціально-відповідальної особи¹⁹.

Теоретичне визначення хронологічних меж кримінальної відповідальності – її початкового й кінцевого моментів також головним чином залежить від того, якої теорії дотримується той чи інший автор стосовно питання про сутність кримінальної відповідальності. Однак це питання має не лише теоретичне, а й велике практичне значення, зокрема, для реалізації такого правового наслідку злочину, як звільнення від кримінальної відповідальності.

Виходячи з цього бачення кримінальної відповідальності, початковим моментом кримінальної відповідальності треба розглядати день набуття обвинувальним вироком

законної сили, а кінцевим моментом – останній день відбування особою призначеного покарання.

Як уже наголошувалося, професор Ю.В. Баулін розрізняє реальну й потенційну кримінальну відповідальність. Але тут мова йде, по суті, про одне й те саме явище, яке перетворюється із загрози на реальність. «Перетворення кримінальної відповідальності в реальність відбувається в процесі її реалізації», – зазначає, наприклад, В.М.Куц²⁰. Цілком очевидно, що кримінальна відповідальність є категорією абстрактною доти, доки не перетворюється на конкретно-персоніфікований комплекс заходів, які, своєю чергою, покликані виробити у суб'єкта відповідне ставлення до своїх вчинків у майбутньому. Власне, кримінальна відповідальність залишається абстрактною категорією аж до тих пір, доки не починає реалізовуватися, тобто не почнуться передбачені законом дії державного органу щодо конкретного суб'єкта, який скоїв злочин. Форми реалізації кримінальної відповідальності є передбаченими законодавством режимами відбування цієї відповідальності. Реалізувати щось означає здійснити його, робити реальним. «Відповідальність не може існувати інакше, як у реалізованому вигляді, бо інакше вона втрачає свої сутнісні й змістовні характеристики чинника, що впливає на злочинця з метою його ресоціалізації»²¹.

Говорячи про форми реалізації кримінальної відповідальності, Конституційний Суд відзначає: «Кримінальна відповідальність може мати не лише форму покарання. За вироком суду вона може зводитися тільки до осуду особи, яка вчинила злочин, і звільнення її від покарання».

Будь-який акт реалізації кримінальної відповідальності має містити в собі всі найсуттєвіші ознаки й елементи такої відповідальності. Тому не є реалізацією її звільнення від кримінальної відповідальності, застосування до неосудної особи примусових заходів медичного характеру, застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, що вчинив суспільно-небезпечне діяння у віці, з якого не може наставати кримінальна відповідальність.

З проведеного нами аналізу юридичної природи кримінальної відповідальності можна зробити такі висновки: кримінальна відповідальність як негативна реакція держави на вчинений злочин є певним елементом імперативного методу кримінально-правового регулювання суспільних відносин, тому її зміст складає державний осуд і позбавлення визначених кримінальним законодавством України певних прав та обов'язків, які покладаються на винну особу обвинувальним вироком суду, що вступив у законну силу. Але правовий аналіз такого складного феномена, як кримінальна відповідальність, залишає поза увагою певні важливі ознаки цього засобу кримінально-правового реагування – соціальний та психологічний вплив. А це потребує подальшого дослідження.

¹ Ковалев М.И. О роли научных понятий в уголовном праве и криминологии // Правоведение. – 1980. – № 5. – С. 56.

² Розумовский М.П. Детерминизм и ответственность в уголовном праве // Революция права. – 1919. – № 6. – С. 89.

³ Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания: Монография. – М., 2002. – С. 43.

⁴ Галаган И.А. Методологические проблемы общей теории юридической ответственности по советскому праву // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации. – Воронеж, 1989. – С. 18.

⁵ Кругликов Л.Л. Василевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – СПб., 2002. – С. 29.

⁶ Там само. – С. 33; Тарбачаев А.Н. Понятие и цели уголовной ответственности. – Красноярск, 1986. – С. 37.

⁷ Багрий-Шахматов Л.В. Уголовная ответственность и наказание. – Минск, 1976; Струков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью. – Саратов, 1978.

⁸ Хомич В.М. Формы реализации уголовной ответственности. – Минск, 1988. – С. 12–13.

⁹ Ной Й.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. – Саратов, 1962. – С. 119–120.

¹⁰ Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве. – Саратов, 1967. – С. 105–135.

- ¹¹ *Тарбагаев А.Н.* Вказана праця. – С. 120.
- ¹² *Баулін Ю.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К., 2004. – С. 33–35.
- ¹³ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти. За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків, 2001. – С. 27.
- ¹⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканість) // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 5. – С. 477–485.
- ¹⁵ *Хомич В. М.* Вказана праця. – С. 16.
- ¹⁶ Там само. – С. 30–32.
- ¹⁷ *Ткачевский Ю.М.* Понятие условного осуждения // Вестник Московского университета. Сер. 11, Право. – 2003. – № 3. – С. 39.
- ¹⁸ *Голіна В.* Судимість як соціально-правове явище: сутність, призначення, наслідки // Вісник Парну. – 2005. – № 2(41). – С. 180.
- ¹⁹ *Похмелькин В. В.* Социальная справедливость и уголовная ответственность. – Красноярск, 1990. – С. 93.
- ²⁰ *Куц В.Н.* К вопросу о реализации уголовной ответственности / Реформа политико-правовой системы советского общества и укрепление социалистического правопорядка: Тезисы выступлений к областной конференции молодых ученых и соискателей. (1-2 июня 1990 г.) – Х., 1990. – С. 144.
- ²¹ *Хомич В.М.* Вказана праця. – С. 9.

Отримано 26.04.2006

Резюме

В статье анализируются положения доктрины уголовного права относительно сущности, целей применения и хронологических пределов существования уголовной ответственности. Показано, что генезис понятия «уголовная ответственность» рассматривался таким образом, что научно-теоретическое осмысление и обоснование ее касалось различных аспектов этого многогранного и сложного социального и правового явления. Сейчас, благодаря решению Конституционного Суда Украины от 27 октября 1999 г., доминирующим стало понимание уголовной ответственности как формы реализации государством правоохранительных норм, состоящей в применении к виновному лицу конкретных уголовно-правовых мер принудительного характера посредством обвинительного приговора суда, что должно способствовать единому пониманию этой теоретической категории.

ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ Й МІЖНАРОДНЕ ПРАВО, ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство

В.Н. ДЕНИСОВ, М.С. ГРЕБЕНЮК

Володимир Наумович Денисов, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

Маріанна Степанівна Гребенюк, здобувач Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЮНКТАД

Міжнародним організаціям на сучасному етапі розвитку міждержавних правовідносин притаманне зростання ролі, яка зумовлена об'єктивними процесами інтернаціоналізації господарського життя, взаємозалежністю та необхідністю вирішення проблем, що набувають глобального характеру, зокрема в економічній сфері. Міжнародні організації сьогодні виступають повноправними суб'єктами міждержавного життя, володіючи всіма необхідними властивостями та засобами для здійснення ефективного регулювання міжнародних правовідносин. До необхідних ознак суб'єкта міжнародного права належить здатність мати міжнародні права та обов'язки, які в своїй сукупності складають об'єм правосуб'єктності, а також здатність до створення норм міжнародного права та участь у здійсненні заходів, необхідних для їх забезпечення.

Питання правосуб'єктності міжнародних організацій на сьогоднішній день є, безумовно, важливим у теоретичному й практичному плані, проте недостатньо опрацьованим через вторинний характер правової природи міжнародних організацій, та різноманітність цілей і завдань даних суб'єктів, що безпосередньо відображається на сукупності їхніх прав та обов'язків.

У вітчизняній науці загальних питань даної теми торкалися практично всі провідні вчені, тоді як безпосередня оцінка правосуб'єктності ЮНКТАД ні вітчизняними, ні зарубіжними вченими не здійснювалася.

Завданням даної статті є розгляд основних елементів правосуб'єктності Конференції Організації Об'єднаних Націй з торгівлі й розвитку та визначення її меж, цілей, функцій, а також на основі виявлення волі цієї міжнародної організації договірної правоздатності.

Як відомо, важливою рисою міжнародної організації є міжнародна правосуб'єктність, котра являє собою якісну сторону характеристики юридичної природи міжнародних організацій, зокрема здатність володіння правами та їх самостійного здійснення¹. Проте шлях до визнання міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій був нелегким. Поняття «об'єктивна міжнародна правосуб'єктність» з'явилося у вигляді поняття «об'єктивна міжнародна особистість» (objective international personality). Проблема правосуб'єктності міжнародної організації постала через необхідність вирішення питання про відшкодування шкоди, заподіяної особі, яка перебувала на службі в Організації Об'єднаних Націй у 1948 р. в зв'язку з убивством у Палестині посередника ООН між Ізраїлем та арабськими країнами Ф. Бернадотта. У 1949 р. Міжнародний Суд ООН у консультативному висновку визнав ООН міжнародною особою, яка володіє міжнародними правами та обов'язками. Як зазначалося в цьому висновку,

Організація мала намір здійснювати й користуватися, а насправді здійснювала й користувалася функціями та правами, які можуть бути пояснені тільки на основі володіння нею більшою мірою якістю міжнародної особи й правоздатністю діяти в міжнародному плані... Тому Суд дійшов висновку, що організація є міжнародною особою. Вона не те саме, що держава, а її юридичні права та обов'язки не такі, як у держави... Все це означає, що вона є суб'єктом міжнародного права, здатна мати міжнародні права і обов'язки і що її правоздатність охоплює право пред'являти міжнародні позови. На відміну від держави, яка володіє всіма міжнародними правами та обов'язками, передбаченими міжнародним правом, права та обов'язки такого утворення, як ООН, мають залежати від її цілей, і функцій, покладених на неї, або таких, що мають на увазі в її конституційних документах і розвинутих на практиці»².

Д. Фіцморіс, виступаючи в 1956 р. в Комісії міжнародного права ООН, сказав, що: «Висновок Міжнародного Суду був складений такою мовою, що може бути ясно застосований до багатьох інших міжнародних організацій з договірною правоздатністю, подібною до тої, яка належить Організації Об'єднаних Націй»³.

Отже, даним правовим висновком було закладено основи розуміння такої правової категорії як міжнародна правосуб'єктність міжнародних організацій й наголошувалося на відмінності від обсягу прав та обов'язків держави.

Створюючи міжнародну інституцію, держави в установчому акті визначають цілі та завдання, функції та компетенцію організації, які обумовлюють юридично встановлені правомочності. Як стверджував А. Фердросс: «Держави перебувають біля джерел міжнародного права, в той час як міжнародні організації створюються державами; їхнє існування спирається на угоди, які укладаються між державами, а їхнє правове становище диктується змістом цих угод»⁴. Таким чином, установчий акт є основною правовою підставою для розгляду питання про правосуб'єктність міжнародної організації. Проте суть проблеми полягає в тому, що в більшості установчих документів міжнародних організацій відсутній чіткі положення щодо наявності та об'єму наданих державами прав та обов'язків, створюваних ними міжнародній інституції. Так само в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1995 (XIX) від 30 грудня 1964 р., яка юридично є установчим актом ЮНКТАД, відсутня чітка регламентація правосуб'єктності організації, що істотно ускладнює здійснення її характеристики. Не формальне визнання правосуб'єктності, про яку нічого не говориться в статутних і подібних документах, визначає здатність мати ті чи інші права (нести обов'язки). Навпаки, доводиться йти від зворотного: якщо організація має міжнародні права та обов'язки, її слід розглядати як суб'єкт права і носій правосуб'єктності⁵.

Такої ж думки дотримується Міжнародний Суд, застосувавши доктрину правосуб'єктності, яка має на увазі, розуміється (*residual responsibility, la reserva de funciones, подразумеваемая правосубъектность*), зміст якої полягає в тому, що в статуті міжнародної організації така правосуб'єктність безпосередньо не закріплена, але може бути виведена на підставі його тлумачення. Слід припускати, що автори договору мали намір створити норми, які можуть практично діяти. Необхідно, таким чином, припустити намір створити все необхідне для їх ефективної дії: якщо держави створили міжнародну організацію, вони намірювалися створити все, що необхідно для її функціонування...⁶ Теорія правосуб'єктності, яка має на увазі, вказує на те, що, здійснюючи тлумачення установчих актів міжнародних організацій, потрібно враховувати, що об'єкт і цілі установчих документів мають збігатися з об'єктом та цілями самої організації в процесі її діяльності.

Концепція «іманентної правосуб'єктності» набула поширення після консультативного висновку Міжнародного Суду 1962 р. щодо питання про деякі витрати ООН, у якому говориться: «презумпція полягає в тому, що коли Організація чинить дію, яка може розглядатися як доцільна стосовно виконання однієї з цілей Організації Об'єднаних Націй, то така дія не виходить за межі повноважень (*is not ultra vires*) Організації»⁷. Беручи до уваги викладене, можна припустити, що діяльність міжнародних організацій є неможливою без міжнародної правосуб'єктності, яка, з огляду на функціональну необхідність, є об'єктивною (*erga omnes*), а її обсяг визначається в кожному конкретному випадку індивідуально, залежно від цілей і завдань організацій.

Окрім юридичної підстави міжнародної правосуб'єктності міжнародної організації, якою прийнято вважати установчий акт та інші установчі документи, С.А. Войтович виокремлює фактичну підставу, якою є відносна автономна воля організації⁸. Самостійна воля загальної міждержавної організації – це результат узгодження (а не злиття) воле держав – членів, вона існує паралельно з їхньою волею (а не над нею) і проявляється в тих чи інших діях, які здійснюються відповідними органами організації, що реалізують її волю⁹. Слід зауважити також, що воля міжнародної організації завжди зумовлена волевиявленням держав-членів і тому є відносно самостійною, має обмежений і спеціальний характер. Волевиявлення міжнародної організації обмежується діями, чітко передбаченими установчим актом, у відповідності зі своєю компетенцією, а також основними загальноновизнаними принципами й нормами міжнародного права, які вважаються імперативними. Поряд із наявністю волі, В. Моравецький виокремлює властивість влади міжнародної організації, під якою слід розуміти її властивість чинити вплив на формування лінії поведінки держав та інших суб'єктів міжнародних відносин у бажаному для організації напрямі¹⁰.

Важливою характерною рисою правосуб'єктності міжнародних організацій є їхня вторинність щодо правосуб'єктності держав через відмінність юридичної природи міжнародних прав даних суб'єктів. Держави набувають права в силу притаманного їм суверенітету, тоді як права міжнародних організацій є результатом узгодження волевиявлень держав, які закріплені в установчих актах.

Правосуб'єктність міжнародних організацій обмежується їхніми цілями та завданнями, а також функціями. Основною метою створення ЮНКТАД, як зазначалося в доповіді Конференції про роботу її II сесії, є «прискорення економічного розвитку всіх країн шляхом розробки і втілення в життя нової торгової політики, спрямованої на досягнення цілей розвитку на основі об'єднання зусиль всього міжнародного співтовариства¹¹. В Резолюції Генеральної Асамблеї 1995 (XIX) вказано, що одним із основних завдань нової Організації є сприяння економічному прогресові в країнах, які розвиваються, з допомогою всебічного розвитку світової торгівлі, яка була б вигідною для всіх країн.

Цією Резолюцією визначено дальші функції ЮНКТАД: заохочення міжнародної торгівлі, особливо з метою прискорення економічного розвитку, зокрема, торгівлю між країнами, які стоять на різних рівнях розвитку між країнами, які розвиваються, а також між країнами, які мають різні соціальні та економічні системи, з урахуванням діяльності, яку проводять відповідні міжнародні організації; встановлення принципів і політики, що стосуються міжнародної торгівлі й відповідних проблем економічного розвитку; розробка рекомендацій для втілення зазначених принципів і політики та вживає в межах своєї компетенції інших заходів, які можуть мати відношення до досягнення цієї мети, з урахуванням різних рівнів розвитку і відмінностей в економічних системах; як правило, розглядає і сприяє координації діяльності інших установ у рамках системи ООН в галузі міжнародної торгівлі й відповідних проблем економічного розвитку та в зв'язку з цим співпрацює з Генеральною Асамблеєю та Економічною і Соціальною Радою щодо виконання їхніх зобов'язань стосовно координації, передбачених Статутом ООН; вживає у випадку необхідності заходи у співпраці з компетентними органами ООН для ведення переговорів і затвердження багатосторонніх правових актів у сфері торгівлі, з належним урахуванням адекватності чинних органів з переговорів і без дублювання їхньої діяльності; служить центром узгодження політики урядів і регіональних економічних угруповань у торгівлі й пов'язаного з нею розвитку, а також розглядає будь-які інші питання в межах своєї компетенції.

Діяльність ЮНКТАД сфокусована в основному на реструктуризації міжнародних економічних і торговельних відносин з метою збільшення частки країн, які розвиваються, у світовій торгівлі та прискоренні їхнього економічного поступу. Ця діяльність полягає в закріпленні особливих принципів і напрямків у політиці та угодах, які часом мають зобов'язальний характер¹².

Серед найважливіших документів, прийнятих у рамках ЮНКТАД, є «Принципи міжнародних торгових відносин і торгової політики, що сприяють розвитку», які

містяться в Завершальному акті Женевської конференції стосовно торгівлі та розвитку 1964 р. й фактично заклали основу правового регулювання в даній сфері. Обов'язковий характер відповідних положень, як вважає Г.М. Вельямінов, диктується загальновизнаною обов'язковістю розвинутих у Завершальному акті основних принципів сучасного міжнародного права¹³. Положення даного документа базуються на принципах суверенної рівності, самовизначення народів, невтручання у внутрішні справи інших держав. В Резолюції 2085 (XX) від 20 грудня 1965 р. Генеральна Асамблея визнала «історичне значення ЮНКТАД та її важливість для здійснення принципів Статуту ООН». Тоді як положення Женевської конференції щодо преференційного режиму та невзаємності слід вважати рекомендаційними нормами, оскільки вони вносять нові елементи в чинні норми міжнародного права.

Одним з найбільших досягнень ЮНКТАД є Загальна система преференцій (ЗСП), рішення щодо створення якої було прийняте на другій сесії Конференції у 1968 р. Від 1970 р. почали застосовуватися схеми тарифних поступок, представлених більшістю розвинених країн. Це свідчить про здатність ЮНКТАД створювати й забезпечувати виконання норм міжнародного права, що є однією з найважливіших ознак правосуб'єктності міжнародної організації.

Правотворча роль міжнародної організації посилюється в тих випадках, коли вони виступають у ролі допоміжних органів на службі держав-членів при підготовці та розробці міжнародних договорів (конвенцій), які укладаються зі спеціальних питань, що входять до компетенції даної міжнародної організації. Але в розумінні справжньої міжнародної правотворчості роль міжнародної організації особливо зростає тоді, коли вона виступає ініціатором укладення міжнародного договору з певного питання на основі тих принципів і положень, які проголошені в резолюції міжнародної організації...¹⁴. Як указано в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 1995 (XIX), принциповою функцією ЮНКТАД є ініціювання дій для переговорів і прийняття багатосторонніх правових документів в сфері обміну товарами та послугами.

Так, у галузі торгівлі сировинними товарами ЮНКТАД організовує конференції, де проводяться переговори щодо укладення міжнародних договорів. З ініціативи ЮНКТАД у 1976 р. була прийнята Інтегрована програма щодо сировинних товарів (ІПСТ), метою якої є стабілізація цін на сировину та сприяння країнам, які розвиваються, в їхньому промисловому поступі. Програма охоплює 18 найменувань сировинних товарів і здійснює глобальний вплив на поліпшення структури ринку міжнародної торгівлі. Ряд конференцій, скликаних під егідою ЮНКТАД, уклали угоди про торгівлю цукром, оливковою олією, натуральним каучуком, какао, оловом. Підготовча робота ведеться щодо інших сировинних товарів.

Для досягнення узгоджених цілей ІПСТ, викладених у Резолюції 93 (IV) ЮНКТАД, та з метою сприяння укладенню й функціонуванню міжнародних торговельних угод у 1980 р. було засновано Загальний фонд сировинних товарів для створення фінансових міжнародних стабілізаційних запасів і фінансування необхідних заходів у цій сфері.

Окрім суто торговельних, ЮНКТАД розглядає інші питання міжнародного економічного співробітництва. В рамках Організації були опрацьовані Комплекс узгоджених на багатосторонній основі справедливих принципів і правил для контролю за обмежувальною діловою практикою, Кодекс поведінки для транснаціональних корпорацій, Конвенція щодо транзитної торгівлі країн, які не мають виходу до моря, Угода про глобальну систему торговельних преференцій серед країн, які розвиваються, Міжнародний кодекс поведінки стосовно передачі технологій, Кодекс поведінки лінійних конференцій, Конвенція ООН з умов реєстрації суден.

Що стосується проблеми нормативності рішень, прийнятих у рамках міжнародних організацій, то вони загалом мають рекомендаційний характер, тим самим, на думку деяких учених, відіграють роль першої стадії договірної процесу – узгодження позицій держав щодо правил поведінки¹⁵. Інституційний механізм ЮНКТАД самостійно не приймає міжнародно-правових актів. Такі акти є, в загальному порядку, результатом переговорів на конференціях ООН, які скликаються під егідою ЮНКТАД. Правова обов'язковість цих документів дотримується загальної практики укладення договорів¹⁶.

Значно вагомішою є допоміжна функція ЮНКТАД у нормотворчому процесі, яка полягає в розробці проектів конвенцій, скликанні конференцій для укладання договорів.

При цьому, проблемі виконання рекомендацій Організації приділяється значна увага в роботі її органів. Згідно з Резолюцією 1995 (XIX) Генеральної Асамблеї від 30 грудня 1964 р. Рада з торгівлі та розвитку розглядає і вживає відповідні заходи в межах своєї компетенції для здійснення рекомендацій, декларацій, резолюцій та інших рішень Конференції. На своїй другій сесії у 1965 р. Рада постановила «регулярно розглядати на своїй другій щорічній сесії доповідь Генерального секретаря Конференції як вихідного документа для огляду й оцінки виконання рекомендацій Конференції»¹⁷. Даній проблемі приділяє увагу Генеральна Асамблея ООН¹⁸.

З метою підвищення ефективності виконання своїх функцій ЮНКТАД виконує важливу координаційну діяльність з іншими міжнародними організаціями та органами в системі ООН і поза нею. Ефективне співробітництво налагоджене з Продовольчою та сільськогосподарською організацією, Програмою розвитку ООН, Міжнародною організацією праці, регіональними економічними комісіями ООН, Європейською економічною комісією та її Комітетом з розвитку зовнішньої торгівлі, Міжурядовою морською консультативною організацією та ін. ЮНКТАД тісно співпрацює з СОТ. За спільної участі цих організацій у 1968 р. було створено Міжнародний торговельний центр (МТЦ) з метою ефективного сприяння Програмі ООН щодо розвитку експорту країн, які розвиваються.

Що стосується правосуб'єктності ЮНКТАД як юридичної особи, то вона вступає у правовідносини на території держави, пов'язані з придбанням товарів і послуг, оренди, власності, трудових відносин, проте не укладає угоди щодо штаб-квартири. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2085 (XX) від 20 грудня 1965 р. постановлено створити штаб-квартиру Секретаріату Конференції на постійній основі в м. Женеві (Швейцарія). Отже, адміністративний апарат ЮНКТАД є структурною частиною ООН.

Поряд із правами, міжнародні організації мають відповідні обов'язки, серед яких міжнародна відповідальність, що настає в разі неправомірного виконання ними своїх повноважень, що призводить до заподіяння шкоди¹⁹. Слід зауважити, що питання міжнародної відповідальності міжнародних організацій є проблемними в доктрині міжнародного права. Установчі акти міжнародних організацій не містять положень, які б визнавали такі зобов'язання, а також відсутні загальні міжнародно-правові акти, що регламентують цю сферу правовідносин. Як відомо, міжнародні організації не можуть бути стороною у справі, яку розглядає Міжнародний Суд ООН. На їхні запити Суд дає лише консультативні висновки²⁰.

Таким чином, ЮНКТАД володіє спеціальною правосуб'єктністю, що визначається передусім тими повноваженнями та функціями, які встановлені її установчим актом – Резолюцією 1995 (XIX) Генеральної Асамблеї ООН. З тексту документа з усією очевидністю випливає, що в системі Організації Об'єднаних Націй ЮНКТАД відіграє центральну роль у сфері міжнародного співробітництва з питань світової торгівлі на противагу СОТ, яка хоч і працює над питаннями обміну товарами та послугами, її діяльність все ж обмежується здебільшого правовим регулюванням митно-тарифних відносин. Посилання в Резолюції на ст. 1 Статуту ООН, у якій викладено цілі Організації Об'єднаних Націй, юридично можна тлумачити як делегування Генеральною Асамблеєю своїх повноважень на користь Конференції ООН з торгівлі та розвитку в частині забезпечення цілей ООН з обсягу питань, передбачених Резолюцією 1995 (XIX) для ЮНКТАД²¹.

Конференція ООН з торгівлі та розвитку опікується практично всіма актуальними політичними, економічними та юридичними питаннями сучасної міжнародної торгівлі й пов'язаними з нею питаннями економічного розвитку.

ЮНКТАД відіграє значну роль у розвитку «нових принципів та правил» щодо регулювання міжнародної торгівлі та економічних відносин загалом, зважаючи на спеціальні потреби країн, які розвиваються. Важливою є також участь Організації в опрацюванні нових програм дій ООН, таких як Програма дій стосовно встановлення нового міжнародного економічного порядку, Міжнародна стратегія розвитку. Рішення ЮНКТАД мають рекомендаційну юридичну силу, але й істотне нормовстановлювальне значення, ви-

ходячи з принципу «consensus facit jus» – згода творить право. ЮНКТАД є організацією, яка координує міжнародне співтовариство у сфері економічної діяльності, відіграє важливу роль в узгодженні політики урядів у сфері торгівлі.

На сьогоднішній день ЮНКТАД виступає центральною міжнародною організацією, яка, володіючи необхідними правовими повноваженнями, спрямовує свою діяльність на забезпечення ефективного функціонування світової економіки, вирішення питань глобальної взаємозалежності та економічного розвитку.

- ¹ Шибаета Е.А. Правовой статус межправительственных организаций. – М., 1972. – С. 39.
- ² Reparation for injuries suffered in the service of the United Nations, Advisory opinion, International Court of Justice Reports of Judgements, Advisory Opinions and Orders (далі ICJ Reports)1949, pp. 179-180.
- ³ Yearbook of the International Law Commission 1956. Vol. I, pp. 217-218.
- ⁴ International Law Commission. Yearbook, 1963, v., pp. 299-305.
- ⁵ Вельяминов Г.М. Международная правосубъектность. «Советский ежегодник международного права, 1986». Изд-во АН СССР, 1987, стр. 89.
- ⁶ Rouyer-Hammeray B., Les competences implicates des organizations internationales, P., 1962, pp. 80-81.
- ⁷ ICJ Reports 1962. Leyden, 1963. p. 168.
- ⁸ Войтович С.А. Классификация международных экономических организаций как субъектов международного права // Государство и право. – 1992. – № 5. Российская академия наук. Институт государства и права. М., 1992. – С. 98-99.
- ⁹ Шибаета Е.А. Право международных организаций: Вопросы теории. – М., 1986. – С. 34.
- ¹⁰ Моравецкий В. Функции международной организации. – М., 1976. – С. 67.
- ¹¹ Документы Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Вторая сессия. Дели, 1 февраля-29 марта 1968 года, Нью-Йорк, 1968, т. 1, стр. 13.
- ¹² Corea G.. United Nations Conference on Trade and Development // Encyclopedia of Public International Law. R.Bernhardt. (ed.). – V.4. – North-Holland, 2000. – P. 1079.
- ¹³ Вельяминов Г.М. Правовое урегулирование международной торговли: опыт ЮНКТАД. – М., 1972. – С. 121-123.
- ¹⁴ Курс международного права. В 6-ти т. Т.1. Понятие и сущность современного международного права / Ф.И.Кожевников, В.М.Корецкий, В.М. Чхиквадзе. – М., 1967. – С. 188.
- ¹⁵ Курс международного права. В 7-ти т. Т.1. Понятие, предмет и система международного права / Ю.А. Баскин, Н.Б. Крылов, Д.Б. Левин и др. – М., 1989. – С. 212.
- ¹⁶ Corea G.. United Nations Conference on Trade and Development // Encyclopedia of Public International Law. R.Bernhardt (ed.). – V.4. – North-Holland, 2000. – P. 1082.
- ¹⁷ Конференция Организации Объединенных Наций по вопросам торговли и развития. Совет по вопросам торговли и развития. Официальные отчеты. Вторая сессия, 24 августа-15 сентября и 25-27 и 29 октября 1965 года. Резолюции и решения. Дополнение №1, Док. 19(II) Выполнение рекомендаций первой сессии Конференции Организации Объединенных Наций по вопросам торговли и развития. С. 2.
- ¹⁸ Див. резолюції ГА ООН 2085 (XX), 2209(XXI).
- ¹⁹ Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пеле. Международное публичное право: В 2-х т.Т.1: Кн.1. Формирование международного права. Кн.2.: Международное сообщество / Пер. с фр. – К., 2000. – С. 379.
- ²⁰ Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожний О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г.Буткевича. – К., 2002. – С.318.
- ²¹ Вельяминов Г.М. Правовое урегулирование международной торговли: опыт ЮНКТАД. – М., 1972. – С. 58.

Отримано 30.10.2006

Резюме

В статье, на основании теоретической базы по изучению вопросов прав и обязанностей международных организаций, дается характеристика основных элементов правосубъектности Конференции Организации Объединенных Наций по вопросам торговли и развития, определения ее пределов, целей, задач, функций, исходя из свойства проявления воли этой международной организации.

О.О. ХАРЧУК

*Олександр Олександрович Харчук, аспірант
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
НАН України*

ДІЯ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА В ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Міжнародне економічне право неможливе без упорядкування системи його принципів як основоположних засад функціонування будь-якої галузі права. Європейський Союз – один із ключових суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі, адже в межах його правової системи діють серед інших і принципи міжнародного економічного права.

Згадані принципи утворюють провідні засади, на яких базується як міжнародне право загалом, так і міжнародне економічне право зокрема. Саме принципи міжнародного економічного права, які характеризуються різними ознаками та видовими особливостями, формують його кістяк, своєрідну вісь, навколо якої групуються інші міжнародно-правові норми галузі. Вивченню механізму правового регулювання міжнародних економічних відносин Європейського Союзу присвячено чимало досліджень. Вагомий внесок у вивчення принципів міжнародного економічного права було зроблено М.М. Богуславським, Г.Ю. Бувайликом, В.А. Василенком, Г.М. Вельяміновим, С.А. Войтовичем, Б.І. Кучером, В.І. Муравйовим, В.Ф. Опришком, В.Г. Шкодою, В.М. Шумиловим та іншими вченими-міжнародниками¹. Здебільшого дослідники вивчали й класифікували норми міжнародного права, тобто фокусували свою увагу на окремих сферах міжнародно-правової співпраці, – наприклад регулювання інвестицій чи дослідження питань нетарифного регулювання двосторонньої торгівлі з Європейським Союзом тощо. Водночас питання дії принципів міжнародного економічного права в правовій системі Європейського Союзу ґрунтовно не вивчалось. З нашого погляду, розкриття цього питання дасть змогу глибше зрозуміти видову особливість принципів міжнародного економічного права, чітко визначити їхню роль і місце в загальному масиві міжнародно-правових норм і розкрити шляхи їхньої взаємодії на прикладі відносин України з Європейським Союзом.

Європейський Союз посідає особливе місце в системі міжнародних організацій як організаційно-інтеграційний економічний, політичний, правовий, культурний механізм ведення спільної зовнішньої та внутрішньої політики. З часу свого зародження, від «плану Шумана» 1950 р., заснування об'єднання для контролю сталеливарної та вугільної промисловості й до нинішніх спроб поступового переходу на єдиний правоустановчий документ – Конституцію Європейського Союзу, ми бачимо строкатий, не до кінця узгоджений процес формування єдиної Європи.

На сьогодні структура Європейського Союзу поєднує в собі дві міжнародні організації – Європейське Співтовариство (ЄС) та Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом), а також структури, які відповідають за спільну зовнішню політику, політику безпеки, інші галузі європейської інтеграції². І хоча система права Європейського Союзу проходить етап свого становлення й розбудови, вона вже має ряд галузей та інститутів³ із своїми нормами й принципами. Будучи за своєю суттю інтеграційним об'єднанням, Європейський Союз, з погляду міжнародного економічного права, є своєрідним універсальним міжнародно-правовим економічним механізмом єдиної європейської співпраці, роль елементів якого формують держави-члени, яких уже налічується двадцять п'ять. Усі вони мають за мету започаткувати єдиний процес європейського єднання. Ці процеси позначаються на дії принципів міжнародного економічного права як у правовій системі Європейського Союзу, так і в праві окремих держав, які співпрацюють із ним. Право Європейського Союзу розрізняє угоди, укладені Співтовариством чи державами-членами з третіми країнами, та угоди, укладені з третіми країнами однією чи кількома державами-членами. Договір про заснування Євросоюзу визначає правовий ста-

тус тільки перших міжнародних угод. Щодо інших, то право Європейського Союзу стосується тільки тих, які держави-члени уклали до набрання чинності Договору про заснування Європейського Співтовариства або до вступу до Співтовариства⁴.

За таких умов особливого значення набуває співвідношення права Європейського Союзу з принципами міжнародного економічного права. Найповніше принципи міжнародного економічного права застосовуються в практиці договірно-правового механізму ГАТТ/СОТ. Договірно-правовий механізм ГАТТ/СОТ являє собою єдиний універсальний міжнародний механізм світової економічної співпраці. Європейський Союз не стоїть відособлено від світової господарської системи. Це співвідношення найповніше відображається крізь призму зіставлення та поєднання права Європейського Союзу з нормативною системою ГАТТ/СОТ. Беручи до уваги участь у цій системі істотної більшості країн світу, в тому числі й провідних держав, усі держави змушені співпрацювати в межах єдиної системи правил, коригуючи власні національні норми регулювання зовнішньої торгівлі. Оскільки міжнародне економічне право базується на презумпції переваг відкритих торговельних режимів на національному, регіональному або універсальному міжнародному рівнях, то держави не повинні обмежувати транскордонну торгівлю шляхом установа тарифів, квот або інших подібних заходів⁵. Підхід Суду Європейського Союзу до дії ГАТТ характеризується непослідовністю в питанні визначення прямої дії міжнародних угод, тобто, відмовою в прямій дії ГАТТ у системі права Європейського Союзу⁶. «На відміну від звичайних міжнародних договорів, Договір про Європейське Економічне Співтовариство створив свою власну правову систему, яка з набуттям чинності Договору стала невід'ємною частиною правових систем держав-членів, суди яких зобов'язані її застосовувати»⁷. Тобто, даючи тлумачення міжнародним угодам, Суд Співтовариства, вирішуючи питання про невідповідність актів інститутів Співтовариства положенням ГАТТ, послідовно обстоював підхід неможливості визнання за положеннями ГАТТ прямої дії. Визнавши навіть зобов'язальний характер ГАТТ для Співтовариства, Суд зробив висновок, що положення ГАТТ не мають характеру прямої дії. Таким чином, Суд Співтовариства фактично позбавив права фізичних і юридичних осіб оскаржувати в національних судах чинність регламентів Співтовариства, навіть якщо вони суперечать міжнародно-правовим зобов'язанням Співтовариства. А отже, Суд фактично відмовлявся ухвалювати рішення стосовно невідповідності актів інститутів Співтовариства положенням ГАТТ⁸. Аргументами Суду, вочевидь, були занадто велика гнучкість положень ГАТТ, можливість призупинення зобов'язань і виходу з угоди, внесення змін та поступок⁹.

Водночас Суд Європейського Союзу визнав, що положення Генеральної угоди можуть мати певне юридичне значення в праві Співтовариства й неодноразово визнавав відповідність актів інститутів Співтовариства нормам міжнародного права¹⁰. Але це відбулося вже після створення СОТ. Вищенаведене диктується поза юридичними чинниками: необхідністю збереження поля для маневру установ Співтовариства під час переговорів у рамках СОТ, попередження надання торговельним партнерам по СОТ необґрунтованих переваг у торгівлі, захисту ринку Співтовариства тощо¹¹.

Можна зробити висновок, що Суд Співтовариства докладає зусиль для уникнення конфлікту між положеннями вторинного права та міжнародним правом. Хоча не можна констатувати, що Суд надає важливого значення захистові лише європейських інтеграційних організацій. З одного боку, Суд змушений враховувати той факт, що норми міжнародного права, закріплені в міжнародних угодах, сторонами яких є Співтовариства, мають зобов'язальний характер для інститутів європейських інтеграційних організацій, і тому слід узгоджувати правопорядок Співтовариств із міжнародними стандартами¹². З іншого боку, інститути Співтовариств у своєму прагненні, спрямованому на захист європейських інтеграційних організацій, не завжди узгоджують торговельну політику з чинними на міжнародному рівні нормами, укладаючи всупереч цим нормам преференційні угоди з третіми країнами, що викликає справедливу критику від багатьох інших учасників міжнародної спільноти¹³. Але право Євросоюзу не може стояти осторонь міжнародного права в цілому й міжнародного економічного права зокрема. Розширення співпраці об'єднаної Європи з іншими суб'єктами міжнародного економічного права неухильно веде до зростання взаємних міжнародно-правових зобов'язань. На-

лежне виконання цих зобов'язань можливе лише за умови включення положень міжнародного права в право Євросоюзу. ГАТТ у цьому сенсі не стала винятком, незважаючи на небажання визнати за її положеннями характер прямої дії¹⁴, адже такі її положення стосовно субсидій, компенсаційного мита, захисних заходів, винятків із режиму найбільшого сприяння, національного режиму стали складовою частиною права Євросоюзу¹⁵. Можна зробити висновок, що, даючи тлумачення угодам між Співтовариством і третіми країнами, Суд вдається до телеологічного тлумачення, аналізує положення міжнародної угоди з погляду її об'єкта й мети¹⁶, а коли йдеться про тлумачення правових актів, що регулюють відносини в межах Євросоюзу, Суд часто це робить на основі принципу «корисності»¹⁷. Такий підхід до розуміння й тлумачення права Євросоюзу характеризується своєю неповнотою, оскільки, як з практичного, так і з теоретичного погляду, швидше відображає потреби економічної та політичної доцільності.

Незалежною договірною стороною у співпраці з Євросоюзом виступає Україна. Важливим для неї є питання інтеграції до Європейського Союзу. Цьому процесові має передувати створення відповідних національно-правових і економічних передумов. Правовою основою розвитку торгівельно-економічних відносин між Україною та Європейським Союзом з 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст. стали Угода про партнерство і співробітництво, 14 червня 1994 р.; Спільна стратегія щодо України, листопад 1994 р.; План дій, грудень 1996 р.; Тимчасова угода про торгівлю, лютий 1996 р.; План дій Україна – Європейський Союз, лютий 2005 р. Основне місце серед згаданих документів відводиться Угоді про партнерство та Тимчасовій угоді про торгівлю. Саме вони розкривають дію принципів міжнародного економічного права у відносинах України з Європейським Союзом. В обох закріплена дія найбільшого сприяння, національного режиму. Крім того, в своїх торговельних відносинах з Європейським Союзом Україна, яка не є договірною стороною ГАТТ, фактично прирівнюється до договірної сторони ГАТТ. На час підписання навіть «низький правовий рівень підписаних УПС не знижував їхнього міжнародно-політичного значення»¹⁸, оскільки успішне виконання Угоди про партнерство мало відкрити перспективи для її еволюції до рівня преференційної угоди й подальшого зближення України та Європейського Союзу. Але, незважаючи на те, що відповідні правові режими знайшли своє закріплення в договірній практиці сторін, слід зауважити, що все ж наявне „порушення принципу найбільшого сприяння, передбачене ст. 10 Угоди про партнерство у зв'язку з невиключенням України до числа країн, для яких визначено їхню частину тарифної квоти на імпорту зерна до ЄС. Аналогічний характер мають застосування з боку ЄС захисних заходів проти української продукції зі сталі шляхом запровадження автономних (недоговірних) кількісних обмежень на імпорту української продукції. Такі дії не відповідають ст.ст. 10, 18 і 19 Угоди про партнерство¹⁹. З іншого боку, піднімати українську економіку в Європі охочих немає. Для цього мають бути створені передумови. Процес розвитку співпраці та єднання з Європейським Союзом слід будувати послідовно. Насамперед необхідно розвивати зв'язки з СОТ. Саме ця світова організація має стати українською перепусткою до членства в Європейському Союзі, адже навіть положення «Угоди про партнерство відбивають правила й норми СОТ»²⁰. Безпосереднім свідченням цього є «Спільна Заява Європейського Союзу щодо України» від 21 травня 1996 р., в якій було зазначено, що Європейський Союз сприятиме інтеграції України у світовий економічний устрій через підтримку її зусиль, спрямованих на виконання вимог для членства в СОТ²¹. Саме тому членство в Європейському Союзі слід розцінювати не як каталізатор проведення реформ, а як надбання кандидата за досягнуті успіхи. Підготовка України до вступу в СОТ має сприяти створенню того законодавчого поля, яке відповідатиме міжнародним стандартам²². А оскільки Європейський Союз пов'яже створення зони вільної торгівлі з набуттям Україною членства в СОТ, важливо зупинитися на зусиллях України, спрямованих на досягнення цієї мети²³. Саме єднання із СОТ і створення зони вільної торгівлі стануть запорукою майбутнього членства України в Європейському Союзі.

Таким чином, можна побачити, що дія принципів міжнародного економічного права може відрізнятися залежно від рівня навантаження правової співпраці, політичної та економічної доцільності. За сучасних тісних і взаємозалежних умов співпраці між роз-

виненими країнами та країнами, що розвиваються, можна побачити відсутність бажання однакового і взаємного застосування принципів міжнародного економічного права між цими договірними сторонами. Важливу роль у згаданому процесі відіграє членство суб'єкта в інтеграційно-інституційному об'єднанні чи його дієве бажання стати на шлях перетворень і йти цим шляхом перетворень для отримання такого членства. Тому фактично виникає правовий режим між договірними сторонами-членами об'єднання й між ними та третіми державами. Тобто одні не до кінця хочуть, а другі намагаються досягти відповідного рівня та отримати право на рівне ставлення та однакові права.

Характерною рисою політики Європейського Союзу є прагнення виробити універсальну стратегію відносин, яка б за нових умов визначала його політику щодо третіх країн, які мають спільний кордон і тісні економічні стосунки з ЄС²⁴.

Європейський напрямок розвитку економіки України має залишатися пріоритетним. Міжнародна співпраця має підпорядковуватися тільки національним інтересам, що виключає будь-яке поглиблене економічне співробітництво на наднаціональному рівні, яке б не коригувалося згідно зі стратегічним курсом України на європейську інтеграцію. Тобто в межах дії Єдиного Економічного Простору слід обмежитися створенням зони вільної торгівлі з Росією, Білоруссю, Казахстаном і в жодному разі не долучатися до процесу формування митного союзу²⁵ з цими країнами.

Наявні потенційні торговельні режими Європейського Союзу з країнами-сусідами можна зобразити як вертикальну піраміду, що починається з режиму найбільшого сприяння, загальної системи преференцій, зони вільної торгівлі, спільного економічного простору, Європейського економічного простору, а закінчується митним союзом без членства в ЄС. У цьому контексті режим найбільшого сприяння визнаний як основний принцип торгівлі у відносинах Європейського Союзу з більшістю країн СНД в межах Угод про партнерство та співробітництво²⁶.

Застосування концепції сусідства визначає принципи зміни торговельної політики ЄС: 1) розширення доступу на ринки ЄС товарів і послуг завдяки реальному досягненню у внутрішніх реформах; 2) поетапність змін і руху від простих до складніших реформ інтеграції з ЄС, зокрема перехід від асиметричних торговельних режимів преференційної торгівлі до взаємних збалансованих умов торгівлі в міру виникнення відповідних передумов; 3) впровадження диференційованого підходу до кожної країни; 4) правове підґрунтя більшої торговельної та економічної інтеграції з ЄС – це досягнення *acquis communautaires*, тобто реформування та зближення правових систем країн-сусідів із правовою системою Європейського Союзу²⁷.

До нетарифних заходів, які застосовує ЄС у торгівлі з Україною, можна, зокрема, віднести квотування торгівлі металургійною продукцією, періодичне введення тарифних квот на імпорту українських зернових. З боку України використовуються дискримінаційні заходи, наприклад, в акцизних зборах на окремі продукти (етиловий спирт, алкогольні напої, автомобілі), що є порушенням принципу національного режиму. Своєю чергою, періодично запроваджуються тимчасові нижчі ставки на відповідні товари місцевого виробництва²⁸.

Отже, торгівля між Україною та Європейським Союзом регулюється Угодою про партнерство та низкою секторальних угод, які передбачають можливість недискримінаційного застосування нетарифних бар'єрів. Однак на практиці зазначені бар'єри мають дискримінаційний характер²⁹.

Реалізація українського прагнення стати частиною об'єднаної Європи неможлива без повноцінної реалізації Плану дій «Україна – Євросоюз» від 21 лютого 2005 р., незважаючи на його необов'язковий характер. План дій розрахований на перспективу дальшого поглиблення економічного й частково соціального вимірів європейської інтеграції України, але в ньому не зазначаються можливі правові форми такої інтеграції. Зокрема, свідомо оминається навіть згадка про можливість укладення в майбутньому між Євросоюзом та Україною угоди про асоціацію³⁰.

Після вступу України до СОТ і виконання зобов'язань за Угодою про партнерство передбачено розглянути питання про створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом³¹.

Сьогодні економіка України в структурному розвитку не відповідає найважливішим загальносвітовим тенденціям, що робить її малоприсадиною для ефективної інтеграції до світового господарства. Усунення цих невідповідностей може стати одним із найголовніших пріоритетів економічної політики³².

Значення Європейського Союзу виходить далеко за межі того впливу, який він справляє на світову економіку й політику як один із центрів економічної потужності. Широко відомою в світі стала схема п'яти організаційних сходинок економічного інтегрування, створена Б. Балашшем, Р. Ліпсейом, Я. Тінбергером та ін. за випробуванням зразком Європейського Економічного Співтовариства: зони вільної торгівлі, митного союзу, спільного ринку, економічного союзу й повної економічної інтеграції³³. Якщо брати цю схему, то Україна навіть не розпочала її проходження. Водночас шлях економічної інтеграції України може бути окреслений як саме така наведена ступінчаста структура з п'яти складових.

Практика Європейського Союзу переконує, що для початку процесу інтегрування двох чи кількох національних господарств вони мають досягти доволі високого рівня технічно-економічного розвитку, диверсифікації виробництва та експорту, економічної відкритості – словом, певного рівня інтеграційної зрілості³⁴.

Сьогодні можна говорити про створення трьох великих торговельно-економічних об'єднань – західноєвропейського (ЄС, ЄАВТ), американо-карибського (НАФТА, МЕРКОСУР, КАРИКОМ) та азіясько-тихоокеанського (АСЕАН, АТЕС). Головне ядро об'єднань – це індустріальні та постіндустріальні держави, а периферія – середньорозвинуті держави. Західноєвропейська модель приблизно економічно однакових держав відходить у минуле³⁵. За таких умов одним із основних національних пріоритетів має бути досягнення належного рівня економічного розвитку. За відсутності умов економічного зростання Україна зможе посісти місце сировинного придатку й ресурсу дешевої робочої сили, а не самостійного, незалежного й водночас повноцінно інтегрованого члена об'єднаної Європи.

Отже, за сучасних умов особливої ваги набуває прийняття єдиного міжнародно-правового документа, який би зміг вирішити проблему гармонізованої дії принципів міжнародного економічного права. Саме загальне визнання однаковості застосування таких принципів може унеможливити їх подвійне застосування. За таких умов більш імовірним є формування стабільної й передбачуваної багатосторонньої торговельної системи, яка ґрунтується на повазі й виконанні всіма суб'єктами світових господарських відносин, принципів міжнародного економічного права.

¹ *Богуславский М.М.* Международное экономическое право. – М., 1986. – 303 с.; *Бувайтик Г.Е.* Общепризнанные нормы в современном международном праве. – К., 1984. – 269 с.; Його ж: Правовое регулирование международных экономических отношений. – К., 1977. – 382 с.; *Василенко В.А.* Основы теории международного права. – К., 1988. – 288 с.; *Вельяминов Г.М.* Основы международного экономического права. – М., 1994. – 110 с.; *Войтович С.А.* Принципы международно-правового регулирования экономических отношений // КГУ им. Т.Г.Шевченко – К., 1988. – 127 с.; *Кучер Б.И.* Международный экономический правовой порядок (вопросы правового регулирования международных экономических отношений). – К., 1988. – 228 с.; *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К., 2002. – 426 с.; *Опришко В.Ф.* Міжнародне економічне право. – К., 2003. – 311 с., Шкода В.Г. Формирование и развитие принципов международного права (роль международных экономических организаций). Автор. ... канд. юрид. наук. 12.00.10. – М., 1987. – 14 с., *Шуმიлов В.М.* Международное экономическое право. – Ростов н/Д., 2003. – 512 с.

² Міжнародне публічне право: Основні галузі / За ред. В.Г. Буткевича – К., 2004. – С. 722.

³ Там само. – С. 723.

⁴ *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К., 2002. – С. 135–136.

⁵ *Водяніков О.Ю.* Доктрина дії ГАТТ в праві Європейського Союзу: уроки для України. В кн.: Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. Денисова В.Н. – К., 2006. – С. 591.

⁶ Case 26/62 NV Algemene Transport – en Expeditie Onderneming Van Gend en Loos v. Netherlands Inland Revenue Administration // European Court Reports. – 1964. – P. 3.

⁷ Case 6/64 Costa v ENEL // European Court Reports. – 1964. – P. 593.

- ⁸ Муравйов В.І. Вказана праця. – С. 139–140.
- ⁹ Там само. – С. 140.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Водянін О.Ю. Доктрина дії ГАТТ в праві Європейського Союзу: уроки для України // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / За ред. Денисова В.Н. – К, 2006. – С. 605.
- ¹² Муравйов В.І. Вказана праця. – С.141.
- ¹³ Smith F. Renegotiating Lome: the Impact of the World Trade Organisation on the European Communities Development Policy after the Bananas Conflict // European Law Review. – 2000. – V. 25, № 3. – P. 247–263. // Посилання за: Муравйов В.І. Вказана праця. – С. 140.
- ¹⁴ Case C-280/93, Germany v. Council [1994] ECR I – 4973.
- ¹⁵ Муравйов В.І. Вказана праця. – С. 143–144.
- ¹⁶ Case 104/108, Kupferberg [1982] ECR 3641.
- ¹⁷ Муравйов В.І. Міжнародні неурядові економічні організації // Філіпенко А.С., Бураковський І.В., Будкін В.С. та ін. Міжнародні економічні відносини: Система регулювання міжнародних економічних відносин. – Т. 3. – К., 1994. – С. 235–242. Сандровський К.К. Право внешних сношений. – К., 1986. – 328 с. Suthberg M. European Union Law - L., 2000. – 121 p. // Посилання за: Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К., 2002. – С. 139.
- ¹⁸ Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К., 2005. – С. 323.
- ¹⁹ Joint Report on the Implementation of the Partnership and Cooperation Agreement Between the EU and Ukraine. – P. 45, 149, 150. Посилання за: О. Вишняков. Європейський Союз: дискримінаційний режим у торгівлі з Україною // Право України. – 2005. – №9. – С. 128–131.
- ²⁰ Хоменко Д.А. Приєднання України до Світової організації торгівлі як передумова створення зони вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 27. – Ч. 1. – 2001. – С. 96.
- ²¹ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – С. 295.
- ²² Хоменко Д.А. Вказана праця. – С. 96.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Копійка В.В., Миронова М.А. Нові формати зближення України та ЄС в контексті розширення на Схід // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 57. – Ч. 1. – 2005. – С. 75.
- ²⁵ Там само. – С. 81.
- ²⁶ Шнирков О.І. Торговельна політика ЄС у концепціях сусідства. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 50. – Ч. 1. – 2004. – С.174.
- ²⁷ Там само. – С. 175.
- ²⁸ Вербенська В.М. Аналіз нетарифного регулювання двосторонньої торгівлі України з ЄС. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 54. – Ч. 1. – 2005. – С. 30–32.
- ²⁹ Там само. – С. 33.
- ³⁰ Муравйов В.І. План дій Україна – Європейський Союз, як перехідний етап на шляху до європейської інтеграції України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 54. – Ч. 1. – 2005. – С. 78–81.
- ³¹ Там само. – С. 79.
- ³² Сіденко В.Р. Проблеми включення України в глобальні мережі торгівлі високотехнологічними товарами і послугами // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 52. – Ч. 1. – 2005. – С. 8–12.
- ³³ Шишков Ю.В. Место и роль Евросоюза в современном мире / Европейский Союз на рубеже веков. Актуальные проблемы Европы // РАН Институт научной информации по общественным наукам. «Европа XXI век». – М., 2000. – №3. – С. 16. Додатково див.: Balassa B. The theory of economic integration. – L., 1962. – P. 2.
- ³⁴ Вказана праця. – С. 20.
- ³⁵ Там само. – С. 28.

Отримано 2.11.2006

Резюме

В статье рассматриваются вопросы действия принципов международного экономического права в правовой системе Европейского Союза. Автор пришел к выводам, что действие принципов международного экономического права во многом зависит от уровня нагрузки правового сотрудничества, политической и экономической целесообразности. Достижение Украиной надлежащего уровня экономического развития должно стать приоритетом страны и целью становления в качестве независимого, экономически полноценного члена объединенной Европы.

О.Л. КОПИЛЕНКО

Олександр Любимович Копиленко, доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України, член-кореспондент НАН України

НОВЕ ВИДАННЯ ПРО ПРАВОВУ ОХОРОНУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ЗА КОРДОНОМ*

Нещодавно вітчизняне видавництво «ЛОГОС» випустило в світ працю «Охорона інтелектуальної власності в Угорському праві» угорського цивіліста, професора факультету держави і права Дебреценського університету Чечі Дьордя. Робота присвячена аналізу широкого кола питань в сфері цивільно-правової, адміністративно-правової та кримінально-правової охорони інтелектуальної власності в Угорській Республіці.

Організаційна особливість даного видання полягає в тому, що переклад книги та її загальне редагування здійснено за ініціативи українських науковців, зокрема кандидата юридичних наук, доцента Ю.Л.Бошицького, а ідея її видання виникла в Міжнародному центрі правових проблем інтелектуальної власності при Інституті держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Як відомо, діяльність даного наукового центру зорієнтовано на проведення комплексних теоретико-прикладних досліджень права інтелектуальної власності, поглиблене вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері, зокрема країн, які нещодавно стали членами Європейського Союзу. До таких країн належить і Угорська Республіка, яка має багатий досвід правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності.

Ефективна охорона об'єктів інтелектуальної власності, належна охорона прав їхніх авторів тісно пов'язані з підготовкою висококваліфікованих кадрів у цій галузі – передусім працівників правоохоронних органів, суддів, державних інспекторів у сфері інтелектуальної власності, патентних повірених тощо. Все це може бути забезпечене тільки через надання спеціальних знань, підготовку фахівців з питань інтелектуальної власності для органів державної влади й закладів освіти, науки, культури.

Міжнародне співробітництво і торгівля України вимагають забезпечення ефективної охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності на рівні розвинутих країн. Це важливо для отримання Україною статусу повноправного члена Європейського Співтовариства і Світової організації торгівлі. Адже норми міжнародних угод та конвенцій у сфері інтелектуальної власності, до яких приєдналась Україна, вимагають забезпечення умов вступу України до СОТ, прискорюють процеси інтеграції до Європейського Союзу та приєднання до інших міжнародних структур, пов'язаних із охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, зокрема на комерційні позначення, на розширення двостороннього співробітництва з патентними відомствами та відповідними організаціями зарубіжних країн.

При вдосконаленні системи права інтелектуальної власності в Україні відчувається брак наукових досліджень цих об'єктів. Тому нині є гостра потреба в них, особливо у

© О.Л. Копиленко, 2006

* Рец. на кн.: *Чечі Дьордь*. Охорона інтелектуальної власності в Угорському праві: Монографія / За рец. і в перекл. Ю.Бошицького. – К.: Логос, 2006. – 184 с.

фахівцях, які працюють в Україні в системі державної охорони інтелектуальної власності.

Українському читачеві буде цікаво й корисно дізнатися про розвиток системи охорони інтелектуальної власності в Угорщині, шляхи вдосконалення відповідних правових інститутів в умовах розвитку ринкових відносин, ознайомитися з основами законодавства, яке регулює організацію та діяльність органів, що здійснюють охорону й захист цих об'єктів. У монографії проаналізовано теоретико-правові та практичні аспекти дефініцій у сфері права інтелектуальної власності Угорщини, зокрема торговельної марки, комерційного (фірмового) найменування, географічного позначення, розглянуто їх значення в економічному житті держави, розкрито особливості змісту права на зазначені об'єкти. В роботі аналізуються різні погляди угорських науковців на ці питання, шляхи удосконалення угорського законодавства у процесі інтеграції до Європейського Союзу.

Видання започатковує серію перекладних досліджень зарубіжного законодавства у сфері інтелектуальної власності. Показово, що сприяли у виданні книги Дебреценський університет та Київський університет права НАН України, які активно вивчають досвід інших країн у різних галузях права з метою використання його в навчальному процесі.

Без сумніву дана робота буде корисною для широкого загалу вітчизняних фахівців у сфері права інтелектуальної власності, подальших порівняльно-правових досліджень, у викладацькій практиці, а також для розробки нормативно-правових актів у сфері регулювання правовідносин при використанні комерційних позначень. З погляду порівняльного правознавства робота угорського автора буде корисною й для аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями правової охорони інтелектуальної власності, порівняльно-правовими дослідженнями.

Отримано 6.11.2006

ПОЗДОРОВЛЯЄМО ЛАУРЕАТІВ!

Нещодавно оргкомітет VI Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання, організованого Спілкою юристів України, визнав лауреатів конкурсу за 2006 р. На конкурс було висунуто майже двісті видань. Кожна робота привертала увагу своїм змістом та оригінальним вирішенням тих чи інших правових проблем. Практично в конкурсі брала участь уся юридична Україна. Більшість авторів є знаними фахівцями у певних галузях правової науки, серед них багато членів АПРН України, докторів і професорів, які були домінантами і в попередні роки. Проте, вшановуючи поважних корифеїв, головна ідея конкурсу полягала в пошуку нових талановитих авторів, як складової формування інтелектуальної еліти національного правознавства.

Особливо приємним є те, що лауреатами конкурсу стало немало представників Київського університету права НАН України. Зокрема, *Першу премію* у номінації № 1. «Юридичні колективні монографічні видання» за професійний і науковий рівень висвітлення проблем цивільного права й цивільного процесу в Україні у колективній монографії «Актуальні проблеми цивільного права й цивільного процесу в Україні» (За заг. ред. Я.М. Шевченко) отримали *Ю.Л. БОШИЦЬКИЙ, І.М. КУЧЕРЕНКО*.

Другу премію в номінації № 2 «Юридичні підручники» за впровадження результатів теоретичних наукових досліджень у навчальний процес у підручнику «Теорія держави і права. Академічний курс» (За заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко) отримали *С.В. БОБРОВНИК, Н.М. ОНИЩЕНКО, Т.І. ТАРАХОНІЧ*.

Спеціальну відзнаку в номінації № 5 «Науково-популярні, науково-практичні й довідкові видання в галузі права» за висвітлення широкого кола актуальних у науковому й практичному плані питань правового регулювання суспільних відносин у сфері промислової власності, ґрунтовний порівняльно-правовий аналіз положень вітчизняного та зарубіжного законодавства у виданні «Промислова власність в Україні: проблеми правової охорони» (За заг. ред. Ю.С. Шемшученка, Ю.Л. Бошицького) отримав *Ю.Л. БОШИЦЬКИЙ*.

Першу премію в номінації № 5 «Науково-популярні, науково-практичні та довідкові видання в галузі права» за унікальність дослідження, що висвітлює широкий спектр актуальних проблем поліцейського права та поліцейської діяльності, фундаментальну розробку понятійно-термінологічного інструментарію й концептуальних підходів до розуміння поліцейстики як науки у виданні «Міжнародна поліцейська енциклопедія» отримав *Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО*.

Спеціальну відзнаку в номінації «Науково-популярні, науково-практичні й довідкові видання в галузі права» за глибокий постатейний аналіз нового цивільного законодавства та судової практики, висвітлення актуальних проблем правозастосовної діяльності й оптимальних шляхів їх розв'язання у виданні «Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар у 2-х частинах» (За заг. ред. Я.М. Шевченко) отримали *І.М. КУЧЕРЕНКО, І.Ф. СЕВРЮКОВА*.

*КОЛЕКТИВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ПОЗДОРОВЛЯЄ ПЕРЕМОЖЦІВ І БАЖАЄ ЇМ НОВИХ ТВОРЧИХ УСПІХІВ !!!*

О.О. СЕМЧИК

Ольга Олександрівна Семчик, молодший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ПОГЛИБЛЕННЯ СПІВПРАЦІ УНІВЕРСИТЕТІВ ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

24–27 жовтня 2006 р. у Словацькому містечку Сніна відбулася XII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розробки систем кваліфікацій у європейському просторі вищої освіти», яка присвячена проблемам уніфікації систем кваліфікації у різних державах і приведення їх у відповідність до єдиного європейського стандарту. Організаторами даної конференції традиційно виступає Закарпатський державний університет за сприянням Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та Київського університету права НАН України, а також ряду провідних європейських вузів. На цій конференції піднімалися вкрай актуальні для України питання, пов'язані з дослідженням нових форм співробітництва країн на міжнародному ринку вищої освіти й науки. Учасники конференції аналізували основні проблеми, що виникають у процесі підготовки фахівців в умовах перебудови української освіти відповідно до європейських вимог, розкривали міжнародний досвід у сфері захисту прав інтелектуальної власності, визначали шляхи приведення у відповідність до вимог, вироблених європейським співтовариством законодавства України в галузі освіти й науки.

На конференції були присутні представники 25 вищих навчальних закладів, наукових установ, органів державної влади від 7 держав, у тому числі, Міністерства освіти і науки України, Київського університету права НАН України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Закарпатського державного університету, Кошицького технічного університету (Словакія), Шопронського Західно-угорського університету, Факультету держави й права Дебреценського університету, Юридичного факультету Мішкольцького університету (Угорщина), Жешовської політехніки ім. І. Лукашевича (Польща), Української академії бізнесу та підприємництва, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля та ін.

На пленарному засіданні були представлені доповіді науковців, працівників вищої школи та практичних діячів України, Угорщини, Росії, Словаччини, Польщі, Чехії та Румунії. Учасники конференції висвітлювали міжнародні проблеми в галузі освіти й науки, що стоять на сьогоднішній день перед навчальними закладами, в тому числі юридичними, та державними органами різних країн. Неодноразово підкреслювалася теза про необхідність стимулювання молоді до отримання якісної освіти за будь-якою спеціальністю та необхідність посилення у студентства мотивації до навчання.

Угорські правознавці, зокрема директор Інституту цивілістики при Мішкольському університеті професор *Чечі Дьордь*, акцентували увагу на питаннях відповідності якості освіти у практичній діяльності вимогам, що ставляться до неї правовими нормами. Зверталася увага на необхідність одержання під час навчання передусім теоретичних знань, які б надалі фахівець міг застосовувати на практиці. При цьому студенти мають брати активну участь у виборі напрямків викладання необхідного матеріалу. З цією метою законодавство ЄС передбачає запровадження акредитаційної системи оцінювання відповідності критеріям якості діяльності викладацького та керівного складу певного вищого навчального закладу. Декан юридичного факультету Мішкольцького університету професор *Сабо Міклош* запропонував до обговорення вимог до університетів за процедурою їхньої акредитації. Він наголосив на тому, що університет може визнаватися таким, що відповідає стандартам у наданні якісної освіти тільки за умови дотримання ним 80% установлених на законодавчому рівні вимог. Система акредитації має базуватися на критерії оцінювання освітнього процесу, який має бути реальним, стабільним, мати під собою відповідну основу й забезпечуватися з позицій дотримання нормативних вимог. Впровадження цієї системи потребує міцного законодавчого підґрунтя та забезпеченості від держави.

Під час підписання угоди

Зліва направо: *Дьордь Чечі* – директор Інституту цивілістики при Мішкольському університеті, *Юрій Бошицький* – в.о. ректора Київського університету права НАН України, *Бела Сабо* – декан факультету держави і права Дебреценського університету, *Міклош Сабо* – декан юридичного факультету Мішкольського університету

Декан факультету держави і права Дебреценського університету професор *Сабо Бела* висвітлив питання здійснення в Угорщині акредитаційного контролю, який є ефективним важелем впливу на діяльність вищих юридичних навчальних закладів щодо забезпечення належного рівня якості освіти.

В.о. ректора Київського університету права НАН України *Ю.Л. Бошицький* присвятив свою доповідь проблемі захисту прав інтелектуальної власності на наукову й науково-технічну продукцію, яка створюється в університетах. Проблеми в цій сфері не минули й сферу освіти та науки і є практично аналогічними і в зарубіжних університетах. У їх дослідженні та розв'язанні велику роль відіграє співробітництво між різними установами та різними державами, а також взаємний обмін досвідом у зазначеній галузі. Основними сферами, в яких трапляються неузгодженості та похибки на рівні законодавчого регулювання відносин інтелектуальної власності, є захист авторських прав розробників комп'ютерних технологій, дистанційного навчання, науково-технічних напрацювань, забезпечення належного матеріально-технічного рівня для учасників патентних відносин. Все це негативним чином впливає на поступ науково-технічного прогресу. Ю.Л. Бошицький зазначив, що науковий пошук спеціалістів у різних сферах діяльності, пов'язаних з освітою та наукою, має бути спрямований на вироблення пропозицій, які б суттєво поліпшили рівень послуг, що надаються в зазначеній галузі та забезпечення законодавчої підтримки захисту різних напрямків інтелектуальної власності в контексті євроінтеграції.

Досвідом щодо діяльності Румунії у сфері євроінтеграції поділилася *професор К. Скобіола* з Університету м. Орадеа (Румунія), яка розповіла про Європейський центр Сертифікації. Даний центр забезпечує проведення сертифікації у європейських державах, що надає можливість громадянам однієї країни реалізувати свої професійні можливості на законних підставах в інших країнах європейського регіону.

В результаті роботи конференції були прийняті науково-практичні рекомендації щодо подальшого розширення співпраці вищих навчальних закладів із відомчими установами шляхом укладання договорів. Було запропоновано відповідним державним установам урахувати досвід вузів у подальшій діяльності вищих навчальних закладів та співпрацю в напрямі розробки стандартів, що відповідають вимогам ЄС.

Під час конференції представники університетів Угорщини вручили почесні грамоти й високі наукові нагороди Дебреценського та Мішкольського університетів в.о. ректора Київського університету права НАН України *Ю.Л. Бошицькому* та ректорові Закарпатського

державного університету *Ф.Г. Вацуку* за активну міжнародну співпрацю у сфері вдосконалення освітньої та наукової діяльності.

В ході конференції відбулася презентація книги професора Дьордя Чечі «Охорона інтелектуальної власності в Угорському праві», загальну редакцію та переклад якої на українську мову здійснив Ю.Л. Бошицький. Дана робота присвячена аналізу основних засад правової охорони інтелектуальної власності в Угорщині. Особливість цієї праці полягає в тому, що вона започатковує серію перекладних досліджень зарубіжного законодавства у сфері інтелектуальної власності, зініційовану Міжнародним центром правових проблем інтелектуальної власності при Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України та Київським університетом права НАН України, який активно вивчає досвід інших країн у різних галузях права з метою використання його в навчальному процесі.

Слід окремо підкреслити, що під час роботи конференції було підписано ряд двосторонніх угод між університетами. Зокрема, це угода про співпрацю між Київським університетом права НАН України та Дебреценським університетом, а також меморандум про створення Міжнародної асоціації університетів з охорони права інтелектуальної власності на чолі з Київським університетом права НАН України.

ПЕРША МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА СТУДЕНТСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА ЮРИДИЧНА ОСВІТА Й НАУКА: СТУДЕНТСЬКИЙ ВИМІР»

13–14 жовтня 2006 р. в м. Ужгороді на базі Ужгородської філії КУП НАН України та Юридичного інституту Закарпатського Державного університету відбулася перша Міжнародна науково-практична студентська конференція «Європейська юридична освіта і наука: студентський вимір». Даний захід відбувався під патронатом Київського університету права НАН України та Закарпатського державного університету.

Конференція була присвячена проблемам розвитку юридичної освіти й науки в умовах євроінтеграції, аналізу готовності вищої юридичної освіти України до входження у загальноєвропейський освітній простір.

Проблеми були запропоновані молодими дослідниками юридичної науки, майбутніми фахівцями в галузі правознавства, а саме студентами вищих навчальних закладів України, Чехії, Угорщини.

Ще до початку пленарного засідання студентський актив ЗакДУ надав можливість студентам КУП НАНУ ознайомитися з їхнім університетом. Була проведена екскурсія по аудиторіях, комп'ютерних класах, до бібліотеки. Студенти відвідали кабінет криміналістики, в якому є всі необхідні для плідної праці студента матеріали і «шпаргалки» для успішного складання іспитів.

З вітальним словом до учасників конференції звернулись в.о. ректора Київського університету права НАН України, к.ю.н., доц. *Ю.Л. Бошицький* та ректор Закарпатського державного університету, д.тех.н., проф. *Ф.Г. Вацуку*.

На конференції були представлені цікаві студентські доповіді й повідомлення, які висвітлювали найактуальніші проблеми сучасного життя в державі в розрізі законодавства, і в яких студентами були запропоновані певні шляхи вдосконалення наявних на сьогодні прогалин.

Серед доповідей, які викликали жваве обговорення, зазначимо проблематику гендерної політики як в Україні, так і в світі в цілому (студенти КУП НАН України *О.О. Українчук* «Захист прав жінок при реалізації права на працю» та *І.О. Рашиєвська* «Втілення принципів гендерної політики в трудовому законодавстві»), теорії держави і права «Джерела права: проблеми розуміння» студент магістратури *Я.В. Антал*. Цікавими з були доповіді, представлені студентами 4 курсу КУП НАН України *Р.В. Шурдуком* «Синергетичні принципи становлення громадського суспільства в Україні та світі» і *О.О. Федоришиним* «Міжнародно-правовий статус фізичної особи».

Що стосується проблем кримінального права, то вони були висвітлені *С.В. Грековим*, студентом 2 курсу КУП НАН України: «Проблеми кримінальної відповідальності за виготовлення, зберігання підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї»; *Г.М. Козловською*, студенткою 5 курсу КУП НАН України: «Проблеми забезпечення свідка у кримінальному судочинстві»; *М.Ю. Кулябою*, студенткою 4 курсу ЗакДУ: «Плюси та недоліки суду присяжних в Україні»; *О.В. Литвин*, студенткою 3 курсу КУП НАН України:

Учасники конференції

«Минуле та сьогодні кримінальної відповідальності неповнолітніх»; *Р.В. Марчук*, студентом 1 курсу ЗакДУ: «Злочинність: історія та сучасність. Проблеми злочинності в Україні»; *О.В. Міронкіним*, студентом 2 курсу КУП НАН України: «Проблеми пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів в Україні»; *О.С. Черваком*, студентом магістратури ЗакДУ: «Кримінально-правова характеристика тероризму».

Цікаву дискусію викликали доповіді студентів КУП НАНУ: *М.В. Кордюкової* «Поняття шикани: історія і сучасність», *О.О. Малишева* «Велика Яса Чингізхана» та проблеми її дослідження на сучасному етапі», *М.А. Іваненка* «Проблеми взаємовідносин між політичними партіями в умовах парламентсько-президентської республіки». Питання з конституційного права було досліджене студентом 2 курсу ЗакДУ *І.І. Логойдою* «Конституційний Суд України – заручник парламенту».

Питання трудового права були сформульовані також з різних поглядів, а саме науково-теоретичному, і науково-практичному. Перше було викладене в доповіді студента 4 курсу КУП НАН України *В.М. Косенко* «Проблеми правового регулювання охорони здоров'я громадян», друге – в праці студентки 4 курсу КУП НАН України *А.М. Денисової* «Як не схибити працівнику при укладанні трудового договору?».

Конференція пройшла з великим зацікавленням. Про це свідчить і той факт, що студенти дискутували до 22.00 замість запланованого завершення роботи о 18.00. Студенти прагнули говорити про наявність у сучасному законодавстві певних прогалин, намагалися запропонувати шляхи їх усунення тощо. Сприяли цьому й модератори конференції, викладачі філії КУП НАНУ в м. Ужгород та ЗакДУ *О.М. Ващук, Т.О. Дідич, П.А. Трачук, Х.М. Олексик*.

Наступний день перебування студентів КУП НАНУ в Закарпатті було присвячено ознайомленню з численними пам'ятками історії краю та його чудовою природою.

Організаторами конференції було надано студентам комфортабельний автобус, що дало змогу оглянути багато гарних краєвидів та історичних пам'яток області. Найбільшу зацікавленість у студентів викликав Ужгородський та Невицький замки, історичний музей, прогулянка по затишних містах Ужгород та Мукачеве. Студентам була надана також і можливість зустрітися з народним депутатом України *М.В. Оніщуком*, який запросив учасників конференції в санаторій «Сонячне Закарпаття» та в неформальній обстановці розповів про особливості судової реформи в Україні.

Як відзначили студенти, конференція пройшла на високому рівні. Студенти висловлюючи щиро вдячність і повагу до її організаторів, висловили бажання проводити такі молодіжні науково-освітні заходи регулярно, в кожному семестрі, з залученням ширшого кола студентів, які досліджують різні правові проблеми й прагнуть збагачувати вітчизняну наукову думку.

Інформцентр КУП НАНУ

Список статей, опублікованих у 2006 р. в щоквартальнику «Часопис Київського університету права»

- Авер'янов В.Б.* Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині (2006/1)
- Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф.* Сучасний стан та основні напрями розвитку законодавства про державну службу в Україні (2006/4)
- Батанов О.В.* Муніципальна влада та проблеми реалізації прав людини у місцевому самоврядуванні (2006/2)
- Музика І.В.* Сучасні філософські підходи до проблеми визначення об'єкта і предмета юридичної науки (2006/3)

Теорія та історія держави і права. Філософія права

- Благовісний С.Г.* Історичні аспекти інституту спадкового права України (2006/2)
- Волощенко О. М.* Канонічне право як окрема система права (2006/2)
- Гавриленко О.А.* Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав Античної доби (2006/1)
- Гладун В.О.* Діяльність І. Гаспринського на посаді міського голови Бахчисарая (2006/2)
- Горова О. Б.* Громадянські права в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина (2006/2)
- Гусарєв С.Д.* Юридична професія в контексті правової спадщини Риму (2006/1)
- Дідич Т.О.* Правоутворення: поняття та сутність явища (2006/1)
- Задорожний Ю.А.* Вплив римського права на формування романо-германської правової сім'ї (2006/4)
- Засць І.О.* Особливості правової регламентації земельних відносин у Кримському краї (квітень 1918 - квітень 1919 рр.) (2006/3)
- Захарченко П.П.* Право власності на землю в проектах представників західного крила громадсько-політичної думки Росії (сер. XIX ст.) (2006/4)
- Курочкіна Н.М.* Інтуїтивне право та його місце у психологічній теорії Л. Петражицького (2006/1)
- Ладиченко В.В.* Аксиологічна природа організації державної влади (2006/1)
- Ладиченко В.В.* Правова автономія особи – неодмінна умова самореалізації індивіда в громадянському суспільстві (2006/4)
- Легуша С.М.* Правові відносини як форма і результат правової діяльності (2006/1)
- Легуша С.М.* Реалізація та дія права: проблеми співвідношення та взаємозв'язку (2006/4)
- Львова О.Л.* Взаємозв'язок права та релігії як чинник удосконалення механізму реалізації прав людини (2006/1)
- Новікова С.О.* Конституційні проекти декабристів як відображення впливу міжнародно-політичних чинників на розвиток державницько-правової думки в Росії та Україні (2006/1)
- Олесків І.Т.* Роль парламенту в сучасних демократичних процесах (2006/2)
- Орехов В.Ю.* Законність та обґрунтованість застосування санкцій (2006/2)
- Пархоменко Н.М.* Визначення природи джерел права у зв'язку з його пізнанням (2006/2)
- Пархоменко Н.М.* Еволюція вітчизняного розуміння джерел права в контексті праворозуміння у 20-70 роках XX століття (2006/3)
- Пархоменко Н.М.* Джерела та форми права як категорії права: до постановки проблеми (2006/4)
- Плавич С.В.* Правовий механізм взаємодії норм міжнародного та національного права (2006/4)

- Пригара Л.І.* Процесуальні правозастосовчі акти: особливості юридичної техніки (2006/3)
- Сердюк В.В.* Правове становище найвищого судового органу в Україні часів відродження державності 1917-1920 рр. (історико-правовий аспект) (2006/2)
- Скригонюк М.І.* Об'єкт плебсології у філософсько-правовому контексті (2006/2)
- Скригонюк М.І.* Предмет плебсології як філософсько-правового вчення (2006/3)
- Скригонюк М.І.* Окремі аспекти предмету плебсології як філософсько-правового вчення (2006/4)
- Соболев А.С.* Юридичний позитивізм і школа «природного права»: від протистояння до толерантності (2006/1)
- Сушко Є.Р.* Дослідження принципів права (деякі загальнотеоретичні аспекти) (2006/4)
- Тереуцук М. М.* Інститут відповідальності глави держави в парламентських монархіях (2006/2)
- Тереуцук М.М.* Республіка як гарантія демократії (2006/3)
- Тимчук О.Л.* Особливості політичних режимів у країнах сучасних правових сімей: загальний огляд (2006/2)
- Ткаченко А.О.* Правове регулювання банківської діяльності Українською Центральною Радою (2006/3)
- Тлуццак Ю.М.* Податковий апарат монархії Габсбургів (2006/4)
- Трифонов С.Г.* Основні риси правового становища українського населення стосовно спадкування за законодавством Речі Посполитої (2006/1)
- Швачка Г.О.* Конституція Автономної Республіки Крим у системі законодавства України (2006/2)
- Шевчук І.І.* Нормативне регулювання організації та діяльності органів прокуратури Республіки Польщі на Галичині у 1918-1939 рр. (2006/2)

Конституційне право та конституційний процес в Україні

- Бабенко К.А.* Конституційне закріплення демократичних основ організації державної влади (теорія і практика реалізації) (2006/4)
- Білокурська О.В.* Теоретичні та практичні проблеми конституційного обов'язку людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України (2006/3)
- Гаєва Н.П.* Закони в системі законодавства про об'єднання громадян: теоретичний аспект (2006/4)
- Ганжа Н.В.* Реалізація установчої процедури Верховної Ради України потребує вдосконалення (2006/1)
- Дробуш І.В.* Актуальні проблеми юридичної відповідальності в сфері реалізації виборчих прав громадян України (2006/4)
- Журба С.О.* Засідання Верховної Ради України та її органів (2006/1)
- Заворотченко Т.М.* Поняття і види організаційно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні (2006/4)
- Задорожня Г.В.* Організаційні форми роботи постійних комісій представницьких органів місцевого самоврядування (2006/1)
- Кафарський В.І.* Правові засади ідеологічної діяльності політичної партії (2006/3)
- Костецька Т.А.* Актуальні проблеми державно-правового регулювання інформаційних відносин (2006/4)
- Мілова Т.М.* Поняття та зміст конституційного права людини і громадянина на свободу наукової творчості (2006/3)
- Прішкіна О.В.* Конституційний лад та політична система України: теоретико-правові аспекти (2006/4)
- Пустовіт Ж.М.* Поняття законодавчого процесу в Україні (2006/2)
- Савчин М.В.* Установлення конституції та правовий континуїтет державності: шляхи реалізації Основного Закону (2006/1)
- Суржиський М.І.* Належність до громадянства України: теоретико-правові питання (2006/2)
- Суржиський М.І.* Щодо поняття громадянства: теоретичний аспект (2006/4)
- Трачук П.А.* Суб'єкт федерації як інститут публічної влади (2006/4)

Факас І.Б. Гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами як конституційна засада судочинства (2006/3)

Федоренко В.Л. Поняття та складові елементи системи конституційного права України (методологічні аспекти) (2006/2)

Федоренко В.Л. Інститут функцій конституційного права як елемент системи конституційного права України (2006/4)

Фрицький Ю.О. Значення Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» для подальшого розвитку організації і функціонування державної влади в Основному Законі України 1996 року (2006/4)

Фролов Ю.М. Юридичні обов'язки як підвид нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини та громадянина в Україні (2006/2)

Проблеми державного управління та адміністративне право

Биркович Т.І. Поняття та зміст державної дипломатичної служби в Україні (2006/1)

Бугера С.І. Державне регулювання в галузі бджільництва: Україна і зарубіжний досвід (2006/4)

Василюк С.Ф. Дисциплінарна відповідальність суддів: проблеми її вдосконалення (2006/2)

Воротина Н.В. Правові засади функціонування бюджетної системи України та перспективи її вдосконалення (2006/3)

Карабін Т.О. Правове розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (2006/1)

Кушнір І.П. Правові аспекти взаємодії Державної прикордонної служби України з органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування (2006/2)

Луговий І.О. Міжнародно-правові стандарти виборів та їх реалізація в національному законодавстві (2006/2)

Марченко В.Б. Концептуальне розуміння державного управління як методологічна основа правового регулювання управлінських функцій державних органів (2006/4)

Мацюк В.Я. Інформаційне суспільство – новий шабел ь суспільної формації (2006/2)

Пухтецька А.А. Верховенство права як засадничий принцип європейського адміністративного простору (за матеріалами зарубіжних дослідників) (2006/3)

Розум В.Д. Доходи від власності та підприємницької діяльності в системі неподаткових доходів бюджету (2006/3)

Солодаренко М.А. Парламентський контроль законності державного управління: зміст та основні форми (2006/1)

Шамрай І.А. Правові проблеми дефініції та розмежування понять «створення» та «державна реєстрація» банку (2006/3)

Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні

Богущький О.А. Поняття телекомунікаційних послуг (2006/1)

Бошицький Ю.Л. Проблеми співвідношення законодавства України та угоди ТРИПС щодо географічних зазначень для вин та спиртних напоїв (2006/3)

Бошицький Ю.Л. Особливості та проблеми правової охорони торговельних марок в Україні в умовах поглиблення ринкових відносин (2006/4)

Гаращенко Л.П., Боднарж О.М. До визначення напрямів удосконалення законодавства України про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) (2006/2)

Гаращенко Л.П. Охорона праці працівників за законодавством Європейського Союзу (2006/3)

Джавадов Х.А. Юридическая ответственность: феноменологические признаки сущности и оснований (2006/2)

Дмитрієва Ю.А. Цивільна процесуальна дієздатність простого товариства у ФРН (2006/1)

Жернаков В.В. Трудове право на шляху України до Європи: теоретичні та практичні проблеми (2006/1)

- Качмарик О.Б.* Процесуальні форми вирішення цивільно-правових спорів: історія та сучасність (2006/2)
- Кісель В.Й.* Місце права оперативного управління державним майном в системі речових прав (2006/1)
- Княжицький М.Л.* Цивільно-правовий статус Національної телекомпанії України (2006/2)
- Коробенко Н.П.* Генезис пенсійних правовідносин у праві соціального забезпечення (2006/1)
- Костюк В.Л., Лазько О.М.* Теоретичні аспекти пояснень сторін і третіх осіб у цивільному процесі України (2006/1)
- Лозова Г.О.* Предмет шлюбного договору (2006/3)
- Меркушева Н.В.* Види відносин з управління майном у цивільному праві України (2006/4)
- Микуляк П.П.* Поняття та загальна характеристика цивільно-правового способу захисту права промислової власності (2006/3)
- Оробець К.М.* Проблемні аспекти представництва за довіреністю (2006/3)
- Солтанов Д.А.* Конфіскація: питання законодавчого регулювання і практика (2006/3)
- Шевченко Н.І.* Перетворення як вид реорганізації господарських товариств (2006/2)
- Аграрне та земельне право
- Кулинич П.Ф.* Правові проблеми організації сільськогосподарського землекористування в контексті завдань земельної реформи в Україні (2006/1)
- Лебідь В.І.* Історико-правова характеристика двору як організаційно-правової форми особистого господарювання громадян на землі (2006/1)
- Сидор В.Д.* Особливості правового режиму сільськогосподарських земель (2006/3)
- Сіряк В.І.* Деякі проблеми правового регулювання державного управління на радіоактивно забруднених територіях та в сфері забезпечення радіоекологічної безпеки (2006/3)

Кримінальне право та кримінологія

- Андрєєвський В.В.* Походження та історичний розвиток теорії судового захисту. Різновиди судового порядку розгляду кримінальних справ (2006/2)
- Андрєєвський В.В.* Види судового захисту. Формальний і матеріальний захист у «слідчо-судовій» та «судовій» системах розгляду кримінальних справ (2006/3)
- Батиргарєєва В.С.* Кримінологічна характеристика особи жінки-рецидивістки (2006/1)
- Головкін Б.М.* Кримінологічна оцінка насильства при характеристиці тяжкої корисливо-насильницької злочинності (2006/4)
- Денисова Т.А.* Вплив покарання на особу засудженого (2006/1)
- Іваненко І.В.* Злочинна організація: окремі аспекти сучасного розуміння та відмінність від організованої групи (2006/1)
- Льїна О.В.* Пропозиції стосовно вдосконалення окремих кваліфікуючих ознак (обтяжуючих обставин) корисливих злочинів проти власності (2006/2)
- Льїна О.В.* Юридична конструкція «розкрадання чужого майна» в сучасному кримінальному праві України (2006/4)
- Кваша О.О.* Об'єктивні ознаки погрози щодо судді, народного засідателя чи присяжного, передбачені у ст. 377 Кримінального кодексу України (2006/3)
- Котляр Г.О.* Теоретико-правовий аналіз юридичної природи кримінальної відповідальності (2006/4)
- Кубальський В.Н.* Протидія терористичним злочинам за законодавством зарубіжних держав (2006/3)
- Куцин М.М.* Функції суду як органу судової влади у кримінальних справах (2006/1)
- Куцин М.М.* Процес формування та становлення судової влади в сучасній Україні в контексті системи поділу влад (2006/3)
- Матвійчук В.К.* Вплив позитивних тенденцій кримінального законодавства з охорони довкілля Мексики, Японії, Швейцарії, ФРН, Данії, Швеції, Австрії на вдосконалення норм КК України (2006/2)

Матвійчук В.К. Соціальний зв'язок суб'єктів відносин в рамках діяльності з кримінально-правової охорони, раціонального використання, відтворення та оздоровлення природних об'єктів (2006/3)

Наден О.В. Стадії застосування норм кримінального права (2006/4)

Нікітін Ю.В. Сутність і методологія національної безпеки: аналіз вітчизняного і світового досвіду на рубежі ХХ-ХХІ століть (2006/2)

Озерський І.В. Кваліфікована прокурорська діяльність потребує психологічних знань (2006/4)

Паніотов Є.К. Міжнародне співробітництво України у протидії транснаціональній злочинності (теоретичний аспект) (2006/3)

Проценко М.В. Застосування ревізій та перевірок для виявлення злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами у сфері економіки (2006/1)

Холод Р.С. Проблемні аспекти реалізації прав неповнолітнього обвинуваченого при призначенні і проведенні експертизи на досудовому слідстві (2006/1)

Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство

Буткевич О.В. Особливості інституту міжнародної правосуб'єктності в період давнини і раннього середньовіччя (2006/2)

Денисов В.Н., Гребенюк М.С. Правосуб'єктність ЮНКТАД (2006/4)

Лук'янець В.С. Практичне значення реформи 2003 року для правового регулювання конкуренції на спільному ринку Європейського Союзу (2006/1)

Мацко А.С. Історія та становлення розвитку Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол (2006/2)

Петров Р.А. Європейські «спільні цінності»: імплікації для України (2006/3)

Попко В.В. Теоретичні питання уніфікації колізійних норм у рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права (2006/1)

Харчук О.О. Визначення природи та змісту спеціальних принципів міжнародного економічного права (2006/3)

Харчук О.О. Дія принципів міжнародного економічного права в правовій системі Європейського Союзу (2006/4)

Шапкова І.О. Вплив МОП на запобігання та ліквідацію дитячої праці (2006/1)

Рецензії

Андрійко О.Ф. Актуальні правові проблеми розвитку аграрного і земельного ринків в Україні (Рец. на кн.: Організаційно-правові засади розвитку аграрного і земельного ринків в Україні: Монографія / Кол. авторів; За ред. В.І. Семчика. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005 – 264 с.) (2006/2)

Копиленко О.Л. Нове видання про правову охорону інтелектуальної власності за кордоном (Рец. на кн.: *Чечі Дьордь.* Охорона інтелектуальної власності в угорському праві: Монографія / За заг. ред. і в перекл. Ю.Бошицького. – К.: Логос, 2006. – 184 с.) (2006/4)

Нагребельний В.П. Комплексне дослідження банківських правочинів (Рец. на кн.: Банківські правочини: цивільно-правові проблеми: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 378 с. (2006/1)

Рябошапко Л.І. Нове видання у сфері інтелектуальної власності (Рец. на кн. *Правова охорона комерційних позначень в Україні: проблеми теорії і практики: Зб. наук. статей / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка, Ю.Л. Бошицького.* – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 638 с.) (2006/3)

Студентська думка стосовно підручника: *Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко.* – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с. (2006/3)

Шевченко Я.М. Праця науковців Міжнародного центру правових проблем інтелектуальної власності (Рец. на кн.: Бошицький Ю.Л., Козлова О.О., Андрощук Г.О. Комерційні найменування: основні правові аспекти. Науково-практичне видання / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 216 с.) (2006/3)

Наукова хроніка

Ніколаєнко К.В. Започатковано цикл науково-методологічних семінарів (2006/1)

Бошицький Ю.Л. Науково-практичний семінар «Порівняльне правознавство на пострадянському просторі: сучасний стан і перспективи розвитку» (27-29 квітня 2006 р., м. Сімферополь) (2006/2)

Бігун В.С. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна Українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку» (22 серпня 2006 р., м. Київ) (2006/3)

Бошицький Ю.Л. Київський університет права НАН України удосконалює свій потенціал (2006/3)

Україна – Угорщина: нові перспективи для інтеграції юридичної освіти і науки (2006/3)

Поздоровляємо лауреатів! (2006/4)

Семчик О.О. Поглиблення співпраці університетів відповідно до європейських стандартів (2006/4)

Перша міжнародна науково-практична студентська конференція «Європейська юридична освіта і наука: студентський вимір» (2006/4)

Сторінки пам'яті

Світлій пам'яті колеги і вчителя Ю.І. Римаренка (2006/3)

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
Національної академії наук України

Київський університет права Національної академії наук України є правонаступником Вищої школи права ім. В.М. Корецького НАН України, створеної у 1995 році. Це єдиний у нашій державі навчально-науковий комплекс європейського типу, який підпорядкований Національній академії наук України, де на високому професійному рівні, враховуючи новітні досягнення юридичної науки, готують юристів XXI століття.

Київський університет права НАН України є вищим навчальним закладом IV рівня акредитації (Ліцензії Міністерства освіти і науки України серія АБ 175089 від 20.07.2005, серія АБ 175993 від 25.10.2005).

Університет має право навчати іноземних громадян (Ліцензія МОН України серія АВ 048006 від 21.03.2006)

Структурні підрозділи університету працюють у містах Рівному та Ужгороді.

Напрями підготовки фахівців: *право, міжнародні відносини.*

Спеціальності: *правознавство, міжнародне право.*

Університет здійснює: *підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації фахівців-юристів за програмами освітньо-кваліфікаційних рівнів "бакалавр", "спеціаліст", "магістр" (денна, заочна та дистанційна форми навчання).*

Терміни навчання: *денна форма – 5 років, заочно-дистанційна форма – 6 років.*

Підготовче відділення: *працює з 1 грудня по 31 травня, надаючи можливість абітурієнтові ознайомитися з викладачами, методами їх роботи та професійним рівнем підготовки ще до початку основного навчального процесу.*

Приймальна комісія: *працює з 1 червня по 31 липня щороку.*

В університеті діють: *відділення другої вищої освіти, кафедра військової підготовки, магістратура та аспірантура.*

Заочно-дистанційна форма підготовки фахівців відбувається з використанням інтернет-технологій і мультимедійних систем. Діє відповідна електронна науково-освітня база та впроваджено в експлуатацію сучасний комп'ютерний клас.

Навчальний процес забезпечено технічними засобами. Криміналістичний та лінгфонний кабінети укомплектовано унікальною технікою, стендами та наочними посібниками. Комп'ютеризація навчальних процесів надає студентам і викладачам можливість вільно користуватися Інтернетом.

Викладачами університету підготовлено та видано понад 200 навчальних посібників та монографічних досліджень у різних галузях права.

Практика студентів: у органах державного управління, місцевого самоврядування, правоохоронних органах, судах тощо.

Наукове життя: в університеті працюють наукові студентські гуртки, факультативи з іноземних мов, студентське правниче наукове товариство. До університетських наукових досліджень нарівні з викладачами та аспірантами залучаються і студенти. Започаткована практика проведення щорічних міжвузівських та міжнародних студентських наукових конференцій, як у столиці, так і в інших містах країни. Університет видає науково-теоретичний журнал «Часопис Київського університету права», де мають можливість публікуватися і викладачі, і студенти. Все це сприяє підвищенню загального рівня підготовки студентів і дає змогу готувати для потреб України високопрофесійних юристів європейського рівня.

Студентське життя: керівництво університету сприяє всебічному розвитку особистості студента, підтримує студентське самоврядування, всіляко заохочує студентські суботники, спортивні змагання, художню самодіяльність. У вузі працюють: театральна студія «Версії», клуб бального і спортивного танцю, секції боксу, атлетизму, шейпінгу.

Міжнародні зв'язки: особлива увага приділяється розвитку наукових зв'язків із провідними юридичними вузами Європи. Це дає можливість нашим викладачам, аспірантам та студентам вивчати іноземне законодавство, досвід зарубіжної юриспруденції, спільно досліджувати наукову проблематику, проводити науково-практичні конференції, стажуватися в зарубіжних вузах, публікуватися в іноземних наукових виданнях тощо.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА НАН УКРАЇНИ

01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

тел. / факс: 452-28-64

Навчальний корпус:

03142, м. Київ, вул. Доброхотова, 7-А

тел.: 424-33-35, 424-13-79

e-mail: kul@kul.kiev.ua

www.kul.kiev.ua

Видавництво «Юридична думка» пропонує:

*завершене фундаментальне видання
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України*

ЮРИДИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

у 6-ти томах

Юридична енциклопедія – перший в Україні систематизований звід знань про державу і право.

Видання охоплює всі галузі права. Висвітлює внесок української та зарубіжної науки у розвиток юриспруденції, відображає світову та національну історію державотворення, діяльність правових інституцій.

Містить близько десяти тисяч статей.

Значна частина термінів і понять вводиться в енциклопедичний обіг уперше.

Енциклопедія розрахована на широке коло читачів.

Присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2004 року.

Загальна вартість комплекту – 328 грн

Замовити видання можна *за адресою:*

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01601, м. Київ – 1, вул. Трьохсвятительська, 4, кімн. 2

адреса для листування: 01001, м. Київ – 1, а/с 209

тел. (044) 278-02-23